

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

S. OTAMIRZAYEVA, M. YUSUPOVA

O‘ZBEK TILI

(Fonetika, grafika, orfoepiya va orfografiya)

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan ikkinchi nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent – 2004

**S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O'zbek tili. T., «O'AJBNT»
Markazi, 2004, 168 b.**

Taqrizchilar: filologiya fanlari nomzodi, dotsent Sh.Orifjonova;
filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Davlat
Jahon Tillari Universiteti dotsenti I.Umirov.

Mas'ul muharrir: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiya-
sining akademigi Sh. Shoabdurahmonov.

© «O'AJBNT» Markazi, 2004

MUNDARIJA

Soʻz boshi	4
Fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya	7
Unlilar	
Oʻzbek adabiy tilining unli fonemalari tasnifi, tavsifi, talaffuzi va imlosi	18
Unli fonemalar tavsifi	21
Qator kelgan unlilar imlosi	36
Undoshlar	
Oʻzbek adabiy tilining undosh fonemalari tasnifi, tavsifi, talaffuzi va imlosi	40
Oʻzbek adabiy tilining ayrim orfoepik meʼyorlari	87
Urgʻu	91
Intonatsiya	95
Nutqning fonetik boʻlinishi	97
Boʻgʻin	100
Orfografiya va uning asosiy tamoyillari	103
Mustaqil oʻqish uchun matnlar	
«Oʻzbek xalq maqollari» dan	110
Ilovalar	
Davlat tili, yangi oʻzbek lotin alifbosi va imlosiga doir hukumat hujjatlari	139
Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalari	144
H va X harfli soʻzlarning imlo lugʻati	157

SO‘ZBOSHI

O‘zbek tili turkiy tizimdagi qirqqa yaqin tilning biridir. O‘zbek tilida gaplashadigan kishilarning nufuzi jihatdan turkiy tizimda 50 million xalq so‘zlashadigan turk tilidan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. O‘zbek tili grammatik tomondan ishlangan, lug‘at tarkibi belgilangan, o‘z tarixiga ega, tarixiy taraqqiyot jarayoni aniqlangan tildir.

O‘zbek tili Navoiy, Lutfiy, Bobur, Xorazmiy, Furqat, Muqimiy, Qodiriy va Oybeklar qalami bilan sayqal topgan tildir. Bu tilda O‘zbekistonda yashovchi boshqa millatning ko‘pchiligi gaplasha oladi. O‘zbek tilining imlo, talaffuz, izohli lug‘atlari; ikki, uch tilli lug‘atlari va shu tilda yozilgan qomusi mavjud.

O‘zbek tili O‘zbekiston Respublikasining davlat tilidir. Bu til tillarning kelib chiqishi tasnifiga ko‘ra turkiy tillar oilasiga kiradi va shu oilaning qorluq guruhiga mansub.

O‘zbek tilida O‘zbekiston va, shuningdek, qo‘shni davlatlar - Tojikiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston, Afg‘onistonda va Xitoy xalq respublikasining Sintzan (Shinjon) - uyg‘ur viloyatida istiqomat qiladigan o‘zbeklar so‘zlashadilar.

O‘zbek tili ko‘p shevali, kelib chiqishi jihatidan uch qabila uyushmasi - qorluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjalaridan iborat. Bu lahjalar o‘zbek xalqi va uning tili paydo bo‘lishida yetakchi rol o‘ynab, hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va til faktlarini stabillashuvida qatnashgan.

Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilining tayanch shevalari qilib fonetik jihatdan Toshkent va morfologik jihatdan Farg‘ona tip shevalari olingan.

Istiqlol tufayli o‘zbek xalqi hayotidagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma‘rifiy tub o‘zgarishlar o‘zbek tilining rivojiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi, muassasalarda ish yuritishning o‘zbek tilida olib borilishi o‘zbek tilining rivojlanishi va takomillashuvi, ijtimoiy vazifasining kengayishiga olib keldi. O‘zbek adabiy tili ijtimoiy hayotning barcha sohalarida faoliyat ko‘rsata oladigan, barcha o‘zbek shevalari uchun xizmat qiladigan yagona, har tomonlama ishlangan, sayqallangan aloqa vositasi darajasiga ko‘tarildi.

Mazkur o'quv qo'llanma o'zbek tilining fonetikasini chuqurroq o'rgatish orqali talaffuzni ongli ravishda o'zlashtirish malakasini hosil qilishni maqsad qilib qo'ygan bo'lib, oliy o'quv yurtlarining o'zbek guruhlarida o'qiydigan talabalarga mo'ljallangan. Rusiyzabon guruh talabalari ham davlat tili sifatida foydalanishlarini ko'zda tutib, zarur o'rinlarda o'zbek tili nutq tovushlari, fonetik hodisalar rus tilidagiga qiyoslab talqin qilindi. Bunday kitobga zaruriyat quyidagi holatlardan kelib chiqadi:

1. Hozirgi zamon o'zbek tilshunosligida o'zbek tilining fonetikasini qiyosiy usul bilan yoritgan adabiyotlar yo'q darajada;

2. Tovush artikulyatsiyasini ko'z bilan ko'rib, ongli o'zlashtirib olish imkonini beruvchi, o'qitish jarayonini yengillashtiruvchi eksperimental-fonetik asarlar ham deyarli yo'q;

3. Oliy o'quv yurtlari rusiyzabon talabalariga o'zbek tili fonetikasini o'rgatishning muhim o'rinlari belgilab berilgan darslik va qo'llanmalar ham yo'q edi;

4. Keyingi 40 yillar jarayonida fonetikadan olib borilgan izlanishlarning hamma natijalari ham nashr qilinmagan. Ular tovushning miqdoriy, akustik va artikulyatsion xossalari. Bu topilgan yangiliklar ushbu qo'llanma o'z ifodasini topganligi bois o'quv jarayonining samarali bo'lishi so'zsiz ta'minlanadi;

5. Istiqloq tufayli kirill alifbosiga asoslangan yozuvdan lotin grafikasidagi o'zbek yozuviga o'tildi; grafika o'zgarishi munosabati bilan yangi imlo qoidalariga ehtiyoj tug'ildi. Bu qoidalarni o'rgatish o'zbek tili darslarining tarkibiy qismini tashkil etadi;

6. Istiqloq tufayli demokratik hissiyotlarimiz o'tkirlashdi, oqni oq, qorani qora deya boshladik. Mashqlar uchun matnlarni tanlashda ham shu imkoniyatdan kelib chiqildi.

Nutq o'stirish matnlari bo'yicha berilgan savollarga javob berish mashqlari matnga reja tuzish va shu reja asosida matn mazmunini, nutqiy birliklarni aniq va to'g'ri idrok etib so'zlashga o'rgatadi.

Matn asosidagi ayrim topshiriqlar talabalarni ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, iqtisodiy va axloqiy mavzulardagi muhokama va bahslarda qatnashishga tayyorlash maqsadida berildi. Unda mafkuraviy ehtiyojni ko'zda tutib, siyosat, iqtisodiyot va ma'naviyat sohasidagi mavzularga doir matnlardan, ayniqsa, Prezident I.A. Karimov asarlaridan samarali foydalanildi. Bu ish turlari orqali bo'lg'usi mutaxassislar nafaqat o'z fikrini asoslash yo'llari ustida izlanadilar, balki muayyan masalalar bo'yicha bayon, tezis, ma'ruza (doklad) va referat

(axborot) matnlari, ilmiy maqolalar yozish malaka va ko'nikmalarini ham hosil qilib boradilar.

Nutqning fonetik xossalarini matn orqali dastlab amaliy, so'ngra nazariy o'zlashtirib borish bilan adabiy til me'yorlari asosida malaka va ko'nikmalarni shakllantirish bo'lg'usi yosh mutaxassislarni "o'z fikrini mustaqil, davlat tilida ravon, go'zal va lo'nda ifodalash"¹ ga samarali yordam beradi.

Shularni ko'zda tutib, mualliflar ilmiy-nazariy, uslubiy va amaliy xulosalarini birlashtirib, ushbu kitobni yozdilar. Eksperimentlar (rentgenogrammalar shaklida) O'zbekiston FANing Alisher Navoiy nomidagi TAI eksperimental fonetika laboratoriyasida o'tkazildi.

Kitob mavzular bayoni va tartibi, yangiliklarning berilishiga ko'ra birinchi. Shuning uchun unda kamchiliklarning bo'lishi tabiiy. Hamkasblarimiz — olimlar va pedagoglar tomonidan bildirilgan barcha taklif va tanqidiy fikr-mulohazalarni mualliflar mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

¹ Каримов И.А. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» — Т., «Шарқ», 1997, 9-бет.

FONETIKA, ORFOEPIYA, GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushlarini o‘rganadigan bo‘limi. O‘zbek tili fonetikasi shu tildagi tovushlar tizimini, ularning hosil bo‘lish o‘rni va usulini, miqdoriy xossasini, fonologik ahamiyatini, tovush o‘zgarishlarini tekshiradi. Fonetika urg‘u va uning tarkibini, o‘rni va vazifasini, intonatsiya, pauza, bo‘g‘in tuzilishi kabi masalalarni ham o‘rganadi.

So‘zlar, iboralar, gaplar – umuman, **nutq** tovushlar vositasi bilan shakllanadi, zero tovush tilning moddiy qobig‘idir.

Har qanday fonetik holat va fonetik birlik fonologik ahamiyatga ega bo‘lgandagina ijtimoiy vazifani bajaradi va mustaqil fonema bo‘la oladi. Masalan, *bir* va *ber* so‘zlarining turli ma‘noga egaligi *i* va *e* unlilarining farqigagina asoslangan: har ikkisi ham old qator unli bo‘lib, lablanmagan; farqlovchi belgi bitta, ya‘ni *i* ning tor rezonatoriligi², *e* ning esa o‘rta rezonatoriligidir.

O‘zbek tilidagi 6 unlining o‘zaro farqi ba‘zan bir fonologik belgiga, ba‘zan 2 yoki 3 fonologik belgiga asoslangan bo‘ladi. *a* va *o* unlilarining farqi 2 fonologik belgiga asoslangan: *a* – old qator va lablanmagan, *o* esa orqa qator va lablangan. *l* va *o‘* unlilarining munosabati ham xuddi shunday. Bundan tashqari *i* tor, *o‘* esa o‘rta keng rezonatorli. *o* va *i* ning farqlanishida ham hamma fonologik belgi qatnashadi: *i* – old qator, tor rezonatorli, lablanmagan, *o* esa orqa qator, keng rezonatorli, lablangan.

Farqlovchi belgilar qancha ko‘p bo‘lsa, ularning neytrallashuvi (farqining yo‘qolishi) shuncha kam uchraydi, va, aksincha, farqlar qancha kam bo‘lsa, neytrallashuv ko‘p uchraydi. Masalan, *i* ning *o* bilan neytrallashuvi deyarli uchramaydi. *E* ning *i* bilan neytrallashuvi tabiiy, chunki ularning farqi bir belgiga asoslangan. *O‘* bilan *u* ham bir belgi asosida farqlanishi tufayli ba‘zi shevalarda sonor undosh oldida neytrallashadi. Masalan, ko‘l – kul.

² Rezonator – tovush kuchaytirgich, bo‘shliqdir.

Undoshlarda paydo bo'lish o'miga ko'ra neytrallashuv juda kam uchraydi, lekin paydo bo'lish usuli (portlovchi va sirg'aluvchi) va ovozning ishtirokiga ko'ra (jarangli – jarangsiz) - juda ko'p uchraydi. Neytrallashuv so'zning oxirida (misol: maktab – maktap, odob – odop, qatiq – qatuv, sariq – saruv, katak – katay, xorij – xorich), ba'zan morfemalar chegarasida yuz beradi (qishloq – qishlog'im, ko'sak – ko'sagi, ko'ylak – ko'ylagi).

So'zning boshida neytrallashuv deyarli uchramaydi, shuning uchun o'zbek tilida so'zning bosh qismi fonema namoyon bo'ladigan kuchli holat, so'zning oxiri esa kuchsiz holat o'rnidir.

So'zning o'rtasidagi - morfemalar chegarasidagi neytrallashuv esa fonologik saviyadagi morfonologik tovush almashinuvidir.

Nutq tovushlarining hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq organlarining jami **nutq apparati** deyiladi va ular quyidagilardan iborat:

1) nafas apparati (bunga o'pka, bir juft bronx va nafas yo'li kiradi);

2) bo'g'iz bo'shlig'i (bunga turli shakldagi tog'aylar va un paychalar ham kiradi);

3) og'iz bo'shlig'i (bunga til, qattiq va yumshoq tanglay, kichik til, lab va tishlar kiradi);

4) burun bo'shlig'i.

Tovush hosil qilishda faol qatnashadigan (harakatli) organlar - til, lablar, yumshoq tanglay, kichik til, un paychalaridir. Faol bo'lmaganlari tish, qattiq tanglay, burun rezonatoridir.

O'pka - nutq tovushlarini talaffuz etish uchun zarur bo'lgan havo oqimi manbaidir, bo'g'iz esa un (ovoz) manbaidir. Unlilar, sonor va jarangli undoshlardagi ovoz un paychalarining bo'g'iz bo'shlig'ida tebranishi natijasidir. Og'iz bo'shlig'i shovqin hosil qiladigan organ bo'lishi bilan birga tovush kuchaytirgich vazifasini ham bajaradi. Og'iz bo'shlig'idagi organlarning turlicha harakati turli tovushlarni hosil qiladi.

Tovush – nutqning fonetik jihatdan bo'linmaydigan (fonema bundan mustasno) birligi. Tovush so'z va grammatik ko'rsatkichlarni shakllantirar ekan, uning so'z ma'nolarini farqlashda xizmat qiladigan turi **fonema** deb ataladi. Tovush nutq organlari orqali talaffuz qilinib (analiz qilinib), quloq orqali eshitiladigan (sintez qilinadigan) til hodisasidir.

O'zbek tilida 28 ta mustaqil fonema bor. Ulardan 6 tasi unli, 22 tasi undosh fonemalardir. 3 ta mustaqil bo'lmagan

undosh bor. Ular: *f, j* va *ng'* dir. *f* va *j* (sirg'aluvchi) undoshlari bo'lgan bir qancha so'zlar o'zlashgan bo'lsa ham, bu undoshlar o'zbek tilida fonologik darajaga ko'tarilmadi. Ular *j* [qorishiq (affrikat)] va *p* ning varianti darajasidadir. *ng* undoshining so'zdagi o'rni chegaralangan bo'lsa ham (so'z boshida uchramaydi), mustaqil fonemadir. Uning ming-min, o'ng-o'n, tong-ton, ong-on, to'ng-to'n, eng-en kabi kvaziomonimlari mavjud. *ng* fonemasining uvular (chuqur tilorqa) varianti ham mavjud (*ng'*): yong'oq, qo'ng'iz. Bu undosh mustaqil fonema emas.

Orfoepiya fonetikaning uzviy bir qismidir. Orfo – yunoncha to'g'ri, epiya – so'zlamog ma'nosini bildirib, umumxalq uchun qabul qilingan so'zlashuv qoidalari yig'indisidir. Orfoepiya me'yorlariga ehtiyoj, eng avvalo, ayrim so'z va affikslarning shevalararo turli muqobillari mavjudligi, shuningdek, so'z qismlarining birikishi, tovushlarning o'zaro ta'siri, nutqdagi o'zgarishidan kelib chiqadi.

Grafika (yunoncha – yozma) tildagi tovushlarni ifodalovchi shakli vositalar tizimi (sistemi)dir. Har bir tovush uchun olingan maxsus shakl **harf** deyiladi. Harf tovushning in'ikosi bo'lib, ikkilamchi hodisa (tovush birlamchi) hisoblanadi. U qo'l bilan yozilib, ko'z bilan “terib olinadigan” birlikdir. Muayyan tartibda joylashtirilgan harflar **alifbo** (**alfavit**) deyiladi.

Hozirgi o'zbek yozuvi XXI asr bo'sag'asida va boshida 2 xil shakl – kirill va lotin grafikasi asosida amal qilmoqda.

O'zbek xalqi qadimdan xat-savodli bo'lgan. U shimolda qadimgi xorazmiy yozuvidan, markaziy va sharqiy hududlarda qadimgi uyg'ur yozuvidan, qisman oromiy yozuvidan foydalangan. VIII asrdan boshlab islom dini bilan birga arab yozuvini qabul qilgan. Bizning o'n bir - o'n ikki asrlik ilmiy, badiiy va ma'naviy boyliklarimiz shu yozuvda yaratilgan. Arab yozuvi semit tillari tizimidagi arab tiliga mo'ljallab yaratilgan yozuv edi va, tabiiyki, o'zbek tilining ayrim tovushlari, ayniqsa, unilari unda to'la ifodasini topmagan edi, shuningdek, unda o'zbek tilida bo'lmagan undoshlar ham bor edi.

Shuning uchun birinchi bo'lib Boburshoh 1503–1504-yillarda bu yozuvni turkiy tillarga moslashtirib, “Xatti Boburiy” deb atalgan alifbo yaratdi. Garchi bu alifbo hayotga tatbiq qilinmagan bo'lsa ham, uning vujudga kelishi va alifboni tilga muvofiqlashtirganligi katta ijobiy hodisa va jasorat edi.

1922-yilda Xalq Maorifi Komissarligi tomonidan bu yozuv (arab yozuvi) ikkinchi marta isloh qilinib, o'zbek tiliga moslashtirildi.

1929-yilda lotin yozuviga o'tildi. Bu hol kirill yozuviga o'tishning bir bosqichi edi. Unda 9 ta unli bo'lib, o'zbek adabiy tilida amaldan chiqib ketgan singarmonizm (tovushlarning o'zaro uyg'unligi) hodisasini ham aks ettirishga mo'ljallangan edi. Natijada nosingarmonistik shevalar uchun juda katta imloviy qiyinchiliklar paydo bo'lgan edi, shuning uchun bu yozuv 1934-yilda yana isloh qilindi. Nihoyat, 1940-yilda yozuvimiz siyosat mo'ljallagan "manzilga yetkazildi". O'rta Osiyoning hamma xalqlari qatori kirill yozuviga o'tildi. Qabul qilgan kirillcha alifbomizda 35 ta shakl mavjud bo'lib, shundan 33 tasi harf, ikkitasi belgi (ъ-ayirish va ъ-yumshatish belgisi) edi. Shu alifbo asosidagi imlo qoidalari 1956-yilda tasdiqlangan. Lekin bu yozuv slavan tillari tizimiga mo'ljallangan bo'lib, bir tomondan, o'zbek tili uchun ortiqcha harflar (и, е, ё, ю, я) mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zbek tilining o'ziga xos (rus tilida muqobili bo'lmagan) fonemalari aks etmagan edi. Ular diakritik belgilar orqali (belbog' - Ғ, qosh - Ҷ, dum - Ҡ, Ҳ kabi), bir tovushni ifodalaydigan ikki harf birikmasi orqali (НҒ), ikki fonema uchun bir harf (Ж) yozish bilan ifodalangan edi. Bu hol tabiiy edi, zero 1937-yildan keyingi yillarda milliy-ma'naviy boylik uchun qayg'uruvchi yirik tilshunolar, olimlar qatag'on qilingan, yosh olimlar esa, holatni tushunsalar ham, jon saqlash ehtiyoji bilan bu kamchiliklardan ko'z yumishga majbur bo'lgan edilar. Stalin siyosatining mohiyati ochilgandan keyin o'zbek tilshunosligida xatolarni tuzatib olish harakati boshlandi, lekin mustamlakalik holatimiz buni jadal amalga oshirishga imkon bermadi.

Nihoyat, mustaqillik shamoli esa boshlagach, bu ish ham yurishib ketdi. Tilimizning mustaqilligi va uni amalga oshirishdagi sa'y-harakatlar mustaqilligimizni mustahkamlashga katta hissa qo'shyapti.

Yozuvimizni o'zbek adabiy tiliga moslash maqsadida 1993-yil 2-sentabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 13-sessiyasida lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi milliy yozuvimiz tarzida qabul qilindi va shu tariqa milliy bayrog'imiz, milliy tug'romiz, milliy madhiyamiz qatoriga milliy yozuvimiz ham qo'shildi. Uni o'rganish qaror chiqqan oylardanoq boshlanib ketdi. Vazirlar Mahkamasida tuzilgan Til komissiyasi keyinchalik shu alifbo asosida imlo qoidalarini belgilash guruhining ishini boshlab yubordi. 1994-yil 6 va 7-iyulda "Xalq so'zi" va "Ma'rifat" gazetalari orqali "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" loyihasi keng jamoa muhokamasiga qo'yildi. Imlo qoidalarining mukammalligini ta'minlash borasida bildirilgan fikr-mulohazalar, takliflar, komputer

imkoniyatidan kelib chiqib, 1995-yil 6-mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi chaqiriq 2-sessiyasida «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilinib, 1993-yil 2-sentabrdagi qonun bilan qabul qilingan alifboga qo'shimchalar kiritildi. Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustda 339-sonli qarori bilan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" tasdiqlandi.³ Bunda 1993-yilgi alifbo sirasidan *c* (*u*) tushirib qoldirildi, *o'* (*y*) va *g'* (*f*) harflariga tuzatish kiritildi (bosma harflar tepasiga «qosh» qo'yilmay, o'ng tomoniga diakritik belgi qo'yish maqsadga muvofiq deb topildi: *o'*, *g'* bir tovushni ifodalaydigan ikkita harf birikmalari (bular – *u* o'rinda *ç* emas – *ch*, *u* o'rinda *ş* emas – *sh* va *uz* o'rinda *ng*) ma'qullandi.

Alifbodagi yuqorida ko'rsatilgan o'zgarishlar munosabati bilan uning tarkibiy miqdori jami 30 tovushni ifodalaydigan – 26 harf va 3 ta harf birikmasidan iborat bo'ldi. Takomillashgan alifbo tarkibidan tutuq belgisining chiqarilishi uning nutq tovushini ifodalamasligidan deb isbotlandi va uning qo'llanish o'rinlari imlo (orfografiya) qoidalari ko'rsatiladigan bo'ldi.

Yangi alifboga o'tilishi munosabati bilan kirilchada savodini chiqargan xalqimiz quyidagi o'zgarishlarga alohida e'tibor bermoqlari zarur.

1. Kirill yozuvidagi yolashgan (ятированный deb atalmish) harflar bo'g'in boshida kelsa, ya, ye, yo, yu tarzida yoziladi: Yaponiya, yetti, Yegipet, yoz, yurak, quyun, yurist; bo'g'in ichida, ya'ni bo'g'indagi undoshdan keyin kelsa, a, o, u tarzida yoziladi: sentabr, samolot, vertolot, gimnastorka, kostum, sujet, komputer. Bu tipdagi o'zlashgan so'zlarda oldindagi undoshni «yumshatish» maqsadida y qo'shib, samolyot, vertolyot tarzida yozish xatodir, chunki, o'zbek yozuvida y o'zidan oldingi undoshni yumshatmaydi, zero o'zbek tilida undoshlar yumshoq va qattiq guruhlarga bo'linmaydi. Ikkinchidan, so'zning bo'g'in tuzilishi o'zgarib ketadi - samol-yot bo'lib, I oldingi bo'g'inga o'tib ketur edi.

2 O'zbek tilida undoshlar yumshoq va qattiq guruhlarga bo'linmagani tufayli yangi alifbo sirasida yumshatish va qattqlik belgilari yo'q. U belgilarning bo'g'inlarga ajratish vazifasini lotin grafikasida tutuq belgisi bajaradi: medal'on, pavil'on, batal'on, pochta'on. Bu so'zlarda oxirgi bo'g'indan oldin y harfini qo'shib yozish xatodir - medalyon emas.

³ Bu haqdagi qonun va qaror matnlari, imlo qoidalari i qilindi.

Kirill yozuvida *u* harfi bilan ifodalanadigan affrikat o'zbek tilida yo'qligi tufayli lotin alifbosida ham aks etmadi. O'zlashgan so'zlar boshidagi va undoshdan oldingi *u* s tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi: sement (цемент), shpris (шприц); unlilar orasidagi *u* esa *ts* tarzida yoziladi: konstitutsiya, litsey.

3. Yangi alifbo asosidagi yozuvga o'tilishi talaffuzimizga ham jiddiy e'tibor berishimizni taqozo qiladi: X va h fonemalarini alohida harflar bilan ifodalash nutqda ham, yozuvda ham ularni qorishitirmaslik imkonini beradi.⁴

4. Avvalgi imlo qoidalaridan farqli ravishda chiziqcha bilan yozish qoidalarida tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, har qanday hollarda chiziqcha (-nchi, -inchi qo'shimchasi o'rnida) ishlatiladigan bo'ldi, yil va oy nomlari bilan kelgan tartib sondan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: birinchi sentabr - 1-sentabr.

Yangi alifbo asosida yosh avlod savodini chiqarish 1996-yildan amalga osha boshladi va 2010-yildan lotin yozuviga to'la o'tib ish yuritiladi.

1-mashq. Rus grafikasi va lotin grafikasi asosidagi alifboni taqqoslab kuzating, yangi alifboni o'qing, ko'chirib yozing va yodlang.

Kirillcha o'zbek alifbosi

Lotincha o'zbek alifbosi

Aa	Ии	Сс	ь	Aa	li	Pp	Xx	Ng ng
Бб	Йй	Тт	Ээ	Bb	Jj	Qq	Yy	
Вв	Кк	Уу	Юю	Dd	Kk	Rr	Zz	
Гг	Лл	Фф	Яя	Ee	Ll	Ss	O'o'	
Дд	Мм	Хх	Ўў	Ff	Mm	Tt	G'g'	
Ее	Нн	Цц	Ққ	Gg	Nn	Uu	Sh sh	
Ёё	Оо	Чч	Ғғ	Hh	Oo	Vv	Ch ch	
Жж	Пп	Шш	Ҳҳ					
Зз	Рр	Ъ						

2-mashq. Quyidagi so'zlarni o'qing. Ularning yangi alifbo tartibida tuzilganligiga e'tibor bering. Alifbo tartibiga tushmagan so'zlarni o'z o'miga joylashtiring. O'zingiz ham yangi alifbo tartibida kishi ismlari yoki respublikamizning viloyatlari, shahar va qishloqlari nomlarini yozing.

⁴ H va X harfli so'zlar lug'ati ham ilova qilindi.

Bosma	Yozma	Harf nomi
Aa	<i>Aa</i>	a
Bb	<i>Bb</i>	be
Dd	<i>Dd</i>	de
Ee	<i>Ee</i>	e
Ff	<i>Ff</i>	fe
Gg	<i>Gg</i>	ge
Hh	<i>Hh</i>	he
Ii	<i>Ii</i>	i
Jj	<i>Jj</i>	je
Kk	<i>Kk</i>	ke
Ll	<i>Ll</i>	le
Mm	<i>Mm</i>	me
Nn	<i>Nn</i>	ne
Oo	<i>Oo</i>	o
Pp	<i>Pp</i>	pe
Qq	<i>Qq</i>	qe
Rr	<i>Rr</i>	re
Ss	<i>Ss</i>	se
Tt	<i>Tt</i>	te
Uu	<i>Uu</i>	u
Vv	<i>Vv</i>	ve
Xx	<i>Xx</i>	xe
Yy	<i>Yy</i>	ye
Zz	<i>Zz</i>	ze
O'o'	<i>O'o'</i>	o'
G'g'	<i>G'g'</i>	g'e
SH sh	<i>SH sh</i>	she
CH ch	<i>CH ch</i>	che
ng	<i>ng</i>	nge

Angliya, Braziliya, Daniya, Eron, Yaponiya, Fransiya, Gollandiya, AQSh, Hindiston, Italiya, Jazoir, Kuba, Litva, Misr, Norvegiya, Olmoniya, Pokiston, Saudiya Arabistoni, Qozog'iston, Ruminiya, Suriya, Turkiya, Urugvay, Vetnam, Xitoy, Yunoniston, Zambiya, O'zbekiston, G'oiti, Shotlandiya, Chexiya.

Bog'lanishli matn

1. Mustaqillik — buyuk ne'mat, ulkan mas'uliyat

Aziz vatandoshlar! Do'stlar! Barchangizni ulug' va muqaddas bayram - O'zbekiston Respublikasi Mustaqillik kuni bilan chin yurakdan muborakbod etaman. Erk bayrami, ozodlik shodiyonasi barchamizga qutlug' bo'lsin!

Bir yil oldin o'zbek xalqi tinch yo'l bilan o'zining azaliy huquqiga — o'z taqdirini o'zi belgilab, huquqiy davlat qurish baxtiga erishdi.

Bugun o'zbek xalqining ming-ming yillik tarixida alohida o'rin tutadigan, mo'tabar mazmunga, buyuk ahamiyatga ega bo'lgan bayrami. Istiqloq hech qachon, hech qaysi zamonda osonlik bilan qo'lga kiritilmagan. Biz mustaqil o'zbek davlatining poydevorini qurmoqdamiz. Ming qatla shukrki, tilimizni, dinimizni, urf-odatlarimizni, ma'naviy qadriyatlarimizni butkul yo'qolib ketish xavfidan saqlab, asrab-avaylab, ularning azaliy mazmuni va qudratini tiklashga o'tdik.

O'zbekiston hududi, davlat chegaralari va iqtisodiy xalqimiz kuch-qudratiga tayangan holda mustahkam himoyaga olindi.

Biz yangi jamiyat qurayotgan ekanmiz, boshqa davlatlar taraqqiyoti jarayonida to'plangan va o'z sharoitimizga tatbiq etsa bo'ladigan barcha ijobiy va maqbul tajribalardan foydalanamiz.

Siyosatimiz yurtimizning o'ziga xos xususiyatlarini, shart-sharoitini, aholining milliy va madaniy an'analarini har tomonlama hisobga olishga asoslanadi. Davlatimiz olib borayotgan siyosatning mazmuni shuki, yurtimizda yashayotgan barcha millat vakillarining manfaatlarini va huquqlarini himoya qilib, ularning madaniyatini, milliy urf-odatlarini va an'analarini saqlash hamda rivojlantirishga, ularning davlat tuzilmalari ishida va jamiyat turmushida faol qatnashishiga kafolat beriladi.

Iqtisodiy sohada esa buyruqbozlikka, o'ta markazlashtirilgan hamda taqsimotchilikka asoslangan tizimdan va, umuman, o'sha eski mafkuradan butunlay xalos bo'lish yo'lidamiz.

Oliy Kengashda qabul qilingan qarorlarga binoan, mulkchilikning barcha ko‘rinishlari – davlat mulki, shirkat mulki, xususiy mulk va boshqa egalik shakllariga huquqiy tenglik berildi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tishga zamin tayyorlash, tashabbuskorlik va ishbilarmonlikni butun choralar bilan rivojlantirish, tadbirkorlikka erkinlik berish, tayyorga ayyorlik kayfiyatini batamom tugatish, xorijiy mamlakatlar, ishbilarmonlar, banklar, iqtisodchilar bilan teng huquqli, o‘zaro manfaatli aloqa bog‘lash, ularning sarmoyalarini xalq xo‘jaligiga olib kelish uchun kerakli shart-sharoit yaratib berish – bularning barchasi respublikamizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi – BMTning teng huquqli a‘zosi; Respublikamiz ko‘pgina obro‘li xalqaro, davlatlararo tashkilotlar kengashlariga taklif qilindi va ularning ishida faol qatnashmoqda. Respublikamizni 120 dan ortiq mamlakat tan oldi. Ellikka yaqin davlat bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatildi. Butun jahon sarmoyadorlari ham O‘zbekistonning ishonchli va kuchli sherik ekanligiga amin bo‘ldilar.

Darhaqiqat, O‘zbekistonning kuch-qudrati manbai xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligi, ulug‘ ajdodlarimizdan avlodlarga o‘tayotgan ma‘naviy merosning kuchliligida, fuqarolarimizning el-yurtga, ona-zaminga bitmas-tuganmas mehrida, milliy g‘ururimizda.

Mana shunday mo‘tabar bayram chog‘ida bir-birimizga ko‘nglimizni ochib, qo‘lni-qo‘lga berib, buyuk ajdodlarimiz pand-nasihatlarini eslab, kelajak avlodning-farzandlarimizning taqdirini ko‘zlab ahd qilaylik.

Jonajon diyorimiz, Vatanimiz, zaminimiz, istiqlolimiz uchun butun hayotimizni, Tangrimiz ato etgan olijanob fazilatlarimizni, fidoyi mehnatimizni ayamaymiz!

Yashasin milliy mustaqilligimiz!

Yashasin O‘zbekiston istiqloli!

I.A. Karimov

2. Hurlik qasidasi

Tanamizda jon-u yuraksan, Hurlik!
Bir umr, har lahza keraksan, Hurlik
Hayotimiz ko'rki ko'rkamsan, Hurlik
Sensiz yashamoqlik kerakmas, Hurlik!
Tanamizda jon-u yuraksan, Hurlik!

Angladik, birovga qaramlik yomon,
Qalbimiz o'rtadi g'am bilan armon
Qani Usmon Nosir, Qodiriy, Cho'lpon?!
Tanamizda jon-u yuraksan, Hurlik!
Sensiz yashamoqlik kerakmas, Hurlik!

Qaytadan baxt berding, shon berding bizga,
Taxt berding, minnatsiz non berding bizga.
Oqibat, taqdir ham yon berdi bizga,
Tanamizda jon-u yuraksan, Hurlik!
Sensiz yashamoqlik kerakmas, Hurlik!

Biz senga yetishgan kunlarga shukr,
Mushaklar porlagan tunlarga shukr.
Kimlarda alam-u kimlarda shukr,
Tanamizda jon-u yuraksan, Hurlik!
Sensiz yashamoqlik kerakmas, Hurlik!

Boshimizda Humo, bayrog'imiz bor,
Bulbuldek shirin sayrog'imiz bor.
Ko'nglimizda yashar muqaddas diyor,
Tanamizda jon-u yuraksan, Hurlik!
Sensiz yashamoqlik kerakmas, Hurlik!

Turob Niyoz

Topshiriqlar:

1. Matnlarni o'qing. 2. Savollarga javob bering:
 - a) Mustaqillik davrida qanday ma'naviy qadriyatlar tiklanganligini bilasiz?
 - b) Yangi jamiyat qurishda qanday imkoniyatlardan foydalanilyapti?

2. She'rni ifodali o'qing va yod oling.
3. O'qing. Mazmunini qayta bayon qiling. Davlat madhiyasi haqidagi O'ZR Qonuni matni bilan tanishing.

Muqaddas qadriyat

Mustaqil O'zbekistonning Davlat madhiyasi 1992 – yil 10 – dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi sessiyasida tasdiqlandi va 11 – dekabrda e'lon qilindi. Shu davrdan buyon u jaranglayotganda, hammamiz uni tik turib eshitamiz, ba'zi vaqtlarda o'zimiz jo'r bo'lib kuylaymiz.

Madhiyamiz musiqasini kompozitor Mutal Burxonov zo'r mahorat bilan yaratgan. Uni eshitayotgan vaqtimizda ham, o'zimiz kuylaganimizda ham ruhimiz ko'tarilib, ona – vatanimizga bo'lgan muhabbatimiz ortib boradi. Madhiya matnini O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Ori povyozgan. Mo'jazgina bu madhiyada shoir ijodiga xos eng muhim jihatlar o'ta ixcham tarzda o'z ifodasini topgan.

Madhiyaning matnida shoir quyidagi g'oyalarni ilgari surdi:

Birinchisi – O'zbekiston degan yurtga ta'rif beriladi. U **Jon O'zbekiston, serquyosh, hur o'lkam, ona yurt, olamni mahliyo aylagan diyor** tarzida turli – tuman ifodalar bilan madh etiladi.

Ikkinchisi – xalqqa ta'rif berilgan. U **el, xalq, o'zbek** degan so'zlar bilan tilga olinadi. Bunga qo'shimcha ravishda yana **ajdodlar** va **avlodlar** ham eslab o'tiladi, chunki xalq tushunchasi hamisha ana shu ikki «qism»ning bir butunligidan iborat.

Avvalo u ulug'xalq deyilgan. Madhiyamizda xalqning xususiyatlari bilan Vatanning fazilatleri uyg'unlashib ketgan.

Uchinchisi – istiqololga ta'rif berilgan. Naqarotning uchinchi misrasida jaranglagan «Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon» so'zlarining ma'nosida istiqolol sharofatini ulug'lash ifodalanganligini sezishimiz mumkin. Ikkinchi bandning uchinchi misrasida esa istiqolol so'zi ishlatiladi ham: Istiqolol mash'ali, tinchlik posboni.

To'rtinchisi – madhiyada abadiylik ruhi kuchli singdirilgan. *Yashnagay to abad ilm—u fan, ijod, Ajdodlar mardona ruhi senga yurt. Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot hamda haqsevar ona yurt, mangu bo'l obod* misralari bevosita shunga xizmat qildirilgan.

Shoir shu mo'jaz asarga mo'jaz tarzda xalq qalbining qo'rini to'ka olgan.

...Davlatning madhiyasi, bayrog'i va gerbi xalqimiz uchun — har bir fuqaro uchun muqaddas qadriyatdir.

S.Olimov

Y-6747/2

UNLILAR

O'zbek adabiy tilining unli fonemalari tasnifi, tavsifi, talaffuzi va imlosi

Unlilar tasnifi.

Unli tovush nutq paychalarining titrashidan hosil bo'ladigan asosiy va mayda ober tonlarning o'zaro munosabatidan hosil bo'ladigan, nutq organlarida to'siqqa uchramaydigan tovushdir.

Fonologik saviyadagi unli tovushlar o'zbek tilida oltita. Ular kirill yozuvida o'nta (a, e, и, o, ъ, y; e, ё, ю, я), lotin grafikasida oltita (a, e, i, o, o', u) harf bilan ifodalanadi

Unli fonemalar uch artikulyatsion belgiga asoslanib tasnif qilinadi:

1) tilning gorizontaal harakatiga ko'ra unlilar ikki guruhga bo'linadi: old qator (i, e, a) va orqa qator (u, o', o) unlilari. Bu unlilar talaffuzida tovush rezonatori tilning old qismida yoki nisbatan orqaroq qismida hosil bo'ladi.

2) tilning vertikal harakatiga (og'izning ochilish darajasiga) ko'ra unlilar uch guruhga ajraladi: quyi (keng): a, o; o'rta keng (e, o') va yuqori (tor): i, u unlilar; ya'ni tilning nisbatan kam ko'tarilishidan keng unlilar hosil bo'ladi, chunki rezonator keng bo'ladi; nisbatan balandroq ko'tarilishidan o'rta keng unlilar hosil bo'ladi, chunki rezonator o'rtacha kenglikda bo'ladi. Nisbatan eng yuqori darajada ko'tarilishidan tor unlilar hosil bo'ladi, chunki rezonator tor bo'ladi⁵

3) lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar ikki guruhga bo'linadi: lablanmagan (i, e, a) va lablangan (u, o', o) unlilar.

⁵ Rus tilida o'zbek tilidagi o'rta keng darajadagi rezonator ishlatilmaydi. Shuning uchun ham o'zbek tilidagi e fonemasi i va o' fonemasi u tarzida qabul qilinadi va talaffuz etiladi. Masalan: erkin – irkin, O'zbekiston – Uzbekistan, o'rtoq – urtak kabi.

Unli fonemalar tasnifi

1-jadval

Lablarning ishtirokiga ko'ra	Tilning gorizontal harakatiga ko'ra		Titning vertikal harakatiga ko'ra (rezonator hajmi)
	old qator unilari	orqa qator unilari	
lablanmagan unli	i		tor unililar
lablangan unli		u	
lablanmagan unli	e		o'rta keng unililar
lablangan unli		o'	
lablanmagan unli	a		keng unililar
lablangan unli		o	

3-mashq. So'zlarni o'qing. Unlilarning talaffuziga e'tibor bering.

Il, in, ip, it, is, iz, ish, ich; ud, uf, uh, un, uq, uy, uz, uch; eg, eh, ek, el, er, es, et, ey, ez; o'n, o'q, o'r, o's, o't, o'y, o'z, o'ch; ada, aka, ana, asar, asal, alla, amma, an'ana; oh, ol, on, oq, or, os, ot, ov, oy, oz, osh, och.

4-mashq. Unli fonemalarning tasnifi asoslarini o'rganing, unlilarni to'g'ri talaffuz qiling va daftaringizga 3-mashqda berilgan talaffuz mashqlarini bajaring, tarjima qiling.

5-mashq. Lotin alifbosidagi unli fonemalarning yozma shaklini (bosh harflar bilan kichik harflarni yonma-yon qilib) namunadagi kabi bir qatordan ko'chiring. Ularning har biri bilan boshlanadigan quyidagi maqol va hikmatli so'zlarni yozing, yod oling.

Namuna: Aa Oo Ee O'o' Ii Uu

1. Aqlning qayrog'i – bilim. 2. Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas. 3. Ey zakovatli inson! Qahr-u g'azabdan yiroq tur! Bilim yo'lini tanlagin. Agar qahr-g'azab ishga tushadigan bo'lsa, barcha tiriklig-u, kechayotgan hayoting bekor. (Yusuf Xos Hojib) 4. O'zingni er bilsang, o'zgani sher bil. 5. Intilganga tole yor. 6. Umidsizlik uyin buzsang, umidingga yetarsan. Umidingni uzma, ko'nglingni buzma. 8. Ish seni yengmasin, sen ishni yeng. 9. Adolat va ozodlik dasturingiz, rahbaringiz bo'lsin. (Amir Temur).

6-mashq. Matni o'qing. Unli fonemalarning qo'llanish darajasini aniqlang. Hikmatlar mazmunini so'zlab bering.

Amir Temur hikmatlaridan

1. Tajribandan ma'lum bo'ldiki, kengash ikki turli bo'lur. Biri – til uchida aytilgani, ikkinchisi – yurakdan chiqqani. Til uchida aytilganiga quloq solardim. Yurakdan aytilgan maslahatni esa qalbim qulog'iga quyardim va dilimga joylardim.

2. Yana mening tajribandan o'tmishki, kengash kishilari uzoqni o'ylaydigan, to'liq aqlli, chuqur fikrli, sezgir kishilardan bo'lishlari lozim.

3. Odamlar bilan suhbatda bo'ldim va pok niyatli, toza qalbli kishilar bilan bo'ldim... Buzuqi va og'zi shaloq, g'iybatchi odamlarni majlisimga yo'latmadim, so'zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga tuhmat-u g'iybat qilsalar, quloq solmadim.

Odam Atodan boshlab Hotamgacha, Hotamdan hozirgi damgacha o'tgan sultonlarning qonun va turish-turmushlarini donolardan so'rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo'l-yo'riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi aloqalari va ma'qul sifatlaridan namuna olib, unga amal qildim.

Kim menga do'stlik qilgan bo'lsa, do'stligi qadrini unutmadi va unga muruvvat, ehson, izzat-u ikrom ko'rsatdim, kimki mening xizmatimni qilgan bo'lsa, xizmati haqqini ado etdim, kimki menga dushmanlik qilsa-yu, keyin pushaymon bo'lib iltijo bilan tiz urib oldimga kelsa, dushmanligini unutib, muruvvat va do'stlik ko'rsatdim.

4. Yana o'z tajribandan bildimki, sodiq va vafodor do'st ulkimi, o'z do'stidan ranjiganda ham undan ajralmaydi, do'stining dushmanini o'z dushmani deb biladi. Agar kerak bo'lsa, do'st uchun jonini ham ayamaydi.

5. Chin do'st uldirki, do'stidan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.

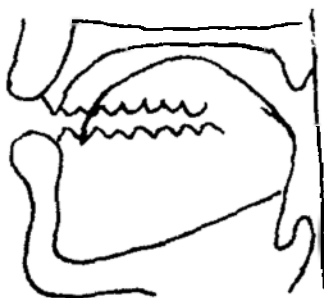
Shijoatli kishilarni do'st tutardim, chunki Tangri taolo ham shijoatli kishilarni do'st tutgan.

6. Arkon-u davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar so'zim shu bo'ldi: kam yenglar — ocharchilik ko'rmasdan boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar — mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar — dono bo'lasizlar.

Unli fonemalar tavsifi

I unlisi old qator, tor (tilning nisbatan baland ko'tarilishidan paydo bo'ladigan), lablanmagan tovushdir.

Uning variantlari talaffuzga ketgan vaqtiga ko'ra (akustik nuqtayi nazardan nol darajadagi *i* dan eng cho'ziq *i* gacha) mavjud. **I** tovushi qadimiy, so'zning hamma o'rnida, har qaysi bo'g'inida, affikslar va yuklamalarda ham kela oladi. Shuning uchun ham uning qo'llanish darajasi juda baland, 2-o'ringa turadi. So'zning absolut oxirida (auslautda) uchrashi asosan fe'lga xosdir.

I-rasm (i)

I unlisi so'z ichida ko'pincha qisqa talaffuz etiladi. Jarangsiz undoshlar orasida esa nihoyatda qisqa aytiladi. *I* unlisining bu xususiyati *u* unlisiga ham xos.

I unlisi ketma-ket kelishi ham mumkin: tabiiy, badiiy.

Bu unli so'zning turli o'rinlarida turlicha talaffuz etiladi. Masalan, **bilim, tilak, bilan, ildiz, idish** kabi so'zlarda old qator tovushdir; **q, g', x** undoshlaridan keyin keladigan *i* orqa qator unliga yaqin talaffuz etiladi. *I* unlisining cho'ziq talaffuz qilinish holatlari ham bor: **natija, Karima, Sharifa, maishiy, qo'mita** va shu kabilar. Lekin bir bo'g'inga taalluqli ikki undosh orasida *i* tovushi eshitilib, yozuvda bu tovush ifodalanmasligi ham mumkin. Bunday holat o'zbek tiliga arab tili orqali kirgan so'zlarda uchraydi, uning yozilishi arab imlosi an'anasiga ko'ra belgilangan. Masalan, **fikr, qism, jism, rahm, asr, ilm, jahl, zehn, qadr** va boshqalar.

Shunday qilib, bu tovush talaffuz qilinganda asosan rus tilidagi *i* unlisiga nisbatan quyidagi farqlarga ega:

1. Rus tilidagi *i* ga nisbatan kengroq;
2. Rus tilidagi *i* ga nisbatan asosan qisqa;
3. Reduksiyaga uchraganda, deyarli nol darajaga kelib qoladi, rus tilida bu hol uchramaydi;

4. Delabializatsiya (lablarning ishtirok etmasligi) rus tilidagiga nisbatan kuchsiz. Ular neytral holda qoladi. Rus tilida esa lablarning burchagi aks yoʻnalishda bir oz tortiladi.

Bu farqlarni eshitish, amalda ularga rioya qilish uchun rus va oʻzbek tilini mukammal biladigan kishilarga bir, kishi, kirim, chiqim kabi soʻzlarni talaffuz qildirib, ularning farqini ongli ravishda bilib oling. Oʻzingiz ham talaffuz qilib, farqlariga rioya qilishga malaka hosil qiling.

7-mashq. Gaplarni oʻqing, *i* tovushining talaffuziga eʼtibor qiling.

1. Ota-onangga xizmatni birdek qil, xizmatning qancha ortiq boʻlsa ham, kam deb bil. 2. Qoʻl kuchi bilan, mehnat bilan bir tanga topish — birovning butun boshlik xazina inʼom qilishidan koʻra yaxshiroq. (Alisher Navoiy). 3. Bilimsizligingga tik qaray olsanggina bilim doirangni kengaytirishing mumkin.

U unlisi orqa qator, tor (tilning nisbatan baland koʻtarilishidan paydo boʻladigan), lablangan tovushdir.

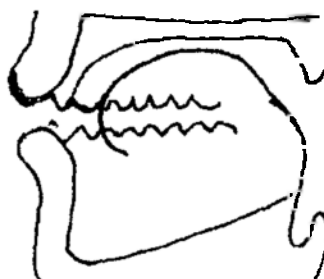
U tovushi ham qadimiy, soʻzning hamma oʻrnida, har qaysi boʻgʻinda, affikslarda ham kela oladi. Shuning uchun uning qoʻllanish darajasi katta, 9-oʻrinda turadi. Soʻz oxirida faqat ot turkumidagi bir necha soʻzlardagina uchraydi: **koʻzgu, mangu, yogʻdu, uyqu, ohu, qaygʻu** va shu kabi.

U unlisi arab va rus tillaridan kirgan ayrim soʻzlarda uzun talaffuz qilinadi. Masalan: **munis, surat, sura, Mahmuda, Maʼmura, mazkur, muzika, respublika,**

tufli, stul, tundra. Bu kabi ayrim soʻzlarda **u** harfidan keyin **v** ni qoʻshib yozish (suvrat) imloviy xatodir.

Ot turkumidagi soʻz oʻzagining oldingi boʻginida **u** kelsa, keyingi boʻginida **i** emas, **u** yoziladi: **uzum, tuzum, burgut, tugun, urgʻu** va boshqalar.

Umr, hukm, uzr, rukn kabi tarkibida **u** unlisi boʻlgan oʻzlashma soʻzlarda oxirgi undoshdan oldin **urgʻuli** **i** yoki **u** aytilsa ham, asliga

2-rasm (u)

ko'ra, yozilmaydi. Rus tilidan o'zlashgan **sud, sutka, sumka, budka** kabi so'zlardagi urg'uli **u** unlisi o' tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga ko'ra **u** yoziladi.

Arab tilidan qabul qilingan so'zlarda **u** ketma-ket kelishi mumkin. Undagi talaffuzga ketgan vaqt bir **u** talaffuziga ketgan vaqtning ikki hissasiga emas, bir yarim hissasiga tengdir: shuur.

Ma'lumki, kirill alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvida **u** unlisi **y** va **ю** harflari orqali ifodalanadi. Unda **ю** harfi ikki vazifani bajarar edi: 1) бюро, брошюра, люстра, рюмка, бюллетень⁶ kabi rus tili orqali qabul qilingan so'zlarda o'zidan oldingi undoshning yumshoq talaffuz etilishiga ishora qiladi. Uning bu vazifasi o'zbek tilida yo'q edi. Shuning uchun ham yotashgan unililar lotin grafikasidan chiqarildi. 2) bo'g'in boshidagi **ю** esa **y+u** ni ifodalagani uchun lotin grafikasida ikki harf bilan yozilaveradi.

Shunday qilib, o'zbek tilidagi **u** unlisini talaffuz qilganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

1. **U** unlisi juda ko'p turkiy so'zlarda rus tilidagi **u** ga nisbatan **kengroq**, lekin **qisqaroq**;
2. **U** unlisi (*i* darajasida bo'lmasa ham) reduksiyaga uchraydi;
3. **U** unlisining lablanishi kuchsizroq (lablar rus tilidagi **u** talaffuzi darajasida cho'chchaymaydi).

8-mashq Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan unililarning qisqa talaffuz qilinishiga rioya qiling.

Uchqo'rg'onda bir Uchqun puch pistafurush o'tgan ekan. Puch pista sotsa ham, puchmas pista sotsa ham uni Uchqun puch pistafurush deb atashar ekan.

9-mashq. She'mi ifodali o'qing. **I** va **u** unlisi mavjud bo'lgan so'zlarni ko'chirib yozing va talaffuziga e'tibor bering.

Men nechun sevaman O'zbekistonni?

Men nechun sevaman O'zbekistonni,
Tuprog'ing ko'zimga aylab to'tiyo?!

⁶ Bu so'zlar asli fransuzcha. Undagi old qator unlisi [u] rus tilida bo'lmagani tufayli o'miga **ю** yozilgan.

Nechun Vatan deya yer-u osmonni,
Muqaddas atayman, atayman tanho?!

Aslida, dunyoda tanho nima bor?
Paxta o'smaydimi o'zga elda yo?
Yoki quyoshimi sevgimga sabab?
Axir quyoshli-ku butun Osiyo.

Men nechun sevaman O'zbekistonni?
Bog'larin jannat deb ko'z-ko'z etaman,
Nechun ardoqlayman tuprog'ini men
O'paman: Tuprog'ing bebaho, Vatan.

Aslida tuproqni odil tabiat
Taqsim aylagan-ku yer yuziga teng.
Nechun bu tuprog deb yig'ladi Furqat,
O, Qashqar tuprog'i, qashshoqmiding sen?!

Xo'sh, nechun sevaman O'zbekistonni?
Sababini aytgin desalar menga,
Shoirona, go'zal so'zlardan oldin
Men ta'zim qilaman ona xalqimga.

Xalqim, tarix hukmi seni agarda
Mangu muzliklarga eltgan bo'lsaydi,
Qorliklarni makon etgan bo'lsayding,
Mehrim bermasmidim o'sha muzlarga?

Vatanlar, Vatanlar, mayli, gullasin,
Bog' unsin mangu mukamal muzda ham, ammo
Yurtim, seni faqat boyliklaring-chun
Sevgan farzand bo'lsa, kechirma aslo!

Abdulla Oripov

10-mashq. Matni o'qing va ko'chiring. Nutq nechta jumladan tashkil topgan? O'zbek tilining o'ziga xos tovush va harflarini aniqlab, tagiga chizing.

Biz muqaddas zaminda yashayapmiz. Bu aziz yurtda ulug' ajdodlarimizning xoki bor. Ularning ruhi boshimiz uzra charx urib kezmoqda. Biz ajdodlarimizning armonlarini amalga oshirishga,

kelgusi avlodga o'zimizdan ibratli va xayrli ishlarni meros qoldirishga qaror qilganmiz.

Endi bu yo'lda hammamiz birlashib harakat qilmog'imiz, bir yoqadan bosh chiqarib, O'zbekiston kelajagi uchun kurashmog'imiz lozim.

Savollarga javob bering.

1. Biz qanday zaminda yashayapmiz?
2. Nima boshimiz uzra charx urib kezmoqda?
3. Biz nimaga qaror qilganmiz?
4. Buning uchun nima qilishimiz lozim?

11-mashq. Matnni o'qing. Unda nechta jumla bor? Ajratilgan so'zlardagi unli tovushlarni fonetik tahlil qiling. Nuqtalar o'miga so'roq olmoshlari qo'yib, savollar bo'yicha matn asosida suhbatlashing.

Mening xalqim or va nomusni biladi. O'z o'g'il-qizlarini nomus va hayo bilan tarbiya qiladi.

Mening xalqim birlik va ahillikni, **hamjihatlikni** yaxshi ko'radi. Tirik ekan, bir-birini qo'llab-quvvatlaydi. U o'z xalqidan bo'lgan kishining ko'chada qolganini ko'rsa, uyaladi, yuzi qizaradi.

Ona o'z farzandlari uchun parvona bo'ladi, ota o'z bolalarini doim qanoti ostiga olib yuradi.

Mening xalqim **do'stlik, birodarlikning** qadrini biladi. U o'z **hamsoyasini, o'z qo'shnilarini** hurmat qiladi.

Hamid Olimjon

1. O'zbek xalqi o'z farzandlarini ... tarbiya qiladi?
2. O'zbek xalqi nimani yaxshi ko'radi, ... hurmat qiladi?
3. Xalqimiz ... qadrini biladi?

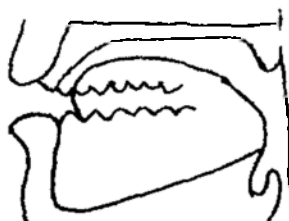
12-mashq. Ta'kidiy diktant.

I. 1. Birovga ozor berishdan o'zingni saqla. Sen tomoningdan odamlar bexavotir bo'lsinlar.

2. Hamma ishlarning ichida eng yoqimlisi hamda yaxshisi do'stlarning diydorini ko'rishdir.

II. 1. Sayroqi qushlar ichida o'zining chiroyli, jarangdor ovozda sayrashi bilan farq qiluvchi qush bulbuldir.

2. Dutor, dator, dilkashim,
torlaring juft-u inoq,
Go'yo azim daryoni
tutgandek ikki qirg'oq.
Seni chertishda darddan
xalos bo'lur har ko'ngil,
Xonishing og'ushida
olam yasharar gul-gul.

3-rasm(e)

3. Ulug'bek 15 yoshida markazi Samarqand shahri bo'lgan Movarounnahrğa hukmdor bo'ldi. Uni zukko va bilimdon murabbiylar tarbiyaladilar.

E unlisi old qator, o'rta keng, lablanmagan tovushdir.

Bu unli kirill yozuvida *э* va *e* shaklida ikki xil – bo'g'in boshida *э* shaklida, bo'g'in orasida va oxirida *e* tarzida ifodalanar edi. Misollar: *эшик, эркин, эл; кел, тер, керак, ъе, де* kabi.

Kirill alifbosidagi *e* harfining vazifasi lotin alifbosida isloh qilindi, kirill yozuvida *э* orqali ifodalangan har qanday tovush ham, bo'g'in ichidagi *e* ham bittagina *e* bilan yoziladi. Masalan: *eshik, elak, erkin, ertaga, ertak, Elyor, Erkin, Eduard, Yekaterina; kel, ter, kerak, ye, de.*

E unlisi tarixan keyin paydo bo'lgan. U asosan *a* unlisidan kelib chiqqan. Bu unli turkiy so'zlarda birinchi bo'g'indagina ishlatiladi. Masalan, *eski, echki.*

E ishlatilish marotabasiga ko'ra 15-o'rinda turadi.

Rus tilidan o'zlashgan ayrim so'zlarning urg'usiz bo'g'inida yumshoq undoshdan keyingi *e* i tarzida talaffuz qilinadi: *kliyonka* (клеёнка), *kripdishin* (крепдешин), *matiriyal* (материал), *miditsina* (медицина), *pissimizm* (пессимизм), *riyaktir* (реактор), *sikunt* (секунд), yozuvda asli saqlanadi.

E unlisi arab tilidan o'zlashgan ayrim so'zlarda o'zbek tilida talaffuz qilinmaydigan *ayn* yoki *hamza* hisobiga cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Lekin bitta unli yozilib, yuqoridagi belgilar o'miga lotin yozuvida tutuq belgisi (apostrof) qo'yiladi. Masalan: *me'mor, E'tibor, e'tiroz, e'lon* kabi. Bu holda uning talaffuzi bir yarim hissaga to'g'ri keladi.

E unlisi *h* undoshidan oldin *i* ga moyil talaffuz qilinsa ham, *e* yoziladi: *ehtimol, ehson, ehtiyoj, ehtiyot, ehtirom, ehtiros, mehribon, mehmon, Mehri* kabi.

Shunday qilib: 1) *e* unlisi rus tilidagi kabi ikki muqobilga: keng va nisbatan tor variantiga ega emas. 2) *u* soʻz boshida ham, oʻrtasida ham bir xil talaffuz qilinaveradi. Uning miqdoriy xossasiga (uzun va qisqa talaffuz qilinishiga) eʼtibor bermoq zarur.

13-mashq. Gaplarni oʻqing. Maʼnosini tushuntirib, soʻng koʻchirib yozing. *E* va *oʻ* unlisining talaffuzi va imlosini izohlang.

1. Erkinlik inson jasorati va kuchini ikki baravar oshiradi. Oʻzgalarga ziyon yetkazmay turib, jamiki narsalarni qila olish huquqi erkinlikdir. 2. Hayotning maʼnosini, kishilarning orzu-istagi va xatti-harakatlarining asl sabablarini tushunishga oʻrgatadigan kitoblarnigina oʻqimoq va eʼzozlamoq kerak. 3. Aholining huquqiy tarbiyasini tubdan yaxshilash, huquqiy axborotning keng maydonini yaratib berish – huquqiy davlatning qaror topishida muhim yoʻnalishdir. 4. Siz eng izzatli mehmon boʻlishni istasangiz, aytilmagan joyga birovlar bilan qoʻshilib ketaverish odatidan voz keching. Yodingizda boʻlsinki, mehmon-mezbonlik meʼyorida boʻlgandagina yaxshi natijalar berishi mumkin.

14-mashq. Soʻzlarni lugʻat diktant tarzida talaffuzi va yozilishiga eʼtibor berib yozing, soʻngra oʻzingiz tekshiring. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlar ishtirok etgan gaplar tuzing.

1. Egizak, egri, ertalab, ekvator, epos (doston), eltmoq, *eng*, eʼtiborli, endi, erta, kel, *podyezd*, yeyishli, kech, yelka, yelpigʻich, yetishtirmoq, telefon, teatr, *ehtimol*, poeziya, poema, duet, duel; zehn, mehnat, *televizor*, *mehr*.

2. Yengillik-*yangilik*, yetdi-yetti, yelmoq-kelmoq, *yeyish*-kiyish, yenga olmoq-senga olmoq, *yetuk*-yedik.

3. Olma yedik-borgan edik, yelim-*elim*, yemish-emish, orzusiga yetdi-*taklif etdi*, eng-yeng, yer-er, yetmish-shod etmish, *yengil*-engil.

15-mashq. Sheʼrni ifodali oʻqing, mazmunini oʻz soʻzingiz bilan sharhlang. *I* va *e* unilari ishtirok etgan soʻzlarni guruhlab, daftaringizga yozing va talaffuzini qiyoslang.

Vatan istagi

Bu Vatanda bir Vatan
qurmoqni istaydir koʻngil,

Beqafas qushdek o'zin
ko'rmoqni istaydir ko'ngil

Bu Vatan timsoli bo'lsa,
teng quyoshi shu'lavor,
Shu'lalar qo'ynida charx
urmoqni istaydir ko'ngil.

Ul Vatanga bayroq – insof,
tug'i – sarhad, muhri – mehr,
Sarhad uzra soqchidek
turmoqni istaydi ko'ngil.

Bu Vatan bo'yniga zanjir
solmoq istar kimki boz,
Ko'ziga nafrat o'qin
urmoqni istaydir ko'ngil.

Ul vatan yelkanlarini
ma'rifat ummonida
Qiblai imon sari
burmoqni istaydir ko'ngil.

Bas, yetar, yolg'on saodat,
yolg'on erk, yolg'on Vatan,
Hurriyat zavqini chin
surmoqni istaydir ko'ngil.

Qutlug' istiqlol kunida,
ey Vatan, bag'ringda shod,
Erkin o'g'loning bo'lib
yurmoqni istaydir ko'ngil.

Erkin Vohidov

Izohli lug'at:

tug' – bayroq

sarhad – chegara, hudud

boz – yana

ummon – dengiz

hurriyat – erkinlik, ozodlik, istiqlol, mustaqillik

Topshiriqlar:

1. Savollarga javob bering:

a) Shoir o'zini qanday ko'rmoqni istaydi?

b) Bag'ri keng Vatandagi insof, mehr-oqibat tuyg'ulari she'rdada qanday tasvirlangan?

c) Mustaqillikka qarshi chiquvchilarga shoir qanday munosabatda bo'ladi?

d) "Yolg'on saodat, yolg'on erk, yolg'on Vatan" degan birikmalarni qanday tushunasiz?

2. Notanish so'zlarning ma'nosini bilib oling va yozib qo'ying.

3. Har bir baytning mantiqiy urg'usiga e'tibor berib, g'azalni ifodali o'qing va yod oling.

16-mashq. Ko'chiring. Unli tovushni ifodalovchi harflarning qo'llanish marotabasini aniqlang va ularni fonetik tahlil qiling.

Kimki o'zbek nomini, o'zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo'shgan hissasini, shu asosda kelajakka ishonchini anglamoqchi bo'lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak.

I.A. Karimov

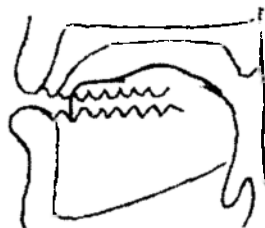
17-mashq. Quyidagi gaplarni o'qing.

Ularning har biriga o'z munosabatingizni bildiring. Qo'shtimoqqa olingan so'zning kinoya ekanligiga e'tibor bering.

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir. (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasidan)

2. Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz. (Alisher Navoiy)

3. O'zbek tili g'oyat boy, nihoyatda chiroyli, har qanday fikr va tuyg'uni ifoda qilishga qodir ... Tilimizning boyligiga daxl qiladigan, husn-latofatini buzadigan, tilimizni "tahrir" qilishga qaratilgan qiliqlarga barham berish zarur ... (Abdulla Qahhor)

4-rasm (o')

O' unlisi orqa qator, o'rtada keng, lablangan, nisbatan cho'ziq talaffuz

qilinadigan, bir oz diftonglashuvchi tovushdir. Misollar: O'zbekiston, o'zbek, o'rtoq, ko'rgazma, oliy o'quv yurti, o'qituvchi, o'quv bo'limi, ko'rik-tanlov, o'rta maktab (4-rasm).

O' tovushi uncha qadimiy emas, til taraqqiyotining ancha keyingi jarayonida paydo bo'lgan. Shuning uchun ham u so'zning faqat birinchi bo'g'inida yoki bir bo'g'inli so'zlarda keladi. Qo'shma so'zlar tarkibida, o'zlashma so'zlarda kelgan **o'** esa boshqa bo'g'inda ham uchrashi mumkin: o'z, o'y, o'n, o'r, o's, o't, o'ch, O'sh, o'q, bo'r, bo'z, bo'y, bo'l, bo'sh, Bo'stonliq, To'xtamurod; bo'tako'z, semizo't, kiyigo't kabi.

Samolot, vertolot, pulemot kabi rus tili va u orqali o'tgan ayrim so'zlardagi o' ning talaffuzi har xil. Rus tilini yaxshi bilgan ikki tilli kishining nutqida o' talaffuz qilinibgina qolmay, undan oldingi undosh yumshoq qilib ham aytiladi. Bir tilli, ya'ni **o'zbek** tilinigina biladiganlar nutqida uchinchi bo'g'indagi *ě o* yoki *u* tarzida (samolut yoki samalot deb) talaffuz qilinadi.

O' unlisi arab tilidan qabul qilingan ayrim so'zlarda o'zbek tilida tushib qoladigan *ayn* yoki *hamza* hisobiga cho'ziq talaffuz qilinsa ham, bitta o' yoziladi va undan keyin tutuq belgisi qo'yiladi. Masalan: mo'jiza, mo'jaz, mo'tadil, Mo'tabar.

O' ning so'zda ishlatilishi o'mi cheklanganligi tufayli qo'llanish marotabasi kam (18-o'rinda turadi). Shuning uchun unlilar orasida qo'llanish darajasiga ko'ra eng oxirgi o'rinda. **Obro'** so'zi *ovra* tarzida ham qo'llanadi. Uning bu muqobili orfoepik me'yorga ham mos keladi.

Shunday qilib, birinchidan, **o'** tovushining muqobili rus tilida yo'q. Shuning uchun ham bu tovush o'rnida rus tilida **u** qo'llanadi. *O'zbekiston* so'zini *Uzbekistan* deb, *O'lmas* – *Ulmas*, *O'ktam* – *Uktam* tarzida talaffuz qilinadi. **O'** ning u bilan berilishi, eng avvalo, uning talaffuz koordinatorlari bilan bog'liq, ya'ni rezonatori rus tilidagi **o** rezonatoriga nisbatan tor, **u** ga yaqin; kirill yozuvida grafik ifodasi **u** ga o'xshash edi. Ikkinchidan, o'zbek tilidagi **o'** ni aksentsiz talaffuz qilish uchun rus tilidagi **o'** ga nisbatan sal torroq va rezonatorini oldinroqqa siljitib talaffuz qilish kerak. Bundan tashqari rus tilidagi **o** tarang (напряженный), o'zbek tilidagi **o'** esa tarang emas.

O'zbek tiliga rus tili orqali kirgan bir qator so'zlarda o'sha tarang, rezonatori kengroq **o'** mavjud. Masalan, samolot, poyezd, tok, tom, radio, limon va b. Bu unli aslicha (rus tilidagiday) talaffuz qilinaveradi.

Urg'uli bo'g'indan oldingi bo'g'indagi **o** esa **a** deb talaffuz qilinadi, ammo yozuvda o'z asl holatini saqlaydi: **vodoprovod**, **botanika**, **geometriya**, **zoologiya**, **koridor**, **montaj**.

18-mashq. So'zlarni lug'at diktant tarzida talaffuzi va imlosiga e'tibor berib yozing, so'ngra o'zingiz tekshiring. Ajratib ko'rsatilgan so'zlar ishtirok etgan gaplar tuzing.

O'zbek, o'git, futbol, o'zak, **orden**, o'lka, o'rmon, radio, **obro'**, kino, boshliq, tok,sport, qo'shni, opera, qo'zi, optika, qo'llanma, g'o'za, cho'l, stanok, ko'cha, moda, bo'lim, bo'g'iz, bo'g'in, **ko'ngil**, ko'chirma, so'ri, to'qqiz, o'ttiz, o'ninchi, o'rim, yo'q, yo'tal, yo'nalish, gimnastorka, minomot, vertolot.

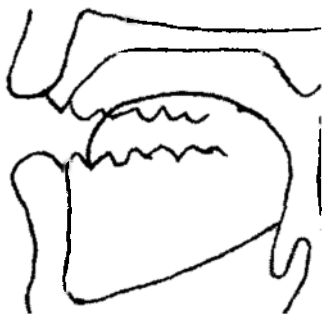
a unlisi old qator, keng, lablanmagan tovushdir.

Uning nutqda qo'llanish marotabasi juda yuqori. Umuman, tovushlar sirasida birinchi o'rinda. **a** unlisi so'zning har qanday o'rnida (boshida, o'rtasida, oxirida) ishlatiladi, chunki u qadimiy: **aql**, **anor**, **zar**, **mana**, **talaba**, **an'ana**, **mash'al**, **qal'a**, **ari**, **archa**.

Arab tilidan o'zlashgan ayrim so'zlar ichida va oxirida **a** unlisining qator kelish holatlari ham mavjud: **mutolaa**, **taassurot**, **taajjub**. Bu hollarda uning talaffuziga ketgan vaqt bir yarim hissa bo'ladi. Arab tilidan qabul qilingan so'zlardagi o'zbek tilida bo'lmagan **ayn** hisobiga ham **a** cho'ziqroq talaffuz qilinadi: **a'lo**, **ma'no**, **da'vo**, **ma'rifat** va boshqalar. Talaffuzda **v** undoshidan oldin kelgan **a** unlisi **o** tarzida aytilsa ham, asliga muvofiq **a** yoziladi.

Masalan, **Mavluda**, **mavjud**, **mavsum** kabi. Bu holat lab undoshlari bo'lmish **b**, **m**, undoshlaridan oldin yoki keyin kelganda ham kuzatiladi. Masalan, **Bahor**, **baho**, **Vahob**, **Bahodir**, **vafo**, **Akram**, **kamolot**, **Kamola**, **shamol**, **havo**, **karam**, **davom**, **tamom**.

Mubolag'a, **muzokara**, **munosabat**, **muomala** kabi o'zlashma so'zlarda cho'ziqroq talaffuz qilinadigan **o** tovushi bilan tugagan bo'g'indan keyingi **a** og'zaki nutqda **i** tarzida aytiladi, asliga ko'ra, **a** yoziladi.

5-rasm (a)

Papka, bank, zal, mart, may (i)pidagi o‘zlashmaso‘zlarning urg‘uli bo‘g‘inidagi **a** unlisi o‘ tarzida talaffuz qilinsa-da, asliga ko‘ra **a** yoziladi.

O‘zlashma so‘zlarning ba‘zi tiplarida yuz bergan fonetik muvofiqlashuv ularning orfoepiyasida aks etadi. Quyidagi so‘zlarning ikki undosh bilan tugallanishi o‘zbek tilida so‘z oxirida **a** unlisini talab etadi, shunga ko‘ra **a** talaffuz etilishi orfoepik xato hisoblanmaydi. **Kiosk+a, propusk+a, stolb+a, tank+a, bank+a.**

Bu unli **yaxshi, kelyapti, ayamoq, Yaponiya, konstitutsiya** kabi so‘zlarda bo‘g‘in boshida **y+a** tarzida; **otrad, sentabr, oktabr** kabi so‘zlarda bo‘g‘in ichida undoshdan so‘ng **a** tarzida yoziladi.

Shunday qilib, o‘zbek tilidagi **a** unlisi, birinchidan, rus tilidagiga nisbatan tilning oldinroq qismida talaffuz qilinadi, ruscha “tak” va “kak” so‘zini rus va o‘zbek talabaga talaffuz qildirib, farqini ilg‘ab oling. O‘zingiz ham talaffuz qilib ko‘ring. Ikkinchidan, o‘zbek tilidagi **a** rus tilidagi darajada keng emas. Uchinchidan, o‘zbek tilidagi **a** talaffuzi rus tilidagi **a** dan ko‘ra qisqaroq vaqtni talab qiladi. Shuning uchun ham **zal, mart, may** so‘zlaridagi **a** o‘zbek tilida vaqt hisobiga **o** tarzida talaffuz qilinadi.

19-mashq. Quyidagi so‘z va maqollarni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarni ko‘chirib yozing.

1 **Avj, ayb, arz, asl, asr, aft, gap, xola, vaqt, asar, amal, alla, atama, arava, arang, baland, barvaqt, bahs, dastlab, davra, azamat, aylana, Maysara, allaqanday, allakim, ahamiyat, yasha, Maryam, nash‘ali, hadya, a‘zo, ma‘no, san‘at.**

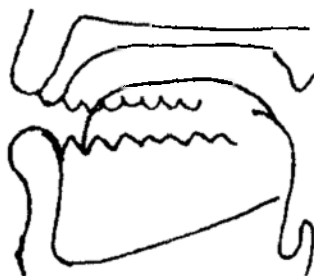
2 **Aqlli do‘st - rohat, aqlsiz do‘st - ofat.**

Barvaqt qilingan harakat, Hosilga berar barakat.

Yaxshi niyat — yarim davlat.

O unlisi orqa qator, keng rezonatorli, lablangan tovushdir. **O** unlisi yuqorida tahlil qilingan (**u, y, e, a**) unlilaridan ko‘ra cho‘ziqroq.

O tovushi so‘zning asosan boshida, o‘rtasida, qisman, oxirida har qanday tovush bilan qo‘shilgan holda kela oladi; **ona, ota, olam, obod, nom, nok, bahor, zamon, bino, nizo, rizo** kabi. **O** unlisi so‘z ichida ketma-

6-rasm (o)

ket kelishi holati, kam bo'lsa-da, uchraydi: **inshoot, zoologiya, koordinat, kooperativ, zoopark, boobro'** kabi.

Bundan tashqari **o** unlisi lablanish darajasi kuchli bo'lgan, rezonatori esa torroq, rus tilidan qabul qilingan so'zlardagi **o** tovushini ham ifodalaydi. Bu uning qo'llanish marotabasini yanada ko'paytirib yuborsa-da, lekin **i** va **a** unllaridan keyingi - 6-o'rinda turadi. Masalan, **kino, radio, limon, tonna, moda** va boshqalar.

o tovushini so'z oxirida ko'pincha **a** deb talaffuz qilish hollari uchrasa ham, lekin **o** yoziladi: havo>hova, savdo>sovda, mirzo>mirza. So'z oxirida qo'llanuvchi **o** ning **a** ga o'tishga moyilligi uning nutqimizda juda o'zlashib ketmaganligidandir, hatto tomosho, oshno kabi so'zlardagi **o** ning **a** ga o'tishi ham orfoepik, ham orfografik me'yor hisoblanib, uslubiy xarakterga ega: badiiy, kitobiy uslubda-poeziya tilida — **o**, so'zlashuv uslubida esa **a** qo'llanadi.

Bu harf arab va fors tillaridan o'zlashgan ayrim so'zlarning ochiq bo'g'iniga nisbatan cho'ziqroq talaffuz qilinadigan **o** unlisini ham ifodalaydi: Zohir, rozi, ozod, orom, orasta, Tohir, ishora, Iroda, zolim, mohir, oshiq kabi.

Rus tilidan o'zlashgan tok (elektr quvvati), tort (shirinlik), tom (jild), kino, zveno, palto, radio, makaron, metro, mikrob, million kabi so'zlarning urg'uli bo'g'inida o'rta keng, lablanish darajasi kuchliroq unlini ham ifodalaydi.

o unlisi rus tilidan o'zlashgan so'zning urg'uli bog'inidan oldingi bo'g'inlarida **a** deb talaffuz etilsa-da, asliga ko'ra yoziladi: **vodoprovod, motor, montaj, kombinat, mototsikl, bioximiya**.

Rus tilidan o'zlashgan ayrim so'zlarda urg'uli bo'g'indan keyingi **o** **i** deb talaffuz qilinsa ham, **o** yoziladi: **direktor, traktor, doktor, elevator, transport, konduktor, mexanizator** kabi.

Bu tovush kirill yozuvida bo'g'in boshidagi y undoshidan keyin kelganda **yo** orqali ifodalanadi. Yoz, daryo, yog', yon, yong'oq, yordam, rayon, mayor kabi.

Kirilcha **ѳ** harfi rus tilidan o'zlashgan so'zlarning bo'g'ini ichida o'zidan oldingi undoshni yumshoq talaffuz qilish lozimligiga ishora vazifasini ham bajaradi. Undoshning yumshoq-qattiqligiga ko'ra farqi o'zbek tilida yo'qligi tufayli bo'g'in ichidagi **yo** lotin yozuvida faqat **o** bilan yoziladi va u o'rta keng unli tovushni ifodalaydi. Masalan: **vertolot, samolot, selodka, pulemot, mimomot, schotchik, gimnastorka** kabi.

Xullas, **o** unlisi asl o'zbek so'zlarida keng va ochiq **o** ni, fors-arab tilidan o'zlashgan so'zlarda cho'ziq **o** ni, ruscha-baynalmilal

so'zlarda esa o'rtta keng unlini ifodalaydi. Unda urg'uli bo'g'indan oldingi bo'g'indagi o ni a tarzida va urg'uli bo'g'indan keyingi bo'g'indagi o ni i tarzida o'qish mumkin.

Shunday qilib, o unlisi o'zbek tilining o'ziga xos unlisi bo'lib, uning muqobili rus tilida yo'q. Shuning uchun ham bu tovush rus tilida asosan a (Uzbekistan), ba'zan ruscha o tarzida talaffuz qilinadi. O' rus tilidagi o ga nisbatan kengroq; rezonator o'rmi oldinroqda va lablanish darajasi kuchsizroq.

20-mashq. Matnlarni o'qib chiqing, mazmunini aytib bering, ikkitadan matn tanlab lotin alifbosiga o'girib daftaringizga yozing. Bo'g'in boshida, o'rtasida kelgan yolashgan unlilarning imlosiga e'tibor bering.

1. 1991 йил 31 августда Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари сессияси бўлиб ўтди. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Тегишли қарор билан Ўзбекистон ССР Ўзбекистон Республикаси деб аталди. 1 сентябрь Мустақиллик куни деб белгиланди. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида қонун қабул қилинди.

2. 1991 йилнинг 24 сентябрида Тошкентда туркистонлик ўзбекларнинг АҚШ, Германия, Афғонистон, Саудия Арабистони, Сурия, Иордания, Туркия, Австралия, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи ватандошлари билан халқаро учрашуви бўлиб ўтди.

3. 1991 йилнинг октябрь ойида Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида илк марта Португалиянинг Порто шаҳрида ўтказилган пианиночиларнинг халқаро танловида қатнашди. Ватандошимиз, ёш мусиқачи Улўбек Полвонов Бах ва Шопен асарларини ижро этиб, 3- ўринга сазовор бўлди.

4. 1992 йилнинг 2 мартада Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси Ўзбекистон Республикасини БМТ аъзолигига қабул қилди. Ўзбекистон Республикасининг БМТга қабул қилиниши Республика мустақиллиги узил-кесил ва ортга қайтмаслигининг олий юридик тасдиғи бўлди.

5. 1992 йилнинг 8 октябрида Тошкентда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг XI халқаро кинофестивали очилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти

Ислом Каримов кинофестиваль қатнашчиларига табрик йўллади. Фестиваль 15 октябрга қадар давом этди.

6. 2004 йилнинг 13 июлида Африка қитъасидаги Ливия давлатининг Триполь шаҳрида бўлиб ўтган шахматчиларнинг жаҳон мусобақасида ўзбек ўғлини Рустам Қосимжонов мутлақ голибликни қўлга киритиб, жаҳон чемпиони бўлди.

Ma'naviy merosimiz – faxrimiz

Markaziy Osiyo olimlarining merosini o'rganish, falsafiy mushohada qilish va umumlashtirish bizga ularning o'rta asr madaniyatida birinchilar qatorida diniy ilm, tibbiyot, musiqa va boshqa ilmlarni turli tomondan o'rganganlari va shu orqali nafaqat Sharq, balki butun jahon madaniyati, ma'naviyati va ilmiy tafakkuri, ya'ni sivilizatsiyaga salmoqli hissa qo'shganliklarini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Islom Karimov xalqimizning boy merosini har tomonlama va diqqat bilan o'rganish kerakligini bir necha bor ta'kidlagan: «Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi».

Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmoqda. Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql – idrok bilan ma'naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblarning ko'p bo'lgan.

Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Xoja Baxouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa ko'plab buyuk ajdodlarimiz milliy madaniyatimizni rivojlantirishga ulkan hissa qo'shganlar. Ularning nomlari, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalar hozirgi kunda butun dunyoga ma'lum. Buyuk ajdodlarimiz merosini har tomonlama o'zlashtirish xalqimizning madaniyati, ma'naviyati va fidoyiligini oshirishga xizmat qiladi va Vatanimizni buyuk kelajak sari olg'a yurishida katta manba bo'ladi.

O.Musurmonova

QATOR KELGAN UNLILAR IMLOSI

O'zbek tilida unlilarning qator kelishi arab, fors va rus tili orqali kirgan so'zlar hisobiga o'zlashib, tabiiy holga aylanib ketgan. Masalan, soat, saodat, maorif, matbaa, mudofaa, koolitsiya. Unlilar orasida undosh qo'yilishi kam uchraydigan, ayrim shevalarga xos holatlar: soat (Toshkent shevasida sog'ot, Namangan shevasida sohat). Lekin ziyolilar nutqida unlilar ketma-ket talaffuz qilinaveradi. Rus tili va u orqali o'tgan so'zlardagi ketma-ket kelgan ayrim unlilar orasiga y undoshining qo'shilishiga doir qonuniyatlar mavjud. Nutqda so'z o'rtasida paydo bo'ladigan undosh yozuvda aks etmaydi.

1. **ia**: **i** unlisi **a** dan oldin kelsa, ular orasiga y qo'shib talaffuz qilinadi-yu, lekin yozilmaydi. Masalan, aviatsiya, filial, material, pianino, meridian, radiator; solishtiring: tabiat, shariat.

O'zbek tilidagi bo'g'in strukturasi (tuzilishi) nutqda unli bilan tugagan bo'g'indan so'nggi bo'g'inning yana unli bilan boshlanishini taqozo qilmaydi: talaffuzda y ning qo'shib aytilishi mazkur qonuniyat bilan bog'liq bo'lib, qabul qilingan so'zlarda yuz beradi.

21-mashq. So'zlar guruhini qiyoslab o'qing, imlosiga e'tibor bering.

Tabiat – jamiyat

Shia – madhiya

Shariat – niyat

Fojia – hoshiya

Pianino – Robiya

Milliard – qadriyat

2. **io**: **i** unlisi asosan urg'uli **o** dan oldin kelganda o'zbek tilida ular orasiga y undoshi qo'shib talaffuz qilinadi (urg'uli bo'g'in bu harf birikmasidan keyin kelgan ayrim so'zlarda ham **io iyo**, **ia iya** tarzida talaffuz qilinsa-da, yozuvda o'z holatini saqlaydi). Masalan: biolog, kiosk(a), ratsion, million, stadion (solishtiring: biologiya, bioximiya, pensioner).

3. **ai**: **ai** unlilari birikmasi asosan so'z o'rtasida keladi, urg'uli **i** dan oldin y talaffuz qilinadi: arxaik, ukrain (chog'ishtiring: Said – Sayid(t), maishiy – mayishiy).

Odatda oxirgi bo'g'inda kelgan **i** yoki **iy** qo'shimchaga (affiksga) mansub bo'ladi. Har ikki holatda ham harf birikmasining ikkinchisi urg'uli bo'lib, talaffuzda qator kelgan unlilar orasida **y** ortiriladi. Masalan: Kitob – bilim manbai.

Arabcha ismlarda jins (rod) yasovchi **-a** qo'shimchasi bilan hosil bo'lgan otlarda urg'uning oxirgi bo'g'inga ko'chishi natijasida ortirilgan **y** talaffuzda yanada to'liq va undan keyingi **i** yanada uzun aytiladi. Solishtiring:

Said – Saida (Sayida)

Naim – Naima (Nayima)

Rais – Raisa (Rayisa)

4. **oi**: rus tiliga xos bo'lgan o'rta keng **o** bilan **i**, o'zbek tiliga xos bo'lgan keng **o** bilan **i** ketma-ket kelganda, ular orasida nutqda paydo bo'lib turadigan **y** yozuvda aks etmaydi.

oi birikmasi tarkibidagi har bir unli urg'uli yoki urg'usiz bo'lishidan qat'iy nazar, nutqda ular orasiga **y** qo'shib talaffuz qilinadi, imlododa esa asl holati saqlanadi. Masalan: **alkoloid**, **ellipsoid**. Solishtiring: **noib**, **doim**, **shoir**, **bois**, **oid**, **foiz**, **voiz**, **joiz** (urg'u **i** unlisida).

Urg'u mazkur tovush birikmalarining birortasiga ham tushmay, so'zning keyingi bo'g'iniga tushsa, og'zaki nutqda **i** qisqa talaffuz etiladi. Masalan: toifa, oila, Shoira, Noila, koinot, doira.

oi birikmasidagi birinchi unli old qo'shimchani tarkibi bo'lsa, talaffuzda ikki unli orasiga **y** undoshi qo'shilmaydi, **o** cho'ziq talaffuz qilinadi. Masalan: noiloj, noilojlikdan, noinsof, noinsoflik kabi.

5. **ea**: ketma-ket kelgan **ea** unlilari urg'udan qat'iy nazar, orasida **y** talaffuz qilinadi, lekin yozilmaydi: teatr, okean, laureat, seans.

6. **ae**: urg'usiz **ae** unlilarining oxirgisi nutqda **y** tarzida talaffuz qilinsa ham, imlododa o'z holicha saqlanadi: aeroport, aeroflot, aerostat; aerografiya, aeroklub, aerodinamika, aerosyomka, aerotransport, aerofotoapparat.

7. **oə**: bu unlilar so'z oxirida ketma-ket kelganda oxirgi unli urg'usiz bo'lsa, **y** ga o'tadi va shunday yoziladi: алоə > алой. Koeffitsiyent so'zidagi har ikki unli urg'usiz bo'lganligi uchun ular orasida **y** ortiriladi, **ay** tarzida qisqa talaffuz qilinadi, yozuvda esa asl holati saqlanadi.

8. **eo**: unlilar birikmasi so'z oxirida kelganda ular orasiga undosh qo'shilmay talaffuz qilinaveradi. Masalan, **stereo**, **video**; so'z ichida birikma orasiga **y** qo'shiladi. Bunda **e i** ga moyil talaffuz qilinsa ham, yozuvda asl holati saqlanadi: neon, geolog, Napoleon.

Urg'u ushbu unli tovushlar birikmalarining birortasiga tushmay, undan keyingi bo'g'inlarga tushadigan bo'lsa, o unlisi urg'usiz bo'lishiga ko'ra, talaffuzda a tarzida aytiladi, yozuvda asl holicha ifodalanadi: feodal, teorema, geologiya, neologizm, geometriya, geofizika, geoximiya. Bu harf birikmasining biri old qo'shimchaga, ikkinchisi o'zakka mansub bo'lgan holatlarda ikki unli orasida y orttirilmaydi, ularning har biri aniq va ravshan talaffuz etiladi va asliga ko'ra yoziladi: beorom, beozor, beoqibat kabi.

22-mashq. Matnni o'qing. Notanish so'zlar lug'atini tuzib, bilib oling. Qator kelgan unlilar orasida y yozilmaydigan so'zlarni aniqlab, ko'chiring. Matn mazmunini so'zlab bering.

Taraqqiyot timsoli

Ilm-fan va texnika yutuqlari timsoli sifatida Toshkentning zangori osmonida 375 metrli ko'ko'par teleminora bo'y cho'zdi. Uning ishga tushirilishi nafaqat toshkentliklar uchun, balki O'zbekiston poytaxtining ko'p sonli mehmonlari uchun ham ajoyib voqea bo'ldi. Ikki ming yillik tarixga ega ko'hna shaharda me'morlar, rassom va dizaynerlar hamkorligida yana bir diqqatga sazovor inshoot bunyod etildi. Bo'zsuv kanalining o'ng qirg'og'ida qad ko'targan teleminora shaharning me'morchilik ko'rinishini o'zgartirib, uni yana ham go'zallashtiribgina qolmay, eng avvalo, poytaxt va poytaxt viloyati hamda qo'shni tumanlarda yashovchi aholi uchun beriladigan teleko'rsatuv va radioeshittirish dasturlarini yaxshilash imkonini beradi. Toshkent teleminorasi balandligi jihatidan Moskvadagi Ostankino teleminorasidan keyin ikkinchi o'rinda turadi. O'rta Osiyoda mavjud inshootlar orasida esa eng balandi hisoblanadi. Me'morlardan N.G.Terziyev, Y.L.Semashko, muhandislardan E.B.Morozova, M.D.Mushexevlar tomonidan yaratilgan bu ajoyib qurilmadan har xil balandlikda atmosferaning quyi qatlamini tekshiradigan va xalq xo'jaligi uchun kerakli axborotlarni yig'ish yuzasidan ishlovchi meteorologiya xizmatini joylashtirish ko'zda tutilgan. Balandlikda ishlovchi "Koinot" restoranining "Qizil" va "Zangori" zallari, yuz metrli balandlikda joylashgan kuzatuv maydonchasi teleminoraga tashrif buyurganlar xizmatida bo'ladi. Bu yerga tezyurar liftlar yordamida chiqiladi. Sayohat rahbari o'z tarixini eramizdan avvalgi birinchi asrdan boshlagan Toshkent to'g'risida, shahar markazining me'morchiligi, eski va yangi shahar

qismlarining o'ziga xosligi to'g'risida so'zlab beradi. Qushlar parvoz etadigan balandlikdan turib ko'hna va doimo navqiron shahrimizga nigoh tashlash naqadar go'zal va ajoyib.

«O'zbekiston ovozi»dan

23-mashq. Hikmatlarni ifodali o'qing. Kirill yozuvida e, ë, ю, я; ш, ч, нг harflari bilan yoziladigan so'zlarni har ikki yozuvda bo'g'inlarga ajratib ko'chirib yozing.

Sharq tafakkuri xazinasidan

1. Yerimiz, suvimiz, farzandimiz deb,
Xotin, bola – chaqa, dilbandimiz deb,
Birma – bir jonimiz etamiz fido,
Vatanni dushmanga bermaymiz aslo.

Abulqosim Firdavsiy

2. Dunyoning tilagi, samari ham biz,
Aql ko'zin qorasi – javhari ham biz.
To'garak jahonni uzuk deb bilsak,
Shaksiz uning ko'zi – gavhari ham biz.

Umar Xayyom

3. Dushmanning ko'rsatgan yo'liga yurma,
So'ng pushaymon bo'lib, tizzangga urma.
Senga o'qdek to'g'ri yo'l ko'rsatgan on,
Sen undan burilib, yurgil chap tomon.

Sa'diy Sheroziy

4. Mol, amal agarchi jonga yaqinroq,
So'z kamoli undan ming bor yaxshiroq.
Barchasi jahondan yo'qolajakdir,
Dunyo turgunicha so'z qolajakdir..

Abdurahmon Jomiy

UNDOSHLAR

O'zbek adabiy tilining undosh fonemalari tasnifi, tavsifi, talaffuzi va imlosi

Undoshlar tasnifi.

Undosh tovushlar nutq organlarining u yoki bu o'rimda o'zaro yaqinlashuv yoki bir-biri bilan jipslashuv vaqaytaochiluv natijasida hosil bo'ladigan nutqiy shovqin birligidir.

Undoshlarning asosi uchta artikulatsion holatga tayanadi, ya'ni nutq organlarining ma'lum bir o'rimda paydo bo'lishiga, qanday (portlash, sirg'alish) usul bilan yuzaga kelishiga, ovoz ishtiroki bor-yo'qligiga, havoning o'tish yo'liga (og'iz bo'shlig'idan yoki burun bo'shlig'idan) o'tishiga ko'ra guruhlariga bo'linadi, shu belgilar asosida bir-biridan farqlanadi.

I. Paydo bo'lish o'rniga ko'ra. Bu belgi asosida undoshlar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Lab undoshlari: p-b, f-v, m.

Lab undoshlari lablarning harakatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) lab-lab (p, b, m); 2) lab-tish (f, v) undoshlari.

2. Til undoshlari: t-d, s-z, ch-j, sh-j, k-g, x-g', q, n, r, y, ng, l. Til undoshlari tilning qaysi qismi faolligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) Til oldi undoshlari. Bu undoshlarning paydo bo'lishida tilning uchi, old qismi faol harakatda bo'ladi. Ular t-d, s-z, ch-j, sh-j, r, n undoshlaridir. 2) Til o'rta undoshi — y. 3) Til orqa undoshlari: k-g, ng. 4) Chuqur til orqa undoshlari, boshqacha aytganda uvular undoshlar: q, x, g'. 5) Tilning yonida paydo bo'ladigan undosh ham bor. U l undoshi bo'lib, yon undosh deyiladi.

3. Bo'g'iz undoshi — h.

Bo'g'iz undoshi asli turkiy tovush emas. Shuning uchun ham tasnifning hech qaysi tamoyiliga to'la rioya qilmaydi. Uning bo'g'iz undoshi deyilishi ham shartli. Arab tilidagina u bo'g'izda hosil bo'ladi. O'zbek tilidagi h og'iz muskullarining taranglashuvi ta'sirida paydo bo'ladi.

II. Paydo bo'iish usuliga ko'ra. Bu belgi asosida ham undoshlar 3 turga bo'linadi:

1. Portlovchi undoshlar: p-b, m, t-d, n, k-g, ng, q; Portlovchi undoshlar nutq organlarining u yoki bu qarama-qarshi o'ri (biri faol, ikkinchisi nafaol tarzda) o'zaro jiplashib, so'ng o'pkadan chiqayotgan havo o'sha to'siqni yorib chiqishidan hosil bo'ladi.

Portlovchi undoshlar ikki katta guruhga bo'linadi: 1) Sof portlovchilar – p-b, t-d, k-g, q. Ularda portlash kuchli bo'ladi. 2) Nazal (burun) portlovchilari – m, n, ng. Portlovchilarning bu turida portlash kuchsiz bo'ladi, chunki portlash yuz berguncha ham havoning bir qismi burun rezonatori orqali o'tib turadi. Ular shu belgi bilangina sof portlovchilardan farq qiladi.

Shuningdek, ayrim darsliklardagi undoshlar tasnifida n, m, ng undoshlari portlovchi-sirg'aluvchi tarzida beriladi, ulardan farqli ravishda mazkur qo'llanmadagi undoshlar tasnifi jadvalida bu undoshlar portlovchi tarzida berilgan, chunki qorishiq undoshlar (ch, j) portlovchi va sirg'aluvchi elementlarning qorishuvidan tashkil topgan. Bular portlovchi va sirg'aluvchi deb nomlansa, yuqoridagi undoshlar (m, n, ng) ham qorishiq undoshlarga mansub bo'lur edi. Fonetika fani korifeylari (daholari) ham bu undoshlarni portlovchilar sirasiga kiritganlar⁷.

2. Sirg'aluvchi undoshlar: f-v, s-z, sh-j, y, x- g', h. Bu undoshlar (ko'pincha biri passiv holda) nutq organlarining u yoki bu qarama-qarshi o'ri o'zaro yaqinlashib, hosil qilgan oraliq orqali o'pkadan chiqayotgan havoning sirg'alib o'tishidan hosil bo'ladi.

3. Qorishiq undoshlar: ch(t+sh), j(d+j). Bu ikki undosh portlash elementi bilan boshlanib, sirg'alish elementi bilan tugaydi.

4. Titroq undosh: r. O'pkadan chiqayotgan havoning bir o'rinda takroriy to'siqqa uchrab chiqishidan hosil bo'ladigan undosh titroq undosh deyiladi. Bu undosh til uchining kurak tish ildiziga bir necha bor urilib qaytishidan hosil bo'ladi.

III. A. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra shovqinli undoshlar 2 guruhga bo'linadi:

1. Jarangsizlar: p, f, t, s, sh, ch, k, q, x, h. Jarangsiz undoshlar faqat shovqindangina tashkil topadi. Ular «nutq binosining g'ishtlaridir».

⁷ Л.В. Щерба. Фонетика французского языка, М., 1957 г., с. 305, приложение 2; Л.Р. Зиндер. Общая фонетика, М., 1979 г., с. 150; М.И. Матусеевич. Современный русский язык, М., 1976 г., с. 162, таблица 10.

Undosh fonemalar tasnifi

2-jadval

	Til undoshlari										Bo'g'iz undoshi		
	Lab undoshlari		Til oldi undoshlari				Til o'ra undoshi		Sayoz til orqa undoshlari			Chuqur til orqa undoshlari	
	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli		jarang-siz	jarangli
Tovush hosil bo'lish usuliga ko'ra	o'vozga ko'ra	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	
	o'voz darajasi	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	jarangli	jarang-siz	
Portlovchilar	Sof portlovchilar	p	b	t	d					k	g	q	
	Qorishiq portlovchilar			ch	ch								
	Burun portlovchilari		m		n						ng		
Sing'ahuvchilar	Sof portlovchilar	f		s	sh	z					x	g'	
	Sonorlar		v				/					y	
Titroq	Sonor				r								

H undoshi jaranglilik va jarangsizlikka ko'ra ham, turkiy bo'lmagani tufayli, alohida xususiyatga ega. Uning jarangsizlar safida turishi shartlidir.

2 Jaranglilar: b, d, z, j (сирғалувчи), j (қоришиқ), g, g'. Jarangli undoshlar qismangina ovoz ishtirok etadigan, asosan tartibsiz shovqindan hosil bo'ladigan tovushdir.

B. Ovoz ishtiroki darajasiga ko'ra undoshlar ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Shovqinlilar: p-b, f, t-d, s-z, sh-j, ch-j, k-g, q, x, g', h;
2. Sonorlar: m, v, n, r, l, y, ng.

Mavjud adabiyotlarda v va y undoshlari shovqinlilar qatoriga kiritiladi. Akustik tomondan biz o'tkazgan eksperimentlar (ossillogramma va spektrogrammalar) bu undoshlarning sonor ekanini ko'rsatdi. Bundan tashqari ular shovqinlilar singari jarangsiz variantiga ham ega emas (f qabul qilingan undosh), eng asosiysi, jarangsizlashmaydi. Shuning uchun ham ular alohida guruhni tashkil qiladi.

Shunday qilib, undoshlarning hamma fonologik xossalari ikkinchi jadvalda aks ettirildi. Jadvalni o'rganish, yodlash undoshlarni tushunishni osonlashtiradi (2-jadvalni o'rganing).

24-mashq. Undoshlar tasnifi jadvalini kuzating va har bir xossa bo'yicha ularning talaffuzini alohida-alohida tahlil qiling. Misollar keltiring.

Namuna: b – lab undoshi, portlovchi, shovqinli, jarangli. Masalan: bahor, behi, bilim, bodom, buvim, bo'lim, obod, ibo, tavba, savob, hisob, javob, oftob.

25-mashq. Undoshlarga berilgan ta'riflarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlardagi unli va undosh tovushlarni fonetik tahlil qiling.

1. O'pkadan **chiqqan** havoning nutq organlarining u yoki bu **o'rnida to'siqqa** uchrab, o'sha to'siqni **yorib** o'tishidan hosil bo'ladigan tovush **portlovchi undoshlar** deyiladi.

2. O'pkadan chiqqan havoning bir-biriga **yaqinlashgan** ikki nutq organi orasidan **sirg'alib chiqishi** bilan hosil bo'ladigan undosh **sirg'aluvchi undosh** deyiladi.

3. O'pkadan chiqayotgan **havoning** oldin to'siqqa uchrab, keyin sirg'alib chiqishi bilan hosil bo'ladigan undoshlar **qorishiq** undoshlardir.

Undoshlar tavsifi.

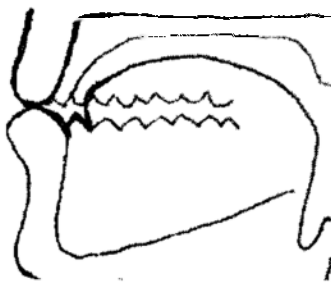
P undoshi - shovqinli, lab-lab, portlovchi, kuchli, jarangsiz tovush.

Soʻzning va boʻgʻinning hamma oʻmida kela oladi: paxta, toʻpiq, chopdi, top. Qoʻllanish darajasiga koʻra 25-oʻrinda.

Soʻz oʻrtasida (unlilar orasida) ketma-ket kela oladi: oppoq, doʻppi, qappaygan, apparat.

Bu tovush qadimiy, yozilishiga koʻra alohida xususiyatga ega emas. Qabul qilingan soʻzlar talaffuzida f oʻrnida ham uchraydi: oftob – optov, qofiya – qopiya, lof – lop, foyda – poyda. Lekin bu orfoepiya meʼyori emas.

P harfi **puxta, peshqadam, poydevor, topshiriq, topqir, koʻp, qop, gap** kabi soʻzlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

7-rasm (p,b)

26-mashq. Soʻzlarni oʻqing. P harfini boshqa undosh harf bilan almashtirib yangi soʻzlar hosil qiling va har bir soʻzni yangi hosil qilgan soʻzlar bilan birga guruhlab koʻchiring.

Namuna: palak – falak, parta-karta.

Palak, paqir, parta, pat, patta, paxta, paydo, pilla, pishloq, poda, pol, pul, porla, topdi.

27-mashq. Quyidagi maqol va iboralar mazmunini izohlang. b-p harfli soʻzlar talaffuziga va imlosiga eʼtibor bering.

1. Pichogʻi moy ustida.
2. Oʻtmas pichoq qoʻl kesar.
3. Chumchuq soʻysa ham qassob soʻysin.
4. Sabr tagi – oltin.
5. Yetti oʻlchab bir kes.
6. Yoʻqolgan pichoqning sopi oltin.
7. Boʻsh qop tik turmas.
8. Pul boʻlsa, changalda shoʻrva.

28-mashq. O'qing. Oxiri **p** bilan tugaydigan so'zlarni ajratib, yangi alifbo tartibida yozing.

Buyuk Ipak yo'li, Parij, kanop, ko'prik, puxta, tepalik, likopcha, chopqi, chopiq, cho'pon, cho'pchak, kapkir, poydevor, qolip, qop, poytaxt, sop, oppoq, ko'p, puxta, chap, turp, pomidor, tup, tuproq, chopar, sop, gap, xo'p, top, shiypon, ship, yupqa, yupanch, Yaponiya, opa, patir, kapalak, po'lat.

B undoshi p ning jarangli juftidir. Uning artikulatsiasi quyidagi xususiyatlari bilan **p** dan farqlanadi⁸: 1) jarangli; 2) kuchsiz; 3) ayrim o'rinlarda sirg'aluvchi **v** ga o'tadi. Masalan: a) baxt, barkamol, besh, tanbur, dastlab kabi so'zlarda jarangli portlovchi, lab undoshidir; b) sabab, minglab, borib, talab kabi so'zlar oxirida **p** aytilsa ham, **b** yoziladi; d) qibla, tobla, kabob, topib oldi kabi so'zlarda **b** undoshi ba'zan **v** aytilsa ham, **b** yoziladi; e) so'z ichida ketma-ket kela oladi: obbo, tibbiy, qubba.

B ishlatilish darajasiga ko'ra 11-o'rinda turadi.

Bu undosh so'zning hamma o'rinda uchraydi, so'z oxirida jarangsizlashadi, lekin imlo qoidasiga ko'ra asli saqlanadi.

Ko'rinadiki, **b** ning ikki undosh (**p** va **v**) bilan almashinish holati mavjud. Mustaqil so'z oxirida asosan **p** ga o'tadi. So'z o'rtasida esa unlilar orasida **v** ga o'tadi: kavop. Nutqdagi bunday holat orfoepik me'yor hisoblanadi. Bu meyor fonetik qonuniyat bilan bog'liq bo'lib, **b** ning **p** ga o'tishi, bir tomondan, etimologiyasi (tovushning dastlabki kelib chiqishi) bilan bog'liq, ya'ni **b** undoshi tarixan **p** dan o'sib chiqqan. Ikkinchidan, har qanday jarangli undosh, u agar portlovchi bo'lsa, unlilar orasida sirg'aluvchiga o'tishga intiladi.

Agar **b** so'z ichida **p** ga o'tsa, bunday o'zgarish asosan o'zidan keyin kelgan jarangsiz undoshning ta'sirida yuz beradi. Masalan: kabutar/kaptar. So'zning bu asosdagi farqlanishi stilistika (uslubiyat) uchun xizmat qiladi. **Kabutar** deb ishlatilishi **badiiy uslubga** shoirona ruh bag'ishlaydi, **kaptar** deb ishlatish oddiy **so'zlashuv nutqiga** xosdir. So'zning har ikki muqobili (varianti) lug'atdan joy olishga haqli.

B ning so'z ichida jarangsiz undoshdan keyin kelganda **p** ga o'tmaydigan holati ham mavjud: bu hol unlidan oldin yuz beradi. Misollar: matbuot, matbaa, tatbiq, qut-baraka.

⁸ Ovozning ishtirokiga ko'ra juft undoshlarning faqat jarangsiz variantiga rentgenogramma berildi.

29-mashq. O'qing. Tabiat manzarasini o'z so'zingiz bilan qayta hikoya qilib bering. Daftaringizga **b** harfli so'zlarni ko'chirib yozib, ularning talaffuzi va imlosini izohlang.

1. Bahor quyoshi ko'kning tiniq feruzasida Hirotning Gavharshod madrasasining haybatli gumbazi ustida porlar, gumbazning azamat peshtoqlari, naqshlari shu'lalarda jonli, havoiy bir chamanzor kabi turli-tuman olov ranglar chaqnatar, kabutarlar dam uchib, dam sirpanib qo'nib, gumbaz tevaragida quvonch bilan inoq o'ynashar edi.

Oybek

2. Qanotingdan o'pay oppoq kabutar,
Tongdan balqdi olam bo'ylab xushxabar,
Kulib boqdi o'lkamizda muzaffar,
Haqiqatning tantanasi-muqarrar,
O'zbekiston, istiqloling muborak,
Baxt-iqboling, istiqboling muborak!

N.Narzullayev

30-mashq. So'z va so'z birikmalarini o'qing. Qaysi o'rindagi **b** harfi **v** tarzida va qaysilari **p** tarzida talaffuz qilinadi? Talaffuzdagi farqiga ko'ra so'zlarni ikki guruhga ajratib yozing. She'mi ifodali o'qing.

Topib oldim, undirib keldi, aytib yubordi, kelib ketdi, sovir qoldi, bilib oldik, chaqirib berdi, urishib berdi, qo'llab-quvvatladi, sabr-bardoshli, telba-teskari, salobatli kishi, javob olgan edi, savobli ish, qiyma kabob, qashqar rubob, xushxabar, qalbaki, dolzarb, dastlabki xabar, bir bosh uzum.

Dorboz

Bulutlarga yondosh osmon ostida
Ki prikdagi yoshday turibdi dorboz.
Qilichning damiday arqon ustida
Ko'zlarini yumib yuribdi dorboz.
Odamlar, odamlar, uni olqishlang,
Qarang, u naqadar epchil va o'ktam
Biz-chi... eh... ba'zi bir ko'zi ochiqlar
Eplab yurolmaymiz katta yo'lda ham.

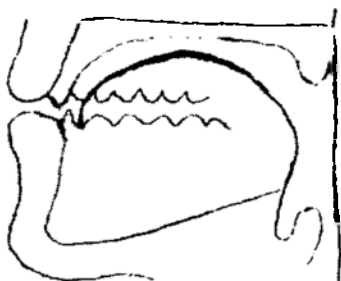
Abdulla Oripov

F undoshi shovqinli, lab-lab, sirg'aluvchi, jarangsiz tovushdir. U so'zlarning turli o'rinarida qo'llanadi: fursat, fuqaro, faxr, fidokor, futbol, oftob, nafasat, insof, naf, sof kabi.

F undoshini talaffuzda (garchi o'zi jarangsiz bo'lsa ham, o'zbek tiliga keyin kirib kelgan o'zlashma tovush bo'lganligi uchun) **p** tarzida qo'llash hollari ham mavjud. Ammo imlo qoidasiga ko'ra asliga muvofiq **f** yoziladi.

Bu tovush haruzgacha mustaqil fonema emas (**p** ning fakultativ varianti).

F undoshi o'zbek tilidagi eng yosh undoshlardan biridir. Uning hamma xossasi o'ziga xos xususiyatga ega. Bu undosh avvalo arab, fors, keyinchalik rus tili va u orqali o'tgan so'zlar bilan o'zlashgan. Asl muqobili lab-lab bo'lib, lablangan unlilar yonida hamon ikki labning faol ishtiroki bilan hosil bo'ladi. Misollar: Fotima, fursat, Furqat, so'fi, pufak va boshqalar.

8-rasm (f, v)

Keyinchalik rus tilidan kirib kelgan so'zlarning ko'payishi bilan lab-tish muqobili paydo bo'lgan. Bu muqobil lablanmagan unlilardan keyin va ulardan oldin uchraydi: fazo, faraz, fikr, fazilat, fizika, feldsher va boshqalar. Uning ketma-ket kelishi juda oz uchrasa-da, qabul qilingan so'zlarda mavjud: G'affor, Muzaffar, affiks, talaffuz.

F undoshi go'yo **v** undoshining jarangsiz juftiday tuyulsa ham, aslida ular turli guruhlariga mansub tovushlardir (**f** – shovqinli, **v** – sonor). Shuning uchun ham so'z oxiridagi **v** **f** ga o'tmaydi: Otaxonof emas, Otaxonip (birinchi variant rus tilini yaxshi bilganlar nutqida uchraydi).

F tovushi **p** tarzida talaffuz qilish uchrab turadi, ammo orfoepiya va orfografiya me'yori o'z holicha (**f** tarzida) yozish va talaffuz qilishni taqozo qiladi.

Bu tovush so'zning hamma o'rnida uchrasa ham (**fabrika, olat, oftob, insof**), ishlatilish darajasi kam, 27-o'ringa turadi. So'zning boshida, ayniqsa oxirida **p** talaffuz qilinadi. Ziyolilar nutqidagina o'z holatida aytilishi kuzatiladi.

V undoshi asosan lab-lab (lab-tish muqobili ham mavjud), sirg'aluvchi, sonor (ovozdor) tovushdir.

V undoshi nisbatan keyin paydo bo'lgan. Asosan o'zlashgan so'zlarda uchraydi, shuning uchun ham qo'llanish darajasi past, 23-O'zlashma so'zlarda v tovushi jarangsiz undosh tovushlar bilan yonma-yon kelganda f tarzida talaffuz qilinishi uchrab qoladi, ammo yozuvda asl holati saqlanadi. Shuningdek, erkaklar familiyasini hosil qiluvchi so'z oxiridagi qo'shimcha (-ov, -yev) ham o'zlashma bo'lganligi uchun undagi v rus tilida yaxshi gapira oladiganlar nutqida f ga (rus tilini mutlaqo bilmaydiganlar nutqida p ga) o'tsa ham, o'zbek tili qonuniyatiga asosan talaffuzda ham, yozuvda ham v saqlanadi. Misol: Aliyev, Ahmedov.

Juda ko'p adabiyotlarda bu tovush shovqinlilar sirasiga kiritiladi. Biz quyidagilarga asoslanib, uni sonor undosh deb hisoblaymiz:

1). U so'z oxirida jarangsizlashmaydi: ov, sinov, olov (familiyalarda f ga o'tish holati ruscha talaffuz ta'siridir);

2). Jarangsiz tovush oldida assimilatsiyaga uchramaydi: ovqat, ovchi, tavsiya;

3). Paydo bo'lish o'rni miga ko'ra uning jarangsiz juftiday ko'ringan f mustaqil fonema emas (u ko'pincha p ning sirg'aluvchi juftidir).

31-mashq. -ov, -yev qo'shimchali familiya nomlaridan 5-6 ta yozib, so'ngra o'qing, jarangsizlanish holatini eshiting va bu so'zlarga -a qo'shimchasi qo'shish orqali jaranglilikning tiklanishiga e'tibor bering.

32-mashq. O'qing. f va v harfli so'zlarni guruhlab ko'chirib oling, ularning aytilishi va yozilishiga e'tibor bering. Mustaqil O'zbekistonda qanday Davlat mukofotlari ta'sis etilganligi haqida qisqa ma'lumot yozing.

Shonli ishlarning munosib bahosi

Halol mehnatning qadriga yetish, el-yurt baxt-saodati, uning taraqqiyoti yo'lida fidokorona mehnat qilgan o'g'il-qizlarning xizmatini munosib taqdirlash xalqimizga xos azaliy fazilatlaridir. Har

qanday mukofot va rag'bat zamirida insonning aql-zakovati va mehnatiga, o'z ilm-u hunariga mehr bilan qarashiga va mahorat ko'rsatishiga chuqur ehtirom mujassamdir. Biz fidokorona mehnati, kashfiyot va ixtirolari, san'at asarlari bilan xalqimizning moddiy va ma'naviy yuksalishiga xizmat qilayotgan va shu bois oliy mukofotlarga sazovor bo'lgan vatandoshlarimiz bilan chin dildan faxrlanamiz.

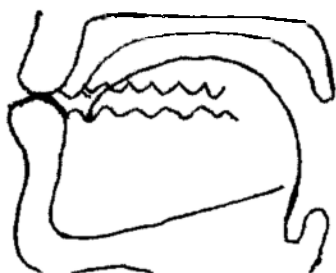
O'zbekiston o'z taraqqiyotining mashaqqatli, murakkab, ziddiyatlarga to'la, ammo, go'yat sharaflil yo'ldan yuksak maqsad sari og'ishmay bormoqda. O'zbekistonning ertangi kuni g'ururi baland, iymoni butun, irodasi baquvvat, chinakam vatanparvar, insofli va oriyatli insonlar qo'lida.

M undoshi lab-lab, portlovchi, uning talaffuzida lablar jiplashib, havo yo'lini to'sadi va o'sha havo burun bo'shlig'i orqali o'tadi. Buning uchun burun bo'shlig'ini berkituvchi parda bir oz ochiladi. Shunga ko'ra u burun undoshidir. *m* – sonor (ovozdor) undosh, qadimiy. So'zning hamma o'rni kela oladi: **mangu, mohir, zamon, omma, salom**. *m* ning qo'llanish darajasi baland, tovush o'zgarish holati kam, ba'zan nutqda u yoki bu undoshni o'ziga moslab oladi. Masalan: xo'pmi? – xo'mmi; menman – memman.

m so'zning har qanday o'rnida va har qanday bo'g'inida kela oladi. So'z o'rtasida qo'shloq kelganida ikki alohida bo'g'inga ajraladi. O'zbek tilida *m* ning qator kelishi turkiy tilga xos so'zning asosan o'rtasida uchraydi va ular orasidan bo'g'in chegarasi o'tadi. Rus tilida har ikki undosh ham keyingi bo'g'inga mansubligi yoki uning bittasi tushib qolishi bilan xarakterlanadi.

m undoshi so'z oxirida bir bo'g'in tarkibida qo'shloq kelishi ham mumkin. Bu holat asosan rus tili orqali o'zlashgan so'zlarga mansub va yozuvdagina uchraydi: gramm, kilogramm.

m juda qadimiy undosh, shuning uchun ham ishlatilish darajasi yuqori, 10-o'rinda turadi. *m* tovushi nutqda asosan tushib qolmaydi, boshqa tovushga o'tmaydi. Ba'zan bu tovush so'z o'rtasida *b, p, f* undoshlari bilan yonma-yon kelgan *n* o'rnida ham talaffuz qilinadi, ammo yozuvda asl holati saqlanadi: shamba < shanba, mampar < manpar, Muambar < Muanbar, kampil < konfet.

9-rasm (*m*)

Burun undoshlari (m, n, ng) portlovchilar sirasiga mansub bo'lsa ham, ulardagi portlash shovqinli undoshlardagidan keskin farq qiladi – kuchsiz. Shuning uchun ham ayrim o'zbek olimlari ularni portlovchi-sirg'aluvchi deb ataydilar⁹.

33-mashq. So'zlarni imlo qoidalariga rioya qilib yozing (lug'at diktant).

Mavsum, mavhum, madad, majlis, mard, mangu, maosh, masofa, miyya, mahrum, marhum, mas'ul, matbuot, ma'rifat, maqbul, ma'qul, maqol, maqom, mayiz, mag'iz, mahkam, mahkum, moda, modda, muzokara, munozara, manba, minbar.

34-mashq. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasidan olingan ayrim moddalarni o'qing, mazmunini eslab qoling, lab undoshlari ishtirok etgan so'zlarni ko'chirib yozing va fonetik tahlil qiling.

1-modda. Hamma odamlar o'z qadr-qimmatini hamda huquqlarida erkin va teng bo'lib tug'iladilar. Ularga aql va vijdon ato qilingan. Ular bir-birlariga nisbatan birodarlarcha munosabatda bo'lishlari kerak.

8-modda. Har bir inson unga konstitutsiya yoki qonun orqali berilgan asosiy huquqlari buzilgan hollarda nufuzli milliy sudlar tomonidan bu huquqlarning samarali tiklanishi huquqiga ega.

26-modda. Har bir inson ta'lim olish huquqiga ega.

Ta'lim inson shaxsini to'la barkamol qilishga va inson huquqlari hamda asosiy erkinliklariga nisbatan hurmatni kuchaytirishga qaratilmog'i lozim. Ta'lim barcha xalqlar, irqiy va diniy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunish, xayrixohlik va do'stlikka xizmat qilishi hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining tinchlikni saqlash borasidagi faoliyatiga yordam berishi kerak.

27-modda. Har bir inson jamiyatning madaniy hayotida erkin ishtirok etish, san'atdan bahramand bo'lish, ilmiy taraqqiyotda ishtirok etish va uning samaralaridan foydalanish huquqiga ega.

Har bir inson o'zining mualliflik ijodi bo'lgan ilmiy adabiyot va san'at tadqiqotlaridan olgan moddiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qilish huquqiga ega.

⁹ M. Asqarova, Qosimova, X. Jamolxonov. Ўзбек тили. Т.: «Ўқитувчи», 1966, 43-бет; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили. Т.: «Ўқитувчи», 1987, 52-бет.

T undoshi til oldi, portlovchi, jarangsiz, kuchli va faol tovushdir. U eng qadimiy tovushlardan biri bo'lib, so'zning hamma o'rnida va har qanday bo'g'inida (boshida, o'rtasida, oxirida) keladi. Misollar: taskin, tong, ustun, mo'tadil, metall, ot, mehnat.

O'zbek tilida t undoshi tilning uchi qattiq tanglayning eng old qismi bilan jipslashuvdan hosil bo'ladi.

Bunday undosh **apikal** undosh deyiladi. Rus tilida esa tilning old qismi qattiq tanglayning old qismi bilan jipslashadi. Bunday undosh **dorsal** undosh deyiladi. Tovushning paydo bo'lish o'rniga ko'ra t ning (d, s, z ning ham) bunday farqi aksent hosil qiladi.

Rusiyazonlar nutqida o'zbekcha t ning aksent hosil qilishi, o'zbeklar nutqida (agar u ikki tilli bo'lmasa) ruscha t ning aksent hosil qilishi t ning paydo bo'lish o'rniga ko'ra farqidadir. **Toshkent, tut, tosh, tog', institut, konstitutsiya, konsert** kabi so'zlarning rusiyazon talaffuzi bilan o'zbekcha talaffuzini chog'ishtiring.

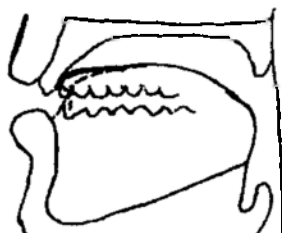
U asli turkiy va o'zlashgan so'zning har qanday turiga ham mansub: **tok, tosh, ota, paxta, tole, tobe, surat, sur'at, soat, zakot; tok (elektr quvvati), tomat, komputer, transport**. Shuning uchun ham uning qo'llanish darajasi baland, 7-o'rinda turadi.

T undoshi so'z ichida ketma-ket kelishi ham mumkin: xattot, Fattoh, katta, bitta, albatta, Kalkutta.

So'z oxirida jarangsiz undosh yoki ovozdor (sonor) undosh bilan yonma-yon kelgan t ba'zan talaffuzda tushib qolsa ham, yozuvda tushirilmaydi. Masalan: go'sht, g'isht, Toshkent, asfalt. Lekin **qunt, qurt, yurt** kabi so'zlarda talaffuzda ham, yozuvda ham t saqlanadi.

35-mashq. Matnni o'qing. Lotin alifbosiga o'girib yozing. Matn mazmunini kengaytirib ko'chiring, **taklif** tushunchasiga ham javob qo'shib yozing va izoh bering.

1. Талаб – бу энг аввало бирон-бир неъматлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжнинг бозорда намоён бўлишидир. Бозорда эҳтиёжлар талаб шаклида майдонга чиқади. Ҳар қандай товар бирон-бир бошқа товар ёки пулга алмашув натижасида олинishi мумкин. Қондирганлик учун ҳақ тўлаб бўлмайдиган эҳтиёжни бозор ҳисобга олмайди. Масалан,

10—rasm (t,d)

кимдир автомобиль сотиб олмоқчи бўлса-ю, аммо пули бўлмаса, бундай эҳтиёж талаб эмас. Талаб – тўловга қобил, пул билан таъминланган эҳтиёждир.

2. Таклиф – ...

D undoshi t undoshining jarangli juftidir. Shuning uchun ham unga nisbatan kuchsizroq. **D** undoshi tarixan **t** dan keyin paydo bo'lgan. Qo'llanish marotabasi baland bo'lib, **t** ga nisbatan kamroq (8-o'rinda turadi). Uning jarangsizlanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. **B** ga nisbatan kamroq jarangsizlashadi. Misollar: **daromad, darmon, oddiy, sadoqat, madad, avlod; ozod, Hamid, omad, Madrid, vodoprovod, pud, sud, badnafs, madadkor.**

D undoshi bir bo'g'inli so'zlarda nisbatan kam jarangsizlashadi: **bod, yod, shod, kod** kabi.

Bir bo'g'inli so'z oxirida unidan keyin kelgan **d** ma'lum darajada jarangsizlashadi. Sonor undoshdan keyin esa to'la jarangsizlashadi: **qand, xursand, baland.**

Ikki bo'g'inli so'zning oxirida jarangli **d** undoshi unidan keyin kelsa, qisman jarangsizlashadi (**Murod, Dilshod, savod, hasad, obod, avlod**); sonor undoshdan keyin kelsa, **t** ga o'tadi yoki tushib qoladi (**xursand, baland, Samarqand, farzand, dilband, monand**).

Qand so'zidagi **d** talaffuzda tushib qolmaydi, balki **t** tarzida talaffuz qilinadi, chunki bu so'z bir bo'g'inlidir.

U yoki bu tovushning tushishi bir qancha fonetik hodisalar bilan bog'liq. Shu jumladan, so'zdagi bo'g'inlar soni qancha ko'p bo'lsa, o'sha so'z fonetik o'zgarishga moyil bo'ladi. Chunki so'zni tashkil qiluvchi urg'u uchun o'zining asosiy vazifasi (ya'ni so'zni tashkil qilishdan tashqari tovushlarni tushishdan saqlab qolish vazifasi) ko'plik qiladi. Bundan tashqari ko'p bo'g'inli so'zda siyqalanish (избыточность) kuchli bo'ladi

So'z oxiridagi shu undoshdan so'ng unli tovush bilan boshlanuvchi qo'shimcha yoki yuklama qo'shilsa, **d** undoshining jarangli talaffuzi aniq eshitiladi.

D undoshi so'z ichida ketma-ket qo'llanishi ham mumkin: **oddiy, moddiy, shiddat, muddat, sodda, muqaddam, uddaburon, uddalaydi** kabi.

36-mashq. Saylanma diktant. So'zlarni diqqat bilan tinglang, oxiri **d** bilan tugaydigan so'zlarni bir ustun, **t** bilan tugaydigan so'zlarni ikkinchi ustunga ajratib yozing.

Maqsad, odat, madad, oqibat, bet, muddat, vaqt, sadoqat, band, qand, asfalt, shiddat, dahshat, avlod, ozod, yod, yot, umid, jadid, vujud, farog'at, daromad, adabiyot, ma'naviyat, ajdod, Qudrat, Dilshod, Saodat, Murod, Ne'mat.

Bog'lanishli matn

Pyer Vayoning hayrati

Uch yil davomida uch yuz gektarlik maydonda misli ko'rilmagan yaratuvchilik ishlari olib borildi. Prezidentimiz Shvetsariyaning Davos shahriga qilgan safarlarining birida Fransiyaning "Texnip" kompaniyasi prezidenti Pyer Vayoni Buxorodagi neftni qayta ishlash zavodi qurilishiga hamkorlik qilishga chorladi. Neft zavodlari qurish bo'yicha dunyoga dong'i ketgan bu kompaniya "O'zbek neftgaz" milliy korporatsiyasi bilan shartnoma tuzdi. "Texnip" zavod qurilishini loyihalash, uni kerakli texnik asbob-uskuna va jihozlar bilan ta'minlash majburiyatini oldi. Unga Yaponiyaning "Marubeni" va "Jey-Ji-Si", Turkiyaning "Gamma" kompaniyalari hamkorlik qiladigan bo'ldilar. Ulkan qurilishga oltmish foiz xorijiy sarmoya yotqizishga kelishildi. Bu mablag'ni Fransiya, Yaponiya va Amerika Qo'shma Shtatlarining nufuzli banklari beradigan bo'ldi. Shunday qilib, ulkan korxonalar qurilishida har kuni 8,5-10 ming quruvchi va montajchi ishladi. Qurilishning dovrug'i butun jahon bo'ylab tarqaldi. Ilg'or texnologik jarayonlar va shu jarayonlarni harakatga keltiruvchi kerakli suv, energetika, texnik havo resurslarini yetkazib beruvchi hamda tayyor mahsulotlarni quyib jo'natish inshootlari va boshqa qurilmalar - bir-biriga chambarchas binolar qurilishi baravariga bunyod etila boshlandi. Zavod qurilish maydonlarida bahosi 260 million dollardan ko'proq turadigan texnologiyalar o'rnatildi.

Zavodni bug' va suv bilan ta'minlash bosh issiqxonasi, ma'muriyat binosi, aloqa uzeli, qorovulxona xizmati, oshxona va boshqa maishiy binolar, tayyor mahsulotlarni saqlaydigan ulkan sig'imler maydonchasi, nasos stansiyalarini barpo etishda O'zbekistondagi ko'pgina vazirlik, korporatsiya va konsernlarning binokorlari katta hissa qo'shdilar.

Ulkan korxonani bunyod etishda, ayniqsa, Samarqand, Navoiy, Surxandaryo, Qashqadaryo, Toshkent, Xorazm

viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasidan kelgan quruvchi, montajchi, temiryo'lchi va haydovchilarning yordamlari katta bo'ldi. Zavod butun mamlakat bo'ylab umumxalq zarbdor qurilishiga aylantirildi. Bu yerda amalga oshirilgan eng zamonaviy texnologiyalar Fransiyadagi neft instituti, Amerikaning "Merixem" neftgaz kompaniyasi va Gollandiyaning "Kompromo" firmalari litsenziyalari asosida o'rnatildi. Mahsulotlarni quyish inshooti Fransiyaning "Simeks" firmasi tarafidan qurib ishga tushirildi. Issiq suv bilan ta'minlashda Germaniyaning "Dotiks" firmasi issiq havoni siqib chiqaruvchi texnologiyalarni o'rnatib berdi. Laboratoriyaning yangi uskunalar bilan jihozlashda Italiyaning "Niallan" firmasi bilan hamkorlik qilindi. Ko'kdumaloq neft konidan 500 atmosfera bosim bilan neftni haydovchi jahonda yagona qurilma ham o'z vaqtida foydalanishga topshirildi. Bu zavodni uzluksiz xomashyo bilan ta'minlashga katta yordam beradi. Besh yil davomida beshta grafik asosida texnologik jarayonlar qurib bitkazildiki, bu zavodning jahon standartlari talablariga to'la javob bera oladigan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish kafolatini beradi.

- Qanday mahsulotlar ishlab chiqaryapsizlar? – degan savolimizga zavod bosh direktori Egamberdi Saidahmedov bir muddat o'ylab turib, kamtarlik bilan javob qaytardi.

- Hali zavodimiz to'la quvvat bilan ishga tushgani yo'q. Lekin shunga qaramasdan biz hozir 76, 93, 95 va undan ham yuqori rusumdagi avtobenzinlarni ishlab chiqaryapmiz. Benzinlarimizning boshqalarnikidan farqi – ularni ishlab chiqarishda zaharli moddalar ishlatilmaydi. Bizdagi bu yangilik neft ishlab chiqaruvchi boshqa davlatlarga hali to'liq yetib borganini yo'q. Eng muhimi, bizning benzin juda sifatli, zararsiz va ekologik jihatdan toza.

Yana biz avtokerosin, dizel yonilg'isi ishlab chiqarmoqdamiz. Zamonaviy texnologiya evaziga bu mahsulotlar ham ekologik jihatdan toza bo'lib, tarkibidagi oltingugurt miqdori 0,05 foizgacha yetkazildi. Bugungi jahon standartlari talabiga to'liq javob beradi. Yana biz o'zimizda suyultirilgan gaz hamda mazut mahsulotini ham iste'molchilarga talab darajasida yetkazib beryapmiz. Diqqat qilgan bo'lsangiz, Buxoro yo'llarida asfalt yotqizuvchilar ancha ko'payib qoldi.

Hozir bizning mamlakatimiz biror litr ham neftni chetdan olmayapti. Aksincha, biz o'z mahsulotlarimizni Turkiya, Eron va boshqa xorij davlatlariga eksportga jo'natyapmiz.

Hali korxonamiz ishga tushmasdanoq biz uni malakali kadrlar bilan ta'minlash masalasini o'ylab qo'ygan edik. Ishchilarimizdan 171 kishi Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida o'z malakalarini oshirib qaytishdi. Yaqinda 14 nafar yosh mutaxassis Belgiya, Fransiyada o'qib, yangi texnologiya sirlarini o'rganib keldi. 1400 nafarli jamoamizning salkam 84 foizini yoshlar tashkil etadi. Ularning ko'pchiligi navbat bilan, til bilishi va iqtidoriga qarab xorij safarlariga yuboriladilar. Hozir bizning jamoamiz ichida o'ziga xos ilg'orlar yetishib chiqib, ko'pchilikning hurmatiga sazovor bo'lmoqdalar. Bular operatorlar Safo Rahimov, Akmal Narzullayev, Sobir Ro'ziyev, Naim Shodiyev, To'lqin Otayev va ularning o'nlab izdoshlaridir.

– Zavod ishga tushgan kun sira esdan chiqmaydi, – dedi Egamberdi balandlikdan har tomonga cho'zilib ketgan, quyosh nunda tovlanuvchi katta-kichik quvurlar, terakdek-terakdek keladigan sig'imlarga va ko'kka bo'y cho'zgan mo'nilarga ishora qilib, – xuddi mana shu yerda turgan edik. “Texnip” kompaniyasi prezidenti Pyer Vayo hayrat va havas bilan shunday degan edi: “Bu haqiqiy gigant! Bunday katta va murakkab organizmni tinchlik va barqarorlik hukmron, kelajagi buyuk O'zbekistondagina qisqa muddat ichida barpo etish mumkin. Axir o'zingiz tasavvur qiling, bu yerga tashib keltirilgan 20 ming tonna asbob-uskuna va jihozlar Parijdagi Eyfel minorasiga nisbatan uch marotaba salmoqlikdir! Qoyil!”

«Xalq so'zi» gazetasidan

Savollar:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'zbekona tamoyillari nimalardan iborat?

2. 1993- yilning sentabrida Respublika Oliy Kengashi sessiyasida neft mahsulotlari haqida qanday fikrlar bildirildi?

Topshiriqlar:

1. **T** va **d** tovushli so'zlarni ko'chiring. Talaffuzi va yozilishini qiyoslab, imlosini izohlang.

2. Neft mahsulotlarini qayta ishlash zavodining qurilishi haqidagi “Pyer Vayoning hayrati” mavzuidagi hikoyaning matnini mustaqil o'qib chiqing va unga reja tuzing.

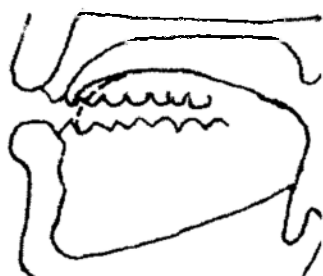
S undoshi til oldi, apikal, bir to'siqli, sirg'aluvchi, jarangsiz, kuchli, mustaqil fonemadir.

Bu tovush eng qadimiy tovushlardan bo'lib, so'zning hamma o'mida va har qanday bo'g'inida kela oladi. **S undoshining** qo'llanish

darajasi o'rtachadan balandroq, 14- o'rinda turadi. Misollar: **sog'lom, salom, osoyishta, ustun, havas, gilos.**

S undoshi so'z o'rtasida unlilar orasida ketma-ket kela oladi. Masalan: **hissa, hassa, rassom, taassurot, yassi.**

S tovushining nutqda tushib qolish xususiyati yo'q va yondosh tovushlarning o'zaro ta'siriga deyarli berilmaydi. Aksincha, o'zidan oldin yoki keyin kelgan undoshni o'ziga moslab olishi mumkin. Masalan: tuzsiz, yuzsiz, besh so'm, yuz so'm, o'ttiz sakkiz so'zlaridagi z orfoepik me'yorga ko'ra s tarzida aytilsa ham, imlo qoidasiga ko'ra z yoziladi.

11-rasm (s,z)

37-mashq. Berilgan so'zlarga s bilan boshlanadigan mos qo'shimcha va so'zlar tanlab so'z birikmasi hosil qiling va talaffuzidagi tovush o'zgarishlarini izohlang.

O'n besh..., besh..., o'ttiz..., uch..., iz... (so'm, soat, -siz, savat).

38-mashq. Matnni o'qing, mazmunini tushunib olib, qayta hikoya qiling. Quyosh yili taqvimidagi oylarning nomini ko'chirib oling.

Quyosh va oy yillari taqvimi

Yilning ikki xil hisobi bor. Birida Quyoshning, ikkinchisida Oyning ko'rinishi asos qilib olinadi. Shunga ko'ra, Quyosh yili (Sanayi Shamsiya) va Oy yili (Sanayi Qamariya) deb yuritiladi.

Quyosh yili hisobi bilan bir yil 365 kun (kecha-kunduz), 6 soat-u 56 daqiqa bo'lib, 52 haftadan bir kun, 6 soat ortiqdir.

Oy yili hisobi bilan bir yil 354 kun bo'lib, 50 haftadan 4 kun ziyoddir.

Bizda Quyosh yili (melodiy) va Oy yili (hijriy) taqvimlari qo'llanadi. Quyosh yili taqvimida oylarning nomi quyidagicha:

1. Hamal – 30 (31) kun; mart-aprel
2. Savr – 31 (32) kun; aprel-may
3. Javzo – 31 (32) kun; may-iyun
4. Saraton – 31 (32) kun; iyun-uyul

5. Asad – 31 (32) kun; iyul-avgust
6. Sunbula – 30 (31) kun; avgust-sentabr
7. Mezon (Torozi) – 30 (31) kun; sentabr-oktabr
8. Aqrob – 29 (30) kun; oktabr-noyabr
9. Qavs – 29 (30) kun; noyabr-dekabr
10. Jadiy – 29 (30) kun; dekabr-janvar
11. Dalv – 29 (30) kun; yanvar-fevral
12. Hut – 29 (30) kun; fevral-mart¹⁰

Oy yili (hijriy) taqvimga oid oylar nomi islomiy oylar hisoblanadi.

Quyida sanab o'tilgan oylar islomiy oylarning nomlaridir.

1. Muharram	7. Rajab
2. Safar	8. Sha'bon
3. Rabi'ul-avval	9. Ramazon
4. Rabi'ul-oxir	10. Shavvol
5. Jumodul-avval	11. Zulqa'da
6. Jumodus-soniy	12. Zulhijja

Quyosh va Oy yili hisobida kunlar soni bir xil bo'lmaganligi uchun Ramazon va Qurbon hayitlari faslning turli kunlarida, hatto turli fasllarda kelishi mumkin.

Z undoshi s undoshining jarangli, kuchsiz juftidir. Zo'r, zaxira, moziy, g'o'za, o'z, qog'oz, e'zoz kabi so'zlarda tiloldi, jarangli, bir to'siqli, sirg'aluvchi undoshdir.

Z undoshi so'zning hamma o'rnida uchraydi, so'z o'rtasida ketma-ket ham qo'llana oladi. Masalan: Muazzam, bazzoz, izza, jizza, lazzat. So'z ichida jarangsiz undoshdan oldin va so'z oxirida kelgan z jarangsizlashadi: izsiz, yuz-qo'l, iztirob, yuzta, uch yuz o'ttizta, ammo yozuvda o'z holati saqlanadi. Lekin z ning so'z oxirida jarangsizlanishi mutlaq emas (ayniqsa ot turkumidan boshqa turkumlarga mansub so'zlarda) doimiy emas: keldingiz, siz, kez, cho'z, o'z, oz, tez.

Z undoshi aslida d dan kelib chiqqan. U nisbatan yosh undosh. Turkiy so'zlarda kam uchraydi. Qo'llanish darajasiga ko'ra bu tovush 20-o'rinda turadi. Z so'z oxirida nisbatan ko'p qo'llanadi. So'z boshida kelishi ko'proq arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlarga mansub. Masalan: zar, zamon, zarg'aldoq, zag'izg'on, zilol, Zebo, zohir, zo'riqmoq, Zumrad.

¹⁰ В.В. Цыбульский. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения. М.: Изд-во «Наука», 1964 г., с. 149.

39-mashq. Soʻzlarni oʻqing va lotin alifbosiga oʻgirib yozing.

Завқ, заиф, зал, замон, зангор, зарра, зулм, зеҳн, забт, завод, занг, зарар, зарб, зарҳал, зафар, заъфарон, зиё, зийнат, зирак, зийрак, зебо, зўр, зилол, зўрға, зот, зотдор, зурриёт, зиёд, зина, зиёфат, зор, зиқна.

40-mashq. Soʻz boshidagi z ni uning jarangsiz jufti s ga aylantirib talaffuz qiling. Hosil boʻlgan juftlik soʻzlarning maʼnosini izohlab, ularning ayrimlari ishtirokida gaplar tuzing.

Ziyrak, zina, zira, zovur, zoldir, zot, zoʻr.

41-mashq. Nuqtalar oʻrniga mos harflar qoʻyib soʻz hosil qiling va yozing, oxiri z bilan tugaydigan soʻzlarga ham misollar topib yozing.

Za ..., za ..., za ..., ze ..., zi ..., zi ..., zi ..., zo ..., zo ..., zoʻ ...

42-mashq. Oʻzbekiston Respublikasi Davlat gerbi tasviri ifodalangan matnни oʻqib, z tovushi ishtirok etgan gaplarni koʻchirib yozing.

OʻZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT GERBI

O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida 1992- yil 2-iyul kuni tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi gullagan vodiy uzra charaqlab turgan quyosh tasviridan hamda o'ng tomonida bug'doy boshqalari, so'l tomonida ochilgan paxta chanoqlari surati tushirilgan chambardan iboratdir. Gerbning yuqori qismida respublika jipsligining ramzi sifatida sakkiz qirrali yulduz tasvirlangan: sakkiz qirra ichida joylashgan yarim oy va yulduz musulmonlarning qutlug' ramzidir. Gerb markazida baxt timsoli bo'lgan Humo qushi qanotlarini yozib turibdi. Ushbu ramz va timsollar xalqimizning tinchlik, yaxshilik, baxt-saodat, farovonlik yo'lidagi orzu-umidlarini ifodalaydi. Gerbning pastki qismidagi respublika Davlat bayrog'ini ifodalovchi uch rangdagi chambar bandiga "O'zbekiston" so'zi bitilgan.

Gerb so'zining tarixi haqida qisqacha ma'lumot:

Gerb so'zi o'zbek tiliga rus tili orqali kirgan. Asli polakcha *herb* bo'lib, rus tilida *h* undoshi yo'qligi tufayli *gerb* tarzida o'zlashgan. (O'zbek tilida *h* bo'lsa ham, rus tilida qanday bo'lsa, shunday qabul qilingan.) Polaklar esa nemis tilidagi meros ma'nosini anglatuvchi *erbe* so'zini o'zlashtirganlar.

Gerb Davlat tamg'asi bo'lib, muhr, pul, tashkilot blanklarida ularning haqiqiyilgini tasdiqlaydi.

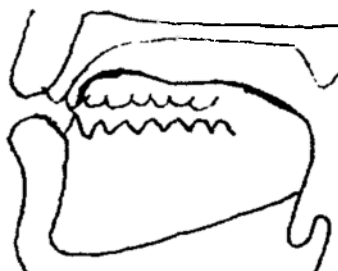
Gerb turkiy xalqlarda tamg'a deyilgan va u qadimdan ishlatilgan.

Bundan 2500 yil muqaddam Erondan Oltoyga qadar cho'zilgan ulkan sarhadda hukm surgan qadimgi turk xoni O'g'uzxon davrida ham turkcha "tamg'a" so'zi aynan shu ma'noni bildirar edi. XII asrning mashhur tarixchisi Rashididdin Hamadoniy "Tanlangan tarixlar" nomli kitobida shahodat berishicha, O'g'uzxon o'z mol-mulkini o'g'illariga ulus sifatida kichik davlatlarga bo'lib in'om etgan. Ushbu davlatlar hukmdorlari ham o'zlarining xonlik tamg'alariga — gerblariga ega edi.

Sh undoshi til oldi, apikal, ikki to'siqli, sirg'aluvchi, jarangsiz, kuchli, mustaqil fonemadir. Misollar: Sharq, shod, shoh, shubha, mushak, mashshoq, mashq, go'sht, mashaqqat, mashina, quyosh, bardosh.

Sh ning s dan farqi quyidagicha: s tovushining talaffuzida tilning uch qismi qattiq tanglayning boshlanish o'rniga, ya'ni kurak tishlarning ildizi tomonga yo'naladi, yaqinlashadi, **sh** undo-

shida esa tilning yana bir o'ri, ya'ni orqa qismi ham bir oz ko'tariladi, natijada havo ikkita o'rindan qisilib o'tadi, **Sh** ning talaffuzida til yuza qoshiq holatida bo'ladi. **s** ning talaffuziga nisbatan **sh** ning talaffuzi murakkabroq bo'lgani tufayli **sh** bolalar nutqida ko'pincha **s** tarzida talaffuz qilinadi.

12-rasm (sh,j)

Sh — qadimiy tovush, u so'zning har qanday o'rnida, shuningdek, ketma-ket holatda ham qo'llanadi, lekin qo'llanish darajasi o'rtacha — 19-o'rinda turadi.

Sh nutqda deyarli tushib qolmaydi. **Sh** undoshi alifboda (yozuvda) ikki harf birikmasi bilan ifodalanadi.

43-mashq. Maqol va hikmatlarni o'qing. **Sh** undoshining talaffuziga e'tibor bering.

1. O'zingga ehtiyot bo'l, qo'shningni o'g'ri tutma.
2. Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lar chiroylik.
3. Xushmuomalalilik hayotingizni yoqimli, kuningizni esa nurafshon etadi.
4. Sendan fikr so'ralsa, so'zni cho'zma. Seni eshitsalar, so'zingda davom et, so'zingni bo'lishsa, o'sha yerda to'xtat.

Yusuf Xos Hojib

5. Bilmas kishiga ish yo'q, ishsiz kishiga osh yo'q.
6. Saxiy bo'lish juda oson, qiyini — adolatti bo'lish.
7. Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila, Aylamak oson emas oning haqin ming ganj ila.

Alisher Navoiy

J undoshi sh ning jarangli, sirg'aluvchi, ikki to'siqli, kuchsiz juftidir.

J undoshi sh tovushi mavjudligi tufayli (uning juftiga ehtiyoj borligi uchun) o'zlashgan so'zlar orqali kirgan va o'zbek tili undoshlar tizimidan o'rin olgan, biroq hamon fonologik darajaga ko'tarilmagan.

Sirg'aluvchi **j** eng keyin paydo bo'lgan tovushlardan biridir. U asosan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi. Shuning uchun ham ishlatilish marotabasi juda kam. — 30- o'rinda turadi. Bu undosh so'zning har

qanday oʻmi va boʻgʻinida kela oladi, lekin qator holda ishlatilmaydi. Misollar: jurnal, vijdon, ajdar, mujda, janr, rejissor, eki paj, garaj.

J undoshi qorishiq *j* ning (Joʻra) fakultativ variantidir.

Lotin grafikasiga asoslangan oʻzbek yozuvida qorishiq undosh ham, sirgʻaluvchi undosh ham bir harf bilan ifodalanadi.

Ch undoshi til oldi, apikal, qorishiq (**t** va **sh** qismlaridan tashkil topgan), jarangsiz, kuchli tovush.

Ch undoshi qorishiq boʻlgani tufayli uning artikulyatsion holatini bir rentgenogrammada koʻrsatish mumkin emas. **Ch** (*j* – *Joʻra*) talaffuzida nutq aʼzolari avval **t** (*d*) talaffuzi holatida boʻlib (10-rasm), soʻng **sh** (*j* – *jurnal*) talaffuzi (12-rasm) holatiga kiradi.

Ch undoshi ham qadimiy. Soʻzning har qanday oʻrnida va boʻgʻinida kela oladi. U qoʻllanish darajasiga koʻra 22-oʻrinda turadi. Masalan: chet el, chit, ochiq, ishchi, burch, ishonch.

Uning qator kelish holati unlilar oraligʻida boʻladi. Masalan: achchiq. Morfema chegarasida oʻzidan oldin turgan **t** undoshini oʻziga moslashtirib oladi. Masalan: yigit+cha = yigichcha, ammo imlododa oʻz asl holati saqlanadi.

44-mashq. Maqol va hikmatli soʻzlarni avval oʻqing, soʻngra koʻchiring.

1. Soʻzning eʼtiborlisi va yaxshisi – chin soʻz.
2. Odil kishi chindan boshqani demas, ammo barcha chin soʻzni aytish ham odil ish emas. *Alisher Navoiy*
3. Bulbul chamanni sevar, odam – Vatanni.
4. Iz ustiga toʻgʻri oyoq qoʻyish joʻn ish, oʻzing yoʻl ochishing esa ancha mushkul, ammo sharaflidir.
5. Mehnat – barcha xastaliklardan xalos etuvchi malham.
6. Yolgʻiz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dongʻi chiqmas.
7. Bilagʻon odamlarning soʻz, nasihatlaridan foydalan, chunki yaxshi soʻz dilga joylashadi. *Mahmud Qoshgʻariy*
8. Bilimsizlik bilan ishga kirishsang,
Foydasi boʻlmaydi qancha tirishsang. *Asadiy Tusiy*
9. Har sabrning oxiri zafar,
Har achchiqning ketidan shakar. *Jaloliddin Rumiy*
10. Boshingga qilich kelsa ham, toʻgʻri gapir. Maqol

45-mashq. Soʻzning boshida, oʻrtasida va oxirida kelgan ch undoshi bor soʻzlarga 5 tadan misol yozing, ular ishtirokida 2-3 tadan gap tuzing.

J undoshi **ch** ning jarangli jufti boʻlmish qorishiq (affrikat) undoshlar (**ch, j**) sirasiga kiradi. Bu juftlikning har ikkovida talaffuz usuli portlash bilan boshlanib, sirgʻalish bilan tugallanadi, portlovchi **d** va sirgʻaluvchi **j** ning qorishuvidan hosil boʻladi. Shuning uchun rusiyzabonli kishilar oʻzbekcha **j** ni ikki undosh (**d+j**) orqali ifodalaydilar, hatto yozadilar ham: Джуряев (Djurayev).

J undoshi soʻzning hamma oʻrmda kela oladi: **joy, jahon, jiyan, jamol; xijil, hijron, mijoz; haj, toj**; soʻz ichida qator kela olish xususiyatiga ega: **hijja, mijja, hujjat**. Soʻz oxirida **j** undoshi maʼlum darajada jarangsizlashadi: **ehtiyoj, xiroj, mahraj, boj, xorij**. Bu oʻrinda undoshdan keyin kelgan boʻlsa, jaranglilik saqlanadi: **ganj, ilinj, lanj**. D undoshidan oldin oʻzining sirgʻaluvchi variantiga oʻtadi: **hajda, gjida, sajda**. Uning qoʻllanish darajasi kam, 29-oʻrinda turadi.

46-mashq. Oʻqing. Sirgʻaluvchi **j** ishtirok etgan soʻzlarni bir ustun, qorishiq undosh hisoblangan **j** ishtirok etgan soʻzlarni ikkinchi ustun qilib ajratib yozing.

Jamiyat, ajdod, rivoj, daraja, jurnal, fujer, jarayon, ijtimoiy, ijodkor, mavjud, major, jang, majmua, javob, murojaat, fojia, xalqaro hamjamiyat, jahon iqtisodi, ermitaj, ijara, birja, jadal, jamoatchilik, menejment, budjet, hujjat, tijorat, jarima.

47-mashq. Matnni oʻqing. Mazmunini oʻz bilimlaringiz asosida boyitib, qayta hikoya qiling.

Tariximiz – oltin meros

Xalqimizning, jonajon oʻlkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy oʻzlikni anglash, milliy iftixorni tiklash va oʻstirish jarayonida gʻoyat muhim oʻrin tutadi.

Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda.

Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql-idrok bilan maʼnaviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni oʻzida mujassam etgan buyuk arboblarning koʻp boʻlgan.

Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa ko'plab buyuk ajdodlarimiz milliy madaniyatimizni rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdilar, xalqimizning milliy iftixori bo'lib qoldilar. Ularning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalar hozirgi kunda butun dunyoga ma'lum.

Bizning madaniyatimiz butun insoniyatni o'ziga rom etib kelayotgan markazdir. Samarqand, Buxoro, Xiva faqat olimlar va san'at ixlosmandlari uchungina emas, balki tarix va tarixiy qadriyatlar bilan qiziquvchi barcha kishilar uchun ziyoratgohga aylangan.

T va **s** **tovush elementlari** o'zaro birikib, kirill alifbosidagi **ц** harfi ifodalagan qorishiq tovushni hosil qiladi. Lekin bu tovush o'zbek tilida fonemalik darajasiga ko'tarila olmadi. Shuning uchun lotin yozuviga asoslangan milliy o'zbek alifbosi unga o'rin bermadi, zero akad. L.V. Sherba yozganiday, tilda qancha fonema bo'lsa, shuncha harf bo'lgan yozuv ideal yozuvdir.

O'zbek tiliga o'zlashib ketgan so'zlar tarkibidagi **ц** lotin yozuvi imlosiga ko'ra ikki xil ifodalanadi:

1) bo'g'in boshida va oxirida **s** harfi orqali: sirk, sement, aksiya, konsert, kvars.

2) **s** bilan tugagan bo'g'indan so'nggi bo'g'in boshida **s** tarzida yoziladi: ossillogramma (осциллограмма).

3) ikki unli orasida (intervokal holatda) esa **ts** shaklida ifodalanadi: konstitutsiya, evolutsiya, militsiya, litsey.

Bo'g'in ko'chirishda bu harflar birikmasi ajratilmaydi. Yaxlitligicha keyingi qatorga o'tkazib yoziladi: li-tsey, mili-tsiya, evolu-tsiya.

48-mashq. **Ц** harfi **ts** orqali ifodalanadigan so'zlarni bir ustunga, faqat **s** harfi bilan yoziladigan so'zlarni esa ikkinchi ustunga lotin alifbosi tartibida yozing.

Акция, акцент, акция, акционер, аннотация, аппендицит, диссертация, изоляция, концерт, культивация, милиция, механизация, операция, коллекция, офицер, официант, прицеп, мотоцикл, цилиндр, цитрус, Греция, дезинфекция, дециметр, инфекция, квитанция, центнер, цирк, цех, цемент, циркуль, цитата.

49-mashq. Konsert, aksiya, konstitutsiya so'zlari ishtirokida gaplar yoki matn tuzing. Qaysi o'rinda **s**, qaysi o'rinda **ts** yozilishini izohlang.

Bog'lanishli matn

Ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi

Ijtimoiy hayotimizni isloh qilish va yangilash boshlanib ketganligi bois ma'naviy madaniyatning qudratli qatlamlari ochildi. Ular xalq ruhiyatini vatanparvarlik, milliy iftixor, butun dunyo uchun bag'rikenglik tomon keskin o'zgartirib yubordi.

Xalqimiz ruhi shu qadar yorqin va o'ziga xoski, u integratsiyadan aslo cho'chimaydi, aksincha, jahon hamjamiyatining uzviy bir qismiga aylanishga harakat qilmoqda.

O'zbekiston mintaqaviy mezonlarga ko'ra, yuksak darajadagi urbanizatsiya¹¹ va sanoatlashuvni, shuningdek, ilmiy-texnikaviy kadrlar bilan ta'minlanganlikni, turmush tartibi va tarzining chuqur an'anaviyligini o'zida mujassamlantirgan. Shu bois u Sharq bilan G'arb muloqotida vositachi, ko'plab sivilizatsiyalar ma'naviy aloqasining ramzi ham bo'lishi mumkin.

Ma'naviy qadriyatlarining qudratli manbalaridan biri oila va qarindoshchilik munosabatlaridagi odobdir.

Kattalarni hurmat qilish, o'zaro yordamlashish, kelajak avlod haqida g'amxo'rlik qilish hamisha uning asosiy qoidalari bo'lib kelgan. Afsuski, bu qadriyatlarga ham Sovet davrida putur yetdi. Sovet tuzumi xususiy tadbirkorlikni taqiqlab, "yaqinlarini qo'llash"ga qarshi kurash bahonasida oilalardagi va qarindosh-urug'chilikdagi kasbiy ko'nikmalarning meros bo'lib o'tishini yo'qqa chiqardi.

Oila qadriyatlari va qon-qarindoshchilik munosabatlarining qayta tiklanishi o'z umrini yashab bo'layotgan oila-urug' munosabatlarini abadiylashtirishni emas, balki har bir oilaning iqtisodiy, madaniy va kasb jihatidan erkin bo'lish imkoniyatini anglatishi lozim.

Hozirgi dunyo va axborot sivilizatsiyasi qadriyatlarimizning tiklanishida muhim ahamiyatga ega. Hozirgi sivilizatsiya o'zida ifoda etadigan ijobiy qadriyatlarga huquqiy demokratik jamiyat qurish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar – inson huquqlariga rioya etish, tadbirkorlik erkinligi, so'z erkinligi, matbuot erkinligi kabilar kiradi. Bu qadriyatlar tarixiy jihatdan ham, etnik-madaniy jihatdan ham xalqimizning o'ziga xos xususiyatlariga zid emas. Tadbirkorlik, erkin savdo, ijtimoiy adolat, o'zaro murosa-yu madora

¹¹ Urbanizatsiya – rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lgan, sanoat va aholining yirik shaharlarga to'planish jarayoni.

va boshqalarning fikrini hurmat qilish degan tushunchalar bizning zaminimizda tarixiy ildizlarga ega.

Hozirgi demokratik jamiyatning eng muhim voqeliklaridan biri ijtimoiy raqobatdir. Xalqimizning an'anaviy qadriyatlarini u bilan uyg'unlashtirilmog'i kerak.

Dunyoning demokratik qadriyatlaridan bahramand bo'lishda aholining bilimdonligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillik mamlakatimiz aholisining bilim doirasini kengaytirdi. Tarix va hozirgi zamon voqeliklariga murojaat qilish bizning ijtimoiy tafakkurimizdan hayotni idrok etishning mavhum qoliplarini yengib o'tishni, mustaqil fikr yuritishni, ro'y berayotgan hodisalarni baholay olish qobiliyatini talab etmoqda.

Ma'naviy tiklanish — fikrlash tarzini mustaqillik ruhi belgilaydigan yangi avlodga mansub ijodiy ziyolilarning paydo bo'lishi demakdir. Bizning an'anaviy qadriyatlarimizni hozirgi demokratik jamiyatning qadriyatlarini bilan uyg'unlashtirish kelajakda yanada ravnaq topishimizning, jamiyatimiz jahon hamjamiyatiga qo'shilishining garovidir.

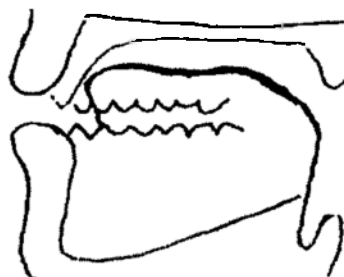
I. Karimov

R undoshi til oldi, titroq, sonor tovushdir.

Bu tovush til uchining kurak tishlar ildizi joylashgan o'ringa (qattiq tanglayning boshlanish joyiga) bir necha bor urilib qaytishidan hosil bo'ladi. Uning talaffuzida (artikulatsiyasida) bir muhim xususiyat bor: so'z boshida til 3 martadan kam urilmaydi (radio), so'z o'rtasida kamroq (tirik), oxirida esa undan ham kam urilib r tovushi hosil bo'ladi. Shuning uchun so'z oxiridagi r eshitilar-eshitilmas darajada. Unda sonorlik xususiyati kuchli.

R tovushi hozirgi o'zbek tilida so'zning hamma o'mida uchraydi. Masalan: **rahm, rahmat, rohat, orqa, orzu, anhor, Anvar.** Unlilar orasida ketma-ket ham kela oladi: **arra, muqarrar, tabarruk, barra, qirra, varrak.**

R tovushi asli turkiy so'zlarda keyin paydo bo'lgan, so'zning bosh qismiga xos bo'lmagan. R undoshi talaffuzida sonorlik (ovozdorlik) xususiyati ko'p bo'lgani uchun u tushib qolishga ham moyil, lekin yozuvda saqlanadi. Masalan, ko'plik affiksi oxirida talaffuzda r ko'pincha tushib qoladi:

13—rasm (r)

bolalar // bolala: // bolla;
 bizlar // biza:
 ular // ula:
 Direktor bormilar? // boomila, bo:mila kabi.
R undoshi ishlatilish marotabasiga ko'ra 5-o'rinda turadi-faol.

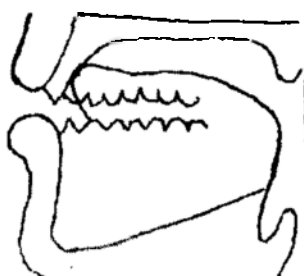
L undoshi til yoni undoshi bo'lib, sirg'aluvchi, sonor, kuchsiz tovushdir. Bu undosh juda ko'p tillarda o'ziga xos talaffuz qilinadi. O'zbek tilidagi *l* ni til oldi undoshlariga mansubligi shundaki, uning talaffuzi jarayonida tilning uchi *t, d, s, z, r* lar paydo bo'ladigan o'rinda bo'lib, qattiq tanglayning boshlanishiga tiralib turadi, shu bilan birga *l* ning talaffuzida havo tilning ikki yonidan o'tadi. Shuning uchun bu undosh til oldi undoshlariga mansub bo'lishi bilan bir vaqtda yon tovushi hamdir. Rusiyzabonlarning o'zbekcha nutqida paydo bo'ladigan aksentlarning biri shu undoshning rus va o'zbek tillarida turlicha ekani bilan bog'liq. Rus tilida "yumshoq" *l* va "qattiq" *l* alohida fonema. O'zbek tilida esa bunday farq yo'q. U rus tilidagi "qattiq" *l* ga nisbatan yumshoq, yumshoq *l* ga nisbatan qattiqroqdir. Urg'uli bo'g'inda nisbatan "qattiqroq", urg'usiz bo'g'inda "yumshoqroq" talaffuz qilinadi. Lekin bu farq ma'no ajratmaydi. **L undoshi** so'zning barcha o'rinlarida qo'llanadi (so'z o'zagida ham, morfemalar chegarasida ham qator kela oladi): **lola, yulduz, shu'la, bol, mash'al; alla, pilla, yalla, aqlli, gullar, gulla, taqillat.**

L ning talaffuzda tushib qolish holati ko'pincha qo'shma fe'llar tarkibida yuz beradi: kasal bo'lib qoldi – kasal bo'p qoldi, kelib ketdi – kep ketti. Ammo imlo qoidasi asl holatida yozilishini taqozo qiladi.

L qo'llanish darajasiga ko'ra 4-o'rinda turadi.

50-mashq. O'qing. O'zbekcha *l* tovushining talaffuz xususiyatini ruscha-baynalmilal so'zlardagi *l* (л-ль) bilan qiyoslang.

1. Lagan, likopcha, loviya, loyiha, lochin, allakim, aloqa, bellashuv, barakalla, bulbul, yengil, izchil, dadil, jadval, kuchli, illat, olib ketdi, yo'llanma, kamolot, kulgi, malakali, muloyim, do'stlik, olamshumul, polvon, salomatlik, salqin, sifatli, halol, zilol, latofatli.

14-rasm (l)

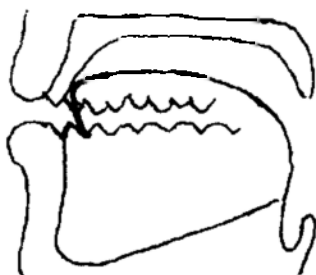
2. Laboratoriya, profilaktika, stol, stul, politsiya, militsiya, poliklinika, kollej, televizor, elektr, tufli, million, kolleksiya, ball.

Undosh tovushlarning (shu jumladan, / ning ham) rus tilida yumshoq talaffuz qilinishini ta'minlovchi yumshatish belgisi (ь) va yolashgan unililar (е, ё, ю, я) mavjud.

O'zbek tilida bunday belgi va harflarga ehtiyoj yoq. Ular orqali ma'no farqlanmaydi. Shunga ko'ra, lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosida kirill alifbosida zamon taqozosi bilan yo'l qo'yilgan kamchiliklar tuzatilib, yangi alifboda harflar sof fonema darajasidagi tovushlarnigina ifodaladi. Masalan, yumshatish belgisi o'zlashma so'zlar lotin yozuviga o'girilganda shu belgisiz, to'g'ridan-to'g'ri yoziladigan bo'ldi: mebel, batal'on, medal'on, lager, oktabr, lustra, montor kabi.

N undoshi til oldi, portlovchi, burun sonanti, kuchsiz tovushdir.

Bu undosh qadimiy. So'zning hamma o'mida va har qanday bo'g'inida uchraydi. Misollar: non, ona, mansab, minbar, qozon, arzon. Ishlatilish darajasi baland - faol, 3-o'rinda. N undoshi so'z o'rtasida qator kela oladi: minnat, Sunnat, Mannob, jannat; tonna, kalonna.

15-rasm (y)

51-mashq. So'zlarni o'qing. Talaffuziga e'tibor bering, tarjima qilib ko'chiring.

Nafas, natija, nam, na'matak, nom, non, nok, noto'g'ri, ne'mat, nima, nimchorak, nuqul, nuqta, nina; mana, mantiq, mehnat, matonat, monand, baland, xursand; osmon, imon, tutun, o'tin, butun, to'n, o'n, in, un, tun, kun.

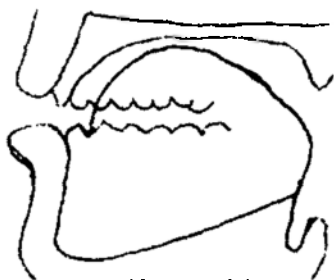
N undoshi tovush o'zgarish (assimilatsiya)ga osongina uchraydi. B va m undoshlari bilan yonma-yon kelgan n talaffuzda m aytilsa ham, imlodan n yoziladi: shanba, yonbosh, ko'rinmas, yonma-yon kabi.

52-mashq. Hafta kunlari nomlarini yozing. N undoshining talaffuzi va yozilishini izohlang.

53-mashq. "Mening haftalik kun tartibim" mavzusida kichik matn tuzing.

Y undoshi til oʻrta, sirgʻaluvchi, sonor tovushdir. U soʻzning har qanday oʻrnida, soʻz ichida yonma-yon ham kela oladi. Misollar: yoʻldosh, yigirma, qiyma, qiyin, yoʻnalish, yetmish, yaqin, yozuv, yurak, tayyor, Sayyora, choy, boy, chiroy. Bu tovush qoʻllanish marotabasiga koʻra 13-oʻrinda turadi.

Y undoshi kirill yozuvida rus va oʻzbek tillarida bir xil harf - й orqali ifodalangan boʻlsa ham, ular mutlaqo boshqa-boshqa tovushlardir. Eksperimentlar shuni koʻrsatdiki, oʻzbek tilida y – sonor undosh, lekin uning tarkibida qisman shovqin ham bor. Shuning uchun uni oʻzbek tilshunosligida shovqinlilar toifasiga kiritib kelganlar. Rus tilida bu tovushning talaffuzida shovqin deyarli yoʻq. U asosan i unlisi tarzida qabul

16-rasm (y)

qilinadi. Rus tilida y undoshlar sirasiga kiritilmagan ham.¹² Y tovushi boʻgʻin boshida i va o unlisidan oldin kela olmaydi. Rus talaffuzida bu oʻrindagi oʻzbek soʻziga mansub y tushirib qoldirilishining sababi ham shunda: yigit – rus talaffuzida igit, yigirma – igirma; soʻz oʻrtasida, oldingi ochiq boʻgʻinga oʻtkazib yuboriladi: ki-yik→kiy-ik, ki-yim→kiy-im, ra-yon→ray-on. Shuning uchun ham bu tovush rus tilida “i краткий” nomi bilan ataladi. Soʻz oxirida i unlisidan keyin esa y asosan tushirib aytiladi: Navoiy–Navai, Jomiy–Jami. Rus tiliga qabul qilingan soʻzlarda ham bu undosh soʻz boshida tushishga moyil yoki i ga oʻtadi: yod←iod.

54-mashq. Soʻzlarni oʻqing va boʻgʻinlab koʻchiring. Talaffuzi va imlosiga eʼtibor bering.

Yasha, konstitutsiya, Yaponiya, sentabr, yaxshi, Maryam; yosh, yordam, yoqimli, borayotir, daryo, dunyo, ashyo, Doniyor, sariyogʻ, agʻyor, yozuvchi, yomon, yolgʻiz; rayon, mayor, yod, samolot, vertolot, gimnastorka; broshura, glukoza, illuziya, luks, lustra, trumo, yurak, Yusuf, kostum, kastrulka, buyuk, tuyuq; elim, yetmish, yetim, yetmoq, kel, ter, temir, bezak, Yegipet, Yevropa, yevrey, Yekaterina, alebastr, general, deputat, attestatsiya.

¹² М. И. Матусеевич. Современный русский язык. Москва, 1976, с. 160-165.

55-mashq. Boshida, oxirida y undoshi keladigan soʻzlar topib, ular ishtirokida jumla (gap) tuzing. Namuna: Oy. - Aprel oyida hammayoq koʻm-koʻk, muattar va goʻzal boʻladi.

56-mashq. Imlo lugʻatidan foydalanib, soʻz va boʻgʻin boshida y kelgan soʻzlarni toping va ularni boʻgʻinlarga ajratib yozing: ti-yin, ki-yim ti pidagi soʻzlar ishtirokida gap tuzing.

57-mashq Oʻqing. Nisbatan koʻp ishlatiladigan undosh tovushlarni aniqlang va shu undosh ishtirok etgan soʻzlarni koʻchirib yozing. Sheʼni yod oling.

Ona tilimga

Ming yillarkim, bulbul kalomi
Oʻzgarmaydi, yaxlit hamisha.
Ammo shoʻrlik toʻtining holi -
Oʻzgalarga taqlid hamisha.

Ona tilim, sen borsan, shaksiz,
Bulbul kuyin sheʼrga solaman.
Sen yoʻqolgan kuning, shubhasiz,
Men ham toʻti boʻlib qolaman...

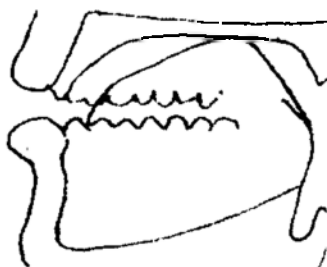
Abdulla Oripov

K undoshi sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, kuchli tovushdir.

K undoshi rus tilidagi k bilan bir xil harf orqali ifodalansa ham, undan farq qiladi:

1) Bu undosh tilning nisbatan oldinga intilgan holatida paydo boʻladi;

2) rus tilidagi k- eksploziv (yaʼni k talaffuzi uchun jipslashgan nutq organlari albatta bir-biridan yiroqlashadi). Oʻzbek tilidagisi esa imploziv (yaʼni ularning jipslashish jarayoni kuchli, lekin kuch bilan ajralishi shart emas). Osoyishtagina ajraladi: kitob, koinot, kamolot,

17 – rasm (k, g)

kaklik, kakku, chittak; kakao, karta, kaktus, kadr so'zlaridagi *k* ning o'zbekcha va ruscha talaffuzidagi tafovutni mashq qiling.

K undoshi qadimiy tovush bo'lib, so'zning hamma o'rmda va har qanday bo'g'inida ham ko'p uchraydi. Shuning uchun qo'llanish darajasi baland, 12-o'rinda, unlilar orasida ketma-ket kela oladi. Masalan: kitob, kutubxona, akvarium, takror, maktab, O'zbekiston, do'stlik, tilak, yetuk, kichik, tafakkur, makkor, tikka, yakka, ikki, ukki.

K undoshi nutqda o'zgarishga va tushishga moyil: ikki bo'g'inli so'z oxirida Toshkent shevasida *y* talaffuz qilinsa ham, *k* yoziladi. Masalan: terak(y), ko'sak(y), eshik(y), kelsak (ey), elak(y). **K** ning *y* ga o'tishga moyilligining sababi shundaki, talaffuz doimo tejamkorlik va osonlikka intiladi, *k* dan ko'ra *y* ga oz kuch ketadi, shuningdek, portlovchi undosh har doim sirg'aluvchilikka tomon intiladi.

K bir bo'g'inli so'zning qayerida kelishidan qat'iy nazar, o'zgarmaydi, ikki bo'g'inli so'zlarda esa unli bilan boshlangan affiksdan oldin jaranglilashadi. Bu holat orfoepiya me'yori bo'lishi bilan birga uni orfografiya qoidasi ham taqazo etadi. Misollar: ko'sak – ko'sagi, kurak – kuragi, eshik – eshigi. Ko'p bo'g'inli so'zning oxirida esa *k* talaffuzi susayadi, **a** dan keyin *y* ga (kurak – kuray, chelak – chelay), **i** dan keyin *v* ga (eshik – eshuv, teshik – teshuv, beshik – beshuv) o'tadi. Lekin imlo qoidasiga ko'ra o'z asl holati yoziladi. Nutqda bu o'zgarishlarga rioya qilmaslik sun'iylik hosil qiladi.

Chetdan qabul qilingan so'zlarda bunday o'zgarish ro'y bermaydi: ishtirok – ishtiroki.

Shunday qilib, o'zbekcha *k* undoshining talaffuzida, birinchidan, tilni oldinroqqa yo'naltiring, ikkinchidan, rus tilidagi kabi (qattiq) talaffuz qilmang, uchinchidan, portlash jarayonini bo'shashtiring, to'rtinchidan, ikki bo'g'inli so'z oxirida uning talaffuzini yanada susaytiring.

58-mashq. *K* undoshining talaffuzi va imlosiga e'tibor bering. Gaplarni ko'chiring, *k* aytilib *g* yoziladigan va asli *k* bo'lib imloda *g* yozilgan so'zlarning tagiga chizing.

1. Qayerda tenglikka putur etsa, u yerda do'stlik ham bo'lmaydi. 2. Do'stlik bebahogina emas, go'zallik hamdir. biz do'stlarni ardoqlagan kishini sharaflaymiz. Do'stga boy bo'lish allaqanday ajib narsaday tuyuladi, ba'zilar esa hatto yaxshi odam bilan do'stni mutlaqo bir-

biridan ajrotalmaydi. 3. Uy bezagi - tashrifga kelgan do'stlar. 4. Bulutning soyasi, yomon odamning do'stligi, yolg'on maqto'v, mol-dunyoning ko'pligi dunyoda uzoq muddat qola olmaydi.

“Kalila va Dimna”dan

G undoshi k ning jarangli jufti bo'lib, sayoz til orqa, portlovchi tovushdir. Bu tovush ham so'zning hamma o'rinda va har qanday bo'g'inida, qo'shimchalarda ham kela oladi. Misollar: gilos, gulzor, go'zal, egov, bugun, eg, barg, pedagog; onamga, borgach, kelguncha, aytgani, yurgiz. Bir bo'g'inli so'z oxirida jarangsizlashmaydi, qo'shimchadagi g undoshidan oldin esa to'la jarangsizlashadi (assimilatsiyaga uchraydi): tug+gan<tukkan, teg+gan<tekkkan, eg+gan<ekkan.

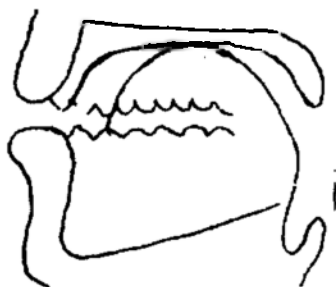
G undoshi o'zak ichida ketma-ket uchramaydi, ko'p bo'g'inli so'zning oxirida deyarli uchramaydi.

G undoshi asli k dan kelib chiqqan. Demak, u nisbatan yosh undosh. Shuning uchun ishlatilish marotabasi kamroq, 17-o'rinda turadi. G undoshi o'zlashma so'zlarda ko'p ishlatiladi: gunoh, gul, girdob, gard, garmdori, gavjum, gazeta, gaz, globus, gardero'v kabi.

59-mashq. O'qing, so'zlarni yangi alifbo tartibiga tushirib ko'chiring.

Gap, gavda, gerb, garov, gazeta, gashtli, gazlama, galma-gal, ganch, gaplashmoq, go'sht, gard, garmdori, general, geograf, geolog, giyoh, giyohvandlik, gilam, gina, goh-goh, guruh, guvoh, guvohnoma, gugurt, guldasta, guldon, gulkaram, gulxan, gulchambar, gumbaz, gumon, gurung, go'zal, agar, vagon, tug, egachi, eg, egar, igna.

ng undoshi sayoz til orqa, portlovchi, burun sonoridir. Misollar: ong, o'ng, so'ngra, singil, ko'ngil, keling, oling. Bu tovushni talaffuz qilishda tilning orqa qismi tanglay bilan to'siq hosil qilib, havoning ko'p qismi burun bo'shlig'idan o'tadi. Shuning uchun ham burun undoshi n va sayoz tilorqa undoshi g ni ifodalovchi harflar birikmasi orqali berilgan.

18-rasm (ng)

ng soʻz boshida uchramaydi. Shunga koʻra, **ng** harfining bosh shakli yoʻq. **ng** – mustaqil fonema. U soʻzning oʻrtasida va oxirida keladi: koʻngil > koʻng-lim; tong, ong, oʻng, eng, teng, yeng.

Bu tovush turkiy tillarda qadimiy. Uning ishlatilish darajasi nisbatan kam (21-oʻrinda turadi). Bir qator shevalarda, jumladan, Toshkent, Namangan shevalarida unlilar orasidagi **ng** dan soʻng **g** qoʻshib aytiladi, ammo yozuvda asl holati saqlanadi: koʻngil//koʻng-gil, singil//sing-gil, engil//eng-gil. Shuningdek, ayrim holatlarda soʻz tuzilishi talabi bilan **ng y ga** va uning taʼsiri bilan **l n ga**, almashinib talaffuz qilinadi: singlim//siynim, koʻngli//koʻyni. Imloda esa asl holati saqlanadi.

ng tovushi oʻzbek tilining oʻziga xos undoshi boʻlib, rus tilida yoʻq. Shuning uchun u koʻpincha aksent sababchilaridan biridir. Kirill yozuvida bu tovush **nr** tarzida ifoda etilgani tufayli oʻzbek tilini oʻrgangan rusiyzabonlilar uni ikki tovush tarzida talaffuz qiladilar. Masalan: ming, tong, ong kabi. Ikki boʻgʻinli soʻz oʻrtasida hatto boʻgʻinlarga boʻlib yuborish holati ham uchraydi: sin-gil, koʻn-gil, ton-gi kabi. Aslida u bir undoshdir.

Soʻz ichida undoshlar orasida **ng** undoshini **ng+g** (ikki tovush) tarzida qabul qilish xatosining oldini olish uchun quyidagi holatlarga eʼtibor berish lozim:

1. Oʻzak ichida unlilar oʻrtasida **ng** dan keyin **g** qoʻshib talaffuz qilish holati uchrasa ham, orfografiya va orfoepiya buni taqozo etmaydi. Masalan: yang-gi emas, ya-ngi, sing-gil emas, si-ngil.

2. Agar soʻz ichida kelgan **n** va **g** orasidan morfologik chegara oʻtsa, ularning har biri alohida tovush hisoblanib, koʻchirib yozish qoidasi boʻyicha **g** keyingi boʻgʻinga taalluqli boʻladi, tun-gi, keyin-gi, men-ga, tin-gach, kiyin-guncha, koʻn-gan, tin-gan.

3. Oʻzagi **ng** bilan tugagan ot turkumidagi soʻzlarga **-gi** affiksi qoʻshilsa, har ikki undosh ham aniq talaffuz qilinadi va yoziladi: soʻng-gi qoʻngʻiroq, tong-gi shabada.

4. Agar soʻz ot yoki feʼl turkumiga mansub boʻlib, **ng** bilan tugasa, unli bilan boshlanadigan affiks qoʻshilishi natijasida **ng** unlilar orasida qoladi. Bunday soʻzlarning talaffuziga yana **g** qoʻshiladi, lekin yozilmaydi: tong+ing-giz // to-ngi-ngiz, kel+ing-giz // ke-li-ngiz.

5. Mustaqil fonema boʻlgan **n** undoshi **g** va **k** bilan yonma-yon kelganda **ng** tarzida aytilsa ham (nong-ga, meng-ga, Jahong-gir, toʻng-ka, koʻlang-ka, varong-ka, bong-ka, buxang-ka), imloda **g** yozilmaydi: nonga, menga, Jahongir, toʻnka, koʻlanka, varonka, buxanka.

60-mashq. O'qing. ng tovushi bilan n va g tovushli so'zlarni o'zaro taqqoslang va ko'chiring. Tovushlarning paydo bo'lish o'rniga e'tibor bering.

a) ng – bir tovush:

ongli, anglab, tenglik, teng, tanglay, ingradi, rang, kulrang, tong, bong, yangi, yengil, yangradi, jarangladi, jiringladi, yengdi, bodring, garang, attang, dangasa, yengil, jang, lang ochiq, mungli, chang.

b) n va g – ikki tovush:

pingvin, ingliz, menga, sovungar, kongress, alanga, langar, osmonga, kiyingan, tarangan, yuinguncha, sevingani, ustungacha, Namangan, O'zbekistonga, Hindistonga, Londongacha, Afg'onis-tongacha, boshlangan.

d) Qiyoslang: ton-tong, tan-tang, min-ming, shu on-ong, o'n-o'ng, kelin-keling, en-eng, don-dong, man-mang, so'n-so'ng.

61-mashq. Hikmatlarni o'qing va ko'chiring, ng tovushi qatnashgan so'z tagiga chizing. Bu tovushning qaysi qo'shimchalar tarkibida kelishini izohlang.

1. Gulfurushga xushdir bo'ston-u gulzor,
O'tinfurush ko'nglin xushlar tikanzor.

X.Dehlaviy

2. Yorqin yulduzli bo'lmoq sen-mening qo'limizda,
Yomonlik istamasang, yulduzimiz yorug'dir.

Nosir Xusrav

3. Yoshlikda biz shogird, o'zgalar ustod,
So'ngra ustod bo'lib, dilni etdik shod.

Umar Xayyom

4. Botir jangda, dono majlisda sinaladi.
Bilag'on odamlarning so'z va nasihatlaridan foydalangin,
chunki yaxshi so'z dilga joylashadi.

Mahmud Qoshg'ariy

5. Boshingga qilich kelsa-da, to'g'ri gapir.

Maqol

6. Xushgap-u xushchehra bo'lg'il, ey axiy,
Toki noming dunyoda bo'lsin saxiy.

Farididdin Attor

7. Qaysi ishni qilmoq istasang o'zing,
Ko'ngil bilan avval kengash har so'zing.

Yusuf Xos Hojib

8. So'zni uqib so'zla, shoshib gapirma,
So'zingni yashir, yaramas gaping tufayli
Keyin boshingni yashirib yurma.

Ahmad Yugnakiy

9. Bilimsizligingga tik qaray olsanggina
bilim doirangni kengaytirishing mumkin.

Alisher Navoiy

62-mashq. O'qing, so'zlarni bo'g'inlab ko'chiring.

Miting, alanga, opa-singil; singlim, opangiz, otangiz, onangiz, ukangiz; kelingiz, kelinglar; yengil, yangi, yengilmoq, kengash, ko'ngil, tanglay, shingil, tanga, singan, mangu, tungi ko'rsatuv, tonggi konsert, oldingga boraman, oldingi dars, kengaydi, angla, asrang, dongdor, yengilmas, jangovar, zangori.

63-mashq. Matnni o'qing va ko'chiring. Ovozdor (sonor) undoshlarning tagiga chizing va har birini paydo bo'lish o'miga ko'ra fonetik tahlil qiling.

Ona tili

1. Qancha ko'p tilni bilsangiz, shuncha yaxshi. Biroq odam ona tilida tafakkur qiladi, ona tilida tush ko'radi, ona tilida yig'laydi... O'lim oldidan onasini ona tilida yo'qlaydi.

2. Olimlar hisoblab chiqishgan. Servantes o'z asarlarida 18 mingga yaqin, Shekspir salkam 20 mingta, Pushkin 21 ming 197ta betakror so'z ishlatgan. Alisher Navoiy esa o'z ijodida 26 ming 35ta betakror so'z ishlatgan. Boisi, buyuk bobomiz faqat turkiy emas, forsiy, arabiy, urdu, xitoy, mo'g'ul va boshqa tillardagi so'zlardan ham mahorat bilan foydalangan.

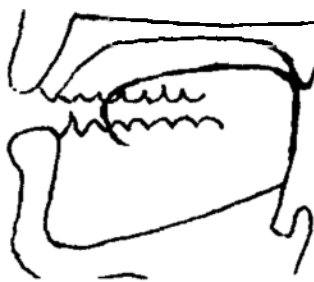
O'tkir Hoshimov

Q undoshi chuqur til orqa (uvular), jarangsiz, portlovchi, kuchli undoshdir. Ona tilisi ruscha bo'lgan shaxsning o'zbekcha nutqida uchraydigan aksentlardan biri o'zbek tilining o'ziga xos q undoshi tufayli yuzaga keladi, chunki bu tovush rus tilida yo'q. Uni rusiyzabonlar k tarzida qabul qiladilar. Bu aksentni yo'qotish uchun quyidagilarni e'tiborga olmoq zarur: rus tilidagi undoshlar talaffuzida uvula (kichik tilcha) faol organ tarzida qatnashmaydi. Q ni (x va g' ni ham) o'zbekcha talaffuz qilish uchun kichik tilcha (uvula)ni faol nutq organiga aylantirmoq zarur.

Q undoshi so'zning hamma o'rnida, o'zak va affiksdan, shuningdek, so'z o'rtasida ketma-ket ham uchraydi. Misollar: qiz, qo'zi, biqin, chiqim, haqiqat, aql, qo'shiq, oshiq, ishq, farq, to'xtamoq; to'qqiz, taqqa, qo'qqisdan, diqqat, mashaqqat, muvaqqat. Intervokal holatda ketma-let kelishi morfemalar chegarasida ham uchraydi: toqqa, oqqan, chiqquncha, taqqan. Q undoshining intervokal — ikki unli orasida kelishi holatidan ko'ra ko'proq undoshga qo'shni kelishi kuzatiladi. Masalan: ufq, mashq, sharq, shavq, vaqt, taqdir, taqsim, maqtov, maqsad, maqbul, taqdim. Bunday so'zlarning ko'pi arab, fors tilidan o'zlashgan.

Q undoshi mavjud bo'lgan so'zlar asli turkiy yoki sharq tillaridan qabul qilingan so'zlardir. Bu undosh rus tilida bo'lmagani tufayli g'arb tillaridan kirgan so'zlarda yo'q. Q undoshi juda qadimiy, lekin uning qo'llanish darajasi — o'rtacha, 16-o'rinda turadi, chunki uvular undoshlar tilda kam uchraydi. Q undoshi umuman barqaror, faqat ko'p bo'g'inli so'zning oxirida unli bilan boshlanuvchi affiksdan oldin jarangli sirg'aluvchi (g')ga o'tadi: quyug' idan, qozoq<Qozog'iston, taroq<tarog'i; ammo bir bo'g'inli ko'pgina so'zlar

bundan mustasno: o'q<o'qi, oq<oqi, ishq<ishqi, farq<farqi kabi.

19—rasm (q)

Shuningdek, so'z yasovchi qo'shimcha tarzida qo'llanganda tovush o'zgarishi holati ro'y bermaydi. Ammo o'zagi unli bilan tugagan so'zga -qi qo'shilganda tovush o'zgarishi unli bo'ladi: sayra — sayroqi qush, qishloqi yigit, qozoqi ot.

Q ning jarangli muqobili ng' tarixan bo'lgan, lekin u taraqqiyot jarayonida ishlatilish marotabasi

kamayib, soʻzdagi oʻrni cheklanib, mustaqil fonemalik xususiyatini yoʻqotgan. Bunda yozuvning roli ham katta boʻlgan: arab yozuvida ham, lotin va kirill yozuvlarida ham bu tovush alohida harf bilan ifodalanmagan. Natijada asta-sekin oʻz artikulyatsiyasini (talaffuzini) yoʻqota boshlagan: qorongʻi, qoʻngʻiz, qoʻngʻiroq, Qoʻngʻirot, toʻngʻich, yongʻoq. Bu holat yozuv uchun ahamiyatli boʻlmasada, n va gʻ harflaridan iborat boʻlgan bir tovush ngʻ ning aslini orfoepiyaning meʼyori sifatida saqlab qolish zarur. Oʻrxun-Yenisey yodgorliklarida bu tovush mustaqil fonema edi.

Q harfining imlosi quyidagicha:

1. **Q** undoshi oʻzidan keyin kelgan singʻaluvchi yoki qorishiq undoshlar taʼsirida talaffuzda x tarzida aytiladi, ammo imlodagi asliga muvofiq q yoziladi. Masalan: toʻqson (toʻxson), bogʻcha (boxcha), Maqsud (Maxsud), taqchil (taxchil).

2. Soʻz oxirida kelgan q undoshining talaffuzda tushishi hisobiga undan oldingi keng unli uzayadi, imlodagi esa asl holati saqlanadi. Masalan: qoʻrqoq (qoʻrqo:), sovuq (sovu:), quvnoq (quvno:), qishloq (qishlo:).

64-mashq Oʻzbekiston Respublikasi bayrogʻi tasviri ifodalangan matnni oʻqib, q tovushi ishtirok etgan soʻzlarni alohida, asli q boʻlib qoʻshimcha qoʻshilishi natijasida gʻ ga aylangan soʻzlarni alohida ajratib koʻchiring. Matn mazmunini soʻzlab bering.

OʻZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT BAYROGʻI

O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari o'tkazilgan VII sessiyasida 1991-yil 18-noyabr kuni tasdiqlangan.

Davlat bayrog'i va uning ramzi bugungi O'zbekiston sarhadida qadimda mavjud bo'lgan davlatlar bilan tarixan bog'liqligini anglatadi hamda respublikaning milliy-madaniy an'alarini o'zida mujassamlashtiradi.

1. Bayroqdagi moviy rang tiriklik mazmuni aks etgan osmon va obihayot ramzidir. Timsollartilida bu yaxshilikni, donishmandlikni, halollikni, shon-shuhrat va sadoqatni bildiradi. Binobarin, Amir Temur Davlati bayrog'ining rangi ham moviy rangda edi.

2. Bayroqdagi oq rang muqaddas tinchlik ramzi bo'lib, u kun charog'onligi va koinot yoritkichlari bilan uyg'unlashib ketadi. Oq rang poklik, beg'uborlik, soflik, orzu va xayollar tozaligi, ichki go'zallikka intilishning timsolidir.

3. Yashil rang - tabiatning yangilanish ramzi. U ko'pgina xalqlarda navqironlik, umid va shodmonlik timsoli hisoblanadi.

4. Qizil chiziqlar vujudimizda jo'shib oqayotgan hayotiy qudrat irmoqlaridir.

5. Navqiron yarim oy tasviri bizning tarixiy an'alarimiz bilan bog'liq. Ayni paytda qo'lga kiritilgan mustaqilligimiz ramzidir.

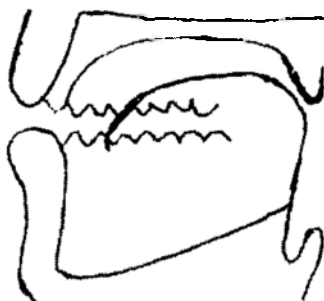
6 Yulduzlar barcha xalqlar uchun ruhoniyl, ilohiy timsol sanalgan. O'zbekiston Respublikasi Davlat bayrog'idagi 12 ta yulduz tasviri ham tarixiy an'alarimiz, qadimgi quyosh yilnomamizga bevosita aloqadordir. Bizning o'n ikki yulduzga bo'lgan e'tiborimiz O'zbekiston sarhadidagi qadimgi davlatlar ilmiy tafakkurida "Nujum ilmi" taraqqiy etganligi bilan izohlanadi, Davlat bayrog'imizdagi o'n ikki yulduz tasvirini o'zbek xalqi madaniyati qadimiyligi, uning komillikka, o'z tuprog'ida saodatga intilishi ramzi sifatida tushunish lozim.

X undoshi chuqur til orqa (uvular), sirg'aluvchi, titroqlik xossasiga ega, jarangsiz, kuchli undosh fonema.

Bu tovush rusiyzabon shaxslarning o'zbekcha nutqida aksent hosil qiluvchi undoshning biridir, chunki o'zbekcha x paydo bo'ladigan o'rinda ruslarning nutq organida hech qanday nutq tovushi paydo bo'lmaydi. O'zbekcha x chuqur tilorqa va uvula orasida, ruscha x esa tilorqa va yumshoq tanglay orasida hosil bo'ladi, shuning uchun unda titrash elementi ham yo'q. Bu farqlar rus nutqida

o'zbekcha x, o'zbek nutqida ruscha x ning aksent hosil qilish sababchisidir.

Axborot so'zining ruscha va o'zbekcha aytilishiga e'tibor bering. Bu tovush talaffuzida kichik tilcha tilning eng orqa qismiga bir necha bor urilib qaytadi, lekin r undoshi darajasida titroq emas. Bu tovush o'zbek tili uchun ikkilamchi, asosan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi. Shuning uchun ham uning qo'llanish marotabasi nisbatan kam - 26-o'rinda turadi.

20—rasm (x, g')

Bu undosh so'zning boshida, o'rtasida va oxirida kela oladi. Arab, rus va fors tillaridan qabul qilingan so'zlarda ko'proq uchraydi. Qator kelish holati uchramaydi.

X tovushi so'zda barqaror — tushib qolmaydi, assimilatsiyaga deyarli uchramaydi. Misollar: **xalq, xabar, xohish, xushxulq, xafa, xola, baxt, soxta, paxta, taxt, daraxt, six, charx.**

65-mashq. X tovushli so'zlarni (talaffuziga e'tibor berib) yozing. Ularni qatnashtirib gap tuzing.

Eshitish diktanti

Xayol, xat, axborot, xorij, xursand, xato, mix, xulosa, xizmat, xazina, xamir, xol, xontaxta, xotira, xotirjam, xo'jalik, xalq, xalqaro, xarajat, xaridor, xasis, xayrli, xolis, xulosa, xursand, xushmuomala, xususiyat, axloq, baxt, dastxat, faxr, kitobxon, kutubxona, mutaxassis.

Eslab qoling! X ning so'z boshida kelishi o'zlashma so'zlarga xosdir. Arab tilidan o'zlashgan x undoshli so'zlarning izohini bilib oling.

1. Xabar — biror kishi, narsa yoki hodisa haqida ma'lumot; axborot, darak.

2. Xavotir — biror kimsa, narsa yoki biror ish, hodisa haqida tashvishlanish, tashvishga tushish, notinchlik, tashvish tortish.

3. Xavf — biror ko'ngilsiz hodisa yoki falokat yuz berishi ehtimoli, xatar.

4. Xayol – o‘ylash, fikr yuritish jarayoni; fikr, o‘y.

5. Xazina – 1) Davlat puli, qimmatbaho narsalar, umuman, boylik saqlanadigan joy. 2) Biror shaxs, tashkilot yoki davlat ixtiyoridagi qimmatbaho buyumlar; mablag‘, boylik; davlat. 3) Yer yoki tabiat boyliklari, tabiiy boylik. 4) Ko‘chma ma’noda: madaniy va ma’naviy boyliklar, durdona asarlar majmui.

66-mashq. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan quyidagi so‘zlar izohini “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan topib yozing.

Xazon, xalta, xanda, xaridor, xasta, xafa, xiyla, xo‘ja.

67-mashq. Maqollarni yozing va yod oling, mazmunini sharhlang. She’ri ifodali o‘qing.

1. Xazina g‘oyibdan emas, mehnatdan.

2. Xizmati oz – minnati ko‘p.

3 Xalqqa suyansang, to‘lasan,

Xalqdan chiqsang, so‘lasan.

Xalq

Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir,

Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq o‘chdir...

Xalq qo‘zg‘alsa, kuch yo‘qdirkim, to‘xtatsin,

Quvvat yo‘qkim, xalq istagin yo‘q etsin.

Xalq isyoni saltanatni yo‘q qildi,

Xalq istadi, toj va taxtlar yiqildi...

Xalq istagi: ozod bo‘lsin bu o‘lka,

Ketsin uning boshidagi ko‘lanka,

Bir qo‘zg‘alar, bir ko‘pirar, bir qaynar,

Bir intilar, bir hovliqar, bir o‘ynar,

Yo‘qlikni-da, ochlikni-da yo‘q etar,

O‘z yurtini har narsaga to‘q etar...

Cho‘lpon

G‘ undoshi x ning jarangli jufti bo‘lib, chuqur til orqa, sirg‘aluvchi undosh fonemadir: **g‘azal, g‘oya, g‘uncha, sog‘lom, mag‘rur, og‘a-ini, bag‘ishlov, tog‘, bog‘, cho‘g‘, sog‘**. Uning aksent hosil qilishi ikki sababga ko‘ra yuzaga keladi:

1) rus tilidagi x ning jarangli varianti hozirgi zamon rus tilida mustaqil fonema emas, u ba'zi so'zlardagina saqlanib qolgan (g'ospodi);

2) bu undoshning o'rni ko'ra farqi x ning ruscha va o'zbekcha talaffuzidagi farq singaridir.

G' undoshi ko'p hollarda so'zning boshi va o'rtasida, ba'zan so'zning oxirida keladi. Uning qo'llanish darajasi oz (28-o'rinda turadi). Qator kelish holati uchramaydi. Bu undoshning so'z oxirida jarangsizlanishi deyarli sezilmaydi. Nutqda q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, yo'q so'ziga egalik qo'shimchasi (-im, -ing, -i, imiz, -ingiz) qo'shilganda q undoshi g' ga aylanadi va shunday yoziladi: qishloq>qishlog'im; bor>yo'g'im.

Eslab qoling! Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga, chegara bildiruvchi -gacha, ravishdosh yasovchi -gach, -guncha, -gani, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, tuslovchi qo'shimcha -gin, ayiruv yuklamasi -gina g va g' bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, g va g' k va q ga aylanib, orfoepik qoidaga ko'ra qo'shaloq k yoki q aytilsa ham, yozuvda o'z aslini saqlaydi. Masalan: bog'+ga<boqqa, tog'+ga<toqqa; eg+gach<ekkach. Yangi imlo qoidasiga ko'ra bog'ga, tog'ga, eggach tarzida yoziladi.

Demak, tovush o'zgarishi har ikki tomonda (ham so'zning oxirida, ham qo'shimchaning boshida) sodir bo'lsa, talaffuzi asosida emas, balki asl holatida yoziladi.

68-mashq. G' harfli so'zlarni e'tibor bilan o'qing va yangi alifbo tartibiga tushirib ko'chiring. 3-4 so'zni qatnashtirib gap tuzing.

G'azal, g'azab, g'ayratli, g'alaba, g'arb, g'arib, g'araz, g'amxo'r, g'alati, g'alla, g'amgin, g'oz, g'isht, g'ilof, g'iybat, g'ijjak, g'aflati, g'oyaviy, g'oyat, g'ujum, g'uncha, g'urur, g'o'za, g'o'r.

69-mashq. Matnni o'qing. g' harfli so'zlarning aytilishi va yozilishini izohlang. Matnni qayta hikoya qiling.

Bobur va kabutar

Mirzo Bobur yoshligidan ziyrak bola bo'lib o'sibdi. Kunlardan bir kun Umarshayx saroy a'yonlari bilan qasrda o'ltirgan ekan, bir kabutar uchib kelib, ayvon peshto'qiga qo'nibdi-da, «g'ulu-

g'ulu-g'ulu» qilaveribdi. Umarshayx a'yonlaridan: «Kabutar ne deydur?» - deb so'rab qolibdi. Anchadan buyon urush ko'rmay, qilichlari qonsiragan a'yonlar: «Oliy hazrat, kabutar, qilichlarni qindan sug'urmoq kerak, deydur» - deb javob berishibdi.

Gapga qo'shilmay bir chekkada jim o'tirgan Mirzo Bobur: «Yo'q, kabutar unday demaydur. U qovun sayliga chaqiribdur. Jonivor xushxabar keltiribdur», - debdi. Umarshayx kabutarni tutib keltirishni buyuribdi. Kabutarni tutib kelib, oyog'idagi mis halqani olib qarashsa, ichidan bir xat chiqibdi. Xatda:

«Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar», - deb yozilgan emish. Mirzo Boburning gapi to'g'ri chiqqanidan hayratga tushgan Umarshayx o'g'lidan: «Bunchalik topqirligingga bois nedur?» - deb so'rabdi.

«Ota, - debdi Bobur, - bu kabutarga e'tibor qilmadingiz. O'tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi ana shu jonivor xabar qilg'on erdi, kaminaning ko'zi kabutarning o'ng qanotidagi qora xolga tushgan zahoti ani tanidi va shu so'zni taxmin etdi», - deb javob beribdi.

Yosh mirzoning hushyorligi, topqirligiga qoyil qolgan Umarshayx a'yonlarga qarab: «Qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdir. Xabar qilinglar, barcha qovun sayliga otlansin!» - deb farmoyish beribdi.

«Rivoyat va asotirlar»dan

70-mashq. “1001 hadis”dan olingan misollarni ko'chiring va ma'nosini izohlang. G'ning talaffuziga e'tibor bering.

1. G'iybat – birodaringning eshitsa xafa bo'ladigan tomonini gapirishingdir.

2. G'ashlik va hasad yaxshi hasanotlarni xuddi o't o'tinni yegandek yeydi.

3. G'azabi kelganda uni bosoladigan kishi eng kuchli odamdur.

4. G'azablanma!

H tovushi ilmiy adabiyotlarda rasman jarangsiz, sirg'aluvchi, bo'g'iz undoshi deb tavsiflanganda o'zbek tili undosh fonemalar tizimidan kelib chiqilgan. Aslida uning har bir artikulation belgisi shartli. Undoshlar tasnifi jadvalida h bo'g'iz undoshi deb shartli ravishda aytiladi, chunki u, eng avvalo, arab so'zlari orqali o'tgan. Arab tilida esa h bo'g'iz undoshidir. Bo'g'iz artikulationiyasi arab tilini yaxshi bilgan kishilar talaffuzidagina uchraydi. Oddiy o'zbek

xalqi talaffuzida bo'g'iz undoshi emas, og'iz undoshidir. Rezonator muskullarning taranglashuvidan hosil bo'ladi. Bu undoshning paydo bo'lish usulini sirg'aluvchi deb belgilash ham shartlidir. U portlovchi ham, qorishiq ham, titroq ham emas, sirg'aluvchiga yaqin xolos.

Ovozning ishtirokiga ko'ra h so'z boshida va oxirida doim jarangsiz, intervokal holatda esa jarangli. Uning jarangsizlar sirasiga kiritilishi ham shartlidir.

H undoshi so'zning hamma o'rni: boshida, o'rtasida va oxirida uchraydi, lekin bu tovush ketma-ket holda deyarli uchramasligi, affiks tarkibida yo'qligi, faqat

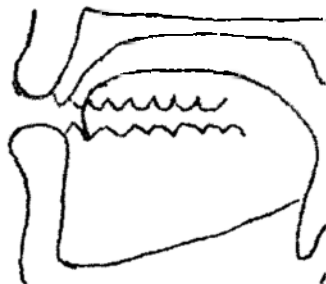
o'zlashgan so'zda uchrashi tufayli uning qo'llanish marotabasi kam, 24-o'rinda turadi. Tarkibida **h** undoshi bo'lgan o'zbekcha so'zlarning birortasi ham turkiy emas. Masalan: hafta, halol, hamdam, hamjihat, hamma, hamroh, haq, harakat, hay'at, haykal, baho, ehtiyot, ehtiyoj, sayyoh, ogoh, guvoh.

H undoshi ona tilisi ruscha bo'lgan shaxslarning o'zbekcha nutqida aksent hosil qiluvchi undoshlarning biridir. Uning artikulyatsion koordinatlari boshqa undoshlar tizimiga bo'ysunmaydi, chunki bu undosh asli turkiy emas, o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar bilan kirib kelgan. Shuning uchun hatto radio, televideniye tilida ham bu tovushni xato (x tarzida) talaffuz qilish hollari uchraydi. Buning asosiy sababi x ning asl turkiy emasligi, o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar orqali kirib kelganidadir.

Rus tili orqali nemis, ingliz va boshqa tillardan kirgan so'zlardagi **h** vositachi til ta'siri bilan **g** tarzida o'zlashgan. Masalan: herbarium (gerbariy), herzog (gersog), hospital (gospital), Hamburg (Gamburg), Hamlet (Gamlet), Henri (Genri), Hamzatov (Gamzatov).

O'zbek tilining hozirgi imlosida ham bu so'zlar rus tilida qanday bo'lsa, shundayligicha qoldi. **H** va **x** undoshlarini chalkashtirilishi tufayli ko'p orfografik va orfoepik xato yuzaga kelishini ko'zda tutib, kitob oxirida lug'at ilova qilindi.

Adabiy tilda, fors tilining ta'siri bo'lgan shevalarda uning mavqei fonologik darajada, shuning uchun boshqa undoshlar bilan

21—rasm (h)

almashtirilmaydi. Ular Surxandaryo, Qashqadaryo, Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Namangan shevalaridir. Toshkent, Andijon kabi bir qator shevalarda bu tovush qabul qilingan emas, har qanday so'zda ham *x* undoshi bilan almashtirib talaffuz qilinadi.

Kirillcha *x* undoshini ifodalovchi *h* harfi lotin yozuvida yana bir vazifani bajaradi. *S* harfi bilan qo'shilib *sh* ni, *c* bilan qo'shilib *ch* ni ifodalaydi: *oshiq, shoir, choy, chevar, charos.*

71-mashq. Quyida berilgan so'zlarni qatnashtirib, "Mustaqil O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" mavzusida kichik matn tuzing va o'qib bering.

Jahon, hayot, hozir, harakat, huquq, haqiqat, harf, islohot, hudud, himoya, aholi, xohish, zarhal, qimmatbaho, mehnat, yakkahokimlik, hokimiyat, ham, shahar, isloh.

72-mashq. Maqollarni *h* undoshining talaffuziga e'tibor berib o'qing va yod oling.

1. Mehnat — mehnatning tagi rohat. 2. Yoshlikda o'rgangan hunar — o'zingga o'ljaga qolar. 3. Haqiqat bahslarda tug'iladi. 4. Husn to'yda kerak, aql kunda kerak. 5. Hamrohing yaxshi bo'lsa, yo'ling yaqin bo'ladi. 6. Hisobini bilmagan hamyonidan ayrilar. 7. Mehnatni halol qilsang, huzurini ko'rasan. 8. Hamma odamni hurmatlashni unutma.

O'zbek tilidagi tovushlarning qo'llanish darajasi¹⁴

Nisbatan ko'p qo'llanadi		O'rtacha darajada qo'llanad		Nisbatan kam qo'llanadi	
Harf	Ishlatilish darajasiga ko'ra o'rni	Harf	Ishlatilish darajasiga ko'ra o'rni	Harf	Ishlatilish darajasiga ko'ra o'rni
<i>a</i>	1	<i>b</i>	11	<i>ng</i>	21
<i>i</i>	2	<i>k</i>	12	<i>ch</i>	22
<i>n</i>	3	<i>y</i>	13	<i>v</i>	23
<i>l</i>	4	<i>s</i>	14	<i>h</i>	24

¹⁴ Hozirgi zamon o'zbek tilidagi tovushlarning qo'llanish darajasiga ko'ra o'mini dotsent S.Rizayev statistik usul bilan belgilagan.

Nisbatan ko'p qo'llanadi		O'rtacha darajada qo'llanadi		Nisbatan kam qo'llanadi	
Harf	Ishlatilish darajasi ko'ra o'rni	Harf	Ishlatilish darajasi ko'ra o'rni	Harf	Ishlatilish darajasi ko'ra o'rni
<i>r</i>	5	<i>e</i>	15	<i>p</i>	25
<i>o</i>	6	<i>q</i>	16	<i>x</i>	26
<i>t</i>	7	<i>g</i>	17	<i>f</i>	27
<i>d</i>	8	<i>o'</i>	18	<i>g'</i>	28
<i>u</i>	9	<i>sh</i>	19	<i>j (jo'ja)</i>	29
<i>m</i>	10	<i>z</i>	20	<i>j (jurnal)</i>	30

Tutuq belgisi (apostrof) – ’

Bu belgi o'zbek yozuvida u yoki bu tovushni ifodalamaydi, shu tufayli alifbo sirasiga kiritilmagan, lekin uning yozuvda bir qancha vazifalari mavjud:

1) arab tilidan qabul qilingan so'zlarda o'zbek tiliga o'zlashmagan *ayn* undoshining kompensatsiyasi (oldingi unlining cho'zilishiga ishora) uchun ishlatiladi: ba'zan, Ra'no, da'vo, ta'lim, ma'lumot, mo'tadil, mo'jiza, Mo'tabar, Ne'mat kabi. Bunga rioya qilmasa, aksent hosil bo'ladi.

Tutuq belgisining *ayn* undoshi o'rnida ishlatilishi va nutqda undan oldingi unlining cho'ziq talaffuz qilinishi so'zning faqat o'rtasida uchraydi. So'z oxiridan tushgan *ayn* bu belgi orqali ifodalanmaydi. Daf etmoq, man qilmoq kabi so'zlarda *ayn* tushgan bo'lsa ham, uning o'rniga tutuq belgisi qo'yilmaydi, nutqda ham kompensatsiya qilinmaydi.

2) arab tilidan qabul qilingan so'zlardan tushib qolgan *hamza* deb atalmish undosh o'rnida yoziladi: ma'yus, ta'sir, ra'y, Qur'oni Karim.

Shu kabi in'om, san'at, qat'iy, mas'ul so'zlarida unidan oldin shu unlini oldingi bo'g'in undoshidan boshqa bo'g'inga ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi, ya'ni o'zbek tiliga xos bo'lmagan bo'g'in tuzilishini ifodalash uchun ishlatiladi. Aks holda unli o'zidan oldingi undoshni "tortib olishi" mumkin: sur'-at // su-rat emas, san'-at // sa-nat emas, qat'-iy // qa-tiy emas, mas'-ul // ma-sul emas. Bu bo'g'in tarkibining buzilishiga va imloviy xatoga olib keladi. Shuningdek, so'z ma'nosiga ham putur yetadi.

Shunday qilib, tutuq belgisi olgan soʻz oʻz talaffuz meʼyoriga ega. Uni oʻz oʻrta qoʻllamaslik soʻz maʼnosini oʻzgartirib yuborishi yoki soʻzning mazmuni yoʻqolishi mumkin: taʼna - tana, sheʼr - sher.

73-mashq. Maqollarni oʻqing. Tutuq belgisi qoʻyilgan soʻzlarning talaffuzi va yozilishini izohlang.

1. Elga maʼqul — senga maʼqul. 2. Oshning taʼmi tuz bilan, odamning taʼmi soʻz bilan. 3. Koʻngil maʼqullamagan ishdan naf boʻlmaydi. 4. Sanʼat va hunar kishiga chiroq. 5. Meʼyor — tabiatning yoʻldoshi, sogʻliqning posbonidir. Har qanday xatti-harakat meʼyordan ohsa, foydadan koʻra koʻproq zarar keltiradi. 6. Odam tanasidagi har bir aʼzo ishlashga va harakatlanishga muhtojdir. 7. Har bir kishi oʻz eʼtiqodini himoya qilishi uchun mard boʻlishi kerak. 8. Maʼnaviy boyligingiz qanchalik mustahkam boʻlsa, fikringiz, soʻzingiz, ishingiz ham oʻzaro shunchalik chambarchas bogʻlanib ketgan boʻladi. 9. Fikr ravshanligi ifoda ravshanligini taʼminlaydi. Nutqning kuchi oz soʻz bilan koʻp maʼnoni anglata olishda. 10. Oʻqituvchi eng masʼul vazifani ado etadi — u insonni shakllantiradi. 11. Savolni javobsiz qoldirma, doʻstni — eʼtiborsiz. 12. Qoʻl kuchi bilan, mehnat bilan bir tanga topish — birovning butun boshlik xazina inʼom qilishidan koʻra yaxshiroq.

Alisher Navoiy

74-mashq. Undoshni unidan boshqa boʻgʻinga ajratib talaffuz qilinadigan soʻzlarni koʻchirib yozing.

Meʼmor, neʼmat, sheʼr, feʼl, baʼzan, taʼzim taʼb, maʼnaviyat, maʼrifat, aʼlo, **moʻtabar**, **moʻtadil**, **moʻjiza**, anʼana, sanʼat, qalʼa, mashʼum, mashʼal, bidʼat, vaʼda, jurʼat, eʼtibor, laʼl, maʼno, Raʼno, saʼva, surʼat, taʼlim, taʼsir, eʼlon, qitʼa, sunʼiy.

75-mashq. Nasihatni oʻqing va yod oling, notanish soʻzlarning maʼnosini oʻrganing va yozib oling.

Ustoz nasihati

Hindiston donishmandlaridan birining aqlli va goʻzal xulqli oʻgʻli bor edi. Bir kun donishmand qattiq betob boʻlib yotib qoldi. Dunyodan oʻtishiga koʻzi yetgach, oʻgʻlini huzuriga chaqirib:

– Aziz o‘g‘lim, senga shafqat va marhamat yuzasidan bir qancha nasihat qilaman. Bu nasihatlarimni jon qulog‘ing bilan tingla, unga amal qil. Shundagina xalq qoshida izzat va obro‘ga ega bo‘lasan, rohat va farog‘atda yashaysan, – dedi va shunday nasihat qildi:

– O‘g‘lim, qo‘lingdan chiqqan yoki qo‘lingga kirmagan narsalar uchun g‘amgin bo‘lma, pastkash odamdan qarz olma, u seni ranjitadi. Adib va shoirlar bilan achchiqlashma, sharm-hayosiz baxillar bilan suhbatdosh bo‘lma, hech vaqt bironing noniga tama qilma, o‘z mehnating bilan topgan noningga qanoat qil. Olijanob, tarbiyasi, axloqli va olim-fozillar bilan suhbatdosh bo‘lsang, yaxshi nom chiqarasan, buni unutma. Maqtanchoq, ezmalardan uzoqlash. Hasadchi, ig‘vogar va chaqimchilarga sira ham yaqinlashma...

Donolar bisotidan

76-mashq. Juftlab berilgan so‘zlarni qiyoslab o‘qing. Mazkur so‘zlarni qatnashtirib jummlalar tuzing.

Qal‘a – qala, ta‘na – tana, san‘at – sanat, sur‘at – surat, Tal‘at – talat, hay‘at – hayot, mash‘al – masal, ta‘rif – tarif, she‘r – sher, ma‘no – mana.

Demak, o‘zbek tilida ko‘p ishlatiladigan fonemalar asosan unli va sonorlardir. Lekin ular orasida ham yangi paydo bo‘lgan *e* (15-o‘rinda) va *o‘* (18-o‘rinda) so‘zdagi o‘rni chegaralanganligi tufayli o‘rtacha darajada qo‘llanadi.

Sonorlardan *ng* ning ham so‘zdagi o‘rni cheklanganligi uchun kam qo‘llanadi (21-o‘rinda).

Chetdan qabul qilingan undoshlar, masalan: *h* (24-), *f* (27-), *j* (30-o‘rinda) nisbatan kam ishlatiladi. Qorishiq undoshlar ham o‘zbek tilida ko‘p ishlatilmaydi: *ch* – 22-o‘rinda, *j* – 29-o‘rinda.

Umuman, unli va sonorlarning faolligiga asoslanib o‘zbek tilini **jarangdor tillar** sirasiga kiritish lozim bo‘ladi.

O'ZBEK ADABIY TILINING AYRIM ORFOEPIK ME'YORLARI

Orfoepik normalarni talab qiluvchi nutqiy hodisalarning eng asosiylaridan biri assimilatsiya (tovush qo'shni tovushni o'ziga moslashtirib-o'xshatib olishi: ketdi // ketti) hodisasidir. Til qancha qadimiy bo'lsa, unda assimilatsiya hodisasi shuncha ko'p uchraydi, til qanchalik adabiy bo'lsa, unda assimilatsiya shuncha kam uchraydi. Orfoepiyaning vazifalaridan biri ham assimilatsiyani me'yorda tutib turishdir.

Til taraqqiyotining qonuniy natijasi bo'lgan assimilatsiya orfografiyada "muhr"lanmagan bo'lsa ham orfoepiya qonuniga aylanganidir. Masalan: o't + di = o'tti → o'tdi, boribdi → boripti.

Bunga o'xshash orfoepik normalarga rioya qilmaslik aksent (g'alizlik) hosil qiladi.

Til taraqqiyotidagi ayrim fonetik o'zgarishlar ham orfoepik, ham orfografik normaga aylangan. Masalan, birinchi bo'g'ini ochiq bo'lib, ikkinchi bo'g'ni sonorlashgan (сонантизованный) undosh bilan boshlanib, sonor bilan tugagan o'zakka asosan tor unli bilan boshlangan affiks qo'shilganda bo'g'in strukturasi o'zgarish yuz beradi. Misollar: o'g'il+im < o'g'-lim, ko'-ngil < ko'ng-lim, burun+im < bur-nim, qo-rin+im < qor-nim, sha-har+im < shah-rim. Bu o'zgarishni ham imlo, ham talaffuz taqazo etadi.

Orfografiya va orfoepiyaning qarama-qarshi o'rinlaridan biri arab tilidan qabul qilingan ikki undosh bilan tugagan, aslida bir bo'g'inli so'zning nutqda ikki bo'g'in tarzida (unli qo'shib) o'zlashganidir. Misollar: mehr, qadr, aql, qism, hukm, qasr, asr kabi.

Yangidan hosil bo'lgan bo'g'in nutqda hatto so'z urg'usini ham oladi: hukum, rasim. Yozuvda esa aks etmaydi. Bu o'rinda nozik bir qonuniyat mavjud: so'z oxirida ketma-ket kelgan undoshning birinchisi sonor bo'lsa, so'z bir bo'g'inligicha qoladi – unli ortmaydi. Masalan: qand, pand. Bu tipdagi so'zlar turkiy tilda qadimdan mavjud: yurt, yalt-yult, tark etmoq, tort, qurt. Ba'zangina sonordan keyin unli qo'shilishi holati uchrab qo'ladi: ramz – ramiz, xayr – xayir (Toshkent shevasi).

Soʻz oxirida kelgan ikki jarangsiz tiloldi undoshlarining oxirigisi ogʻzaki nutqda tushib qoladi: goʻsh < goʻsht. Agar oʻsha soʻzdan soʻng unli bilan boshlanadigan affiks yoki soʻz kelsa, undosh tushmasligi mumkin: balan > balandi, xursan > xursandi Samarqan>Samarqandim kabi. Undosh bilan boshlanuvchi affiksdan oldin undoshning bittasi tushadi: xursan(*d*)chilik, pas(*t*)qamlilik, pas(*t*)tekislik, Pas(*t*)dargʻom, qas(*d*)dan.

77-mashq. Matnni oʻqing, unga reja tuzing va soʻzlab berishga tayyorlaning. Oʻzagi bir boʻgʻinli soʻzlarning talaffuzi va yozilishini izohlang. Iqtisodiy atamalarni koʻchirib yozing.

Kiraversin davlat, ...
(chet el sarmoyalari afzalligi haqida)

Xalqimizning asriy tajribasi tufayli tugʻilgan, tildan-tilga oʻtib kelayotgan maʼnoli-magʻizli soʻzlari bir qarashda sodda tuyulgani bilan ularning zamirida olam-olam maʼno mujassam. “Kiraversin davlat, ...” degan naqlning davomi sizga maʼlum: “... chiqaversin palakat”. Ha, necha-necha yillar mobaynida yorugʻlikka, nurga, ezgulikka intilgan xalqning niyatlari purhikmat naqllarda ham aks etadi. Kim palakatning daf boʻlishini xohlamaydi deysiz?

“Kiraversin davlat, ...” degan tilakda juda koʻp gap aytilgan. Avvalo, yurt tinchligi, fayz-u tarovati, maʼmurchiligi, farovonligi shu “davlat” soʻzida ifoda etilgan. Ayni paytda boylik, sarmoya maʼnosi ham shu kalomda mujassam. Xoʻsh, sarmoya kirishi ayni muddao ekan, bu niyat yurtboshimizning iqtisodiy siyosatida muttasil olgʻa surilayotgan yoʻl – xorijiy investitsiyalarni olib kirish haqidagi yoʻl-yoʻriqlariga toʻla mos kelmaydimi?

Ha, zamonaviy texnologiyani joriy etish boʻladimi, yalpi ichki mahsulot koʻrsatkichini oshirishmi – iqtisodiyotimiz taraqqiyotiga xizmat qilishga yoʻnaltirilgan chet el investitsiyasi salmogʻi qancha koʻpaysa, yutuqlarimizga shuncha baraka kiradi.

Albatta, xorij sarmoyasi yurtimizga oʻz-oʻzidan kelib qolmaydi. Buning bir qancha omillari bor. Avvalo, biznes qilaman degan ishbilarmon tinchlik va osoyishtalik barqaror joyni izlaydi. Undan keyin mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur omillar – ishchi kuchi va xomashyo bazasi boʻlishi lozim. Bu borada ham Oʻzbekiston har qanday sarmoyador orzu qilgan maskan.

Mahsulot ishlab chiqargandan keyin uning bozorini, ya'ni xarid qilish yo'rig'ini ham o'ylash kerak. Buni iqtisodiyot ilmida marketing deyilar. Ana shu barcha jihatlar ta'minlangandagina xorijlik sarmoyador harakatga kelishi mumkin.

Prezidentimiz Italiyaga qilgan rasmiy safaridan qaytayotganda chet el investitsiyasining ahamiyati haqida to'xtaldilar. Bu bejiz emas. Negaki, O'zbekistonda Italiya bilan hamkorlik qilishning ufqlari keng. Chunonchi Samarqanddagi "SamKochavto" qo'shma korxonasini bunyod etishda qatnashgan "Koch xolding" kompaniyasining 27 foiz aksiyasi Italiyadagi "Iveko" firmasiga tegishli. Ayni paytda italiyalik ishbiarmonlar bilan hamkorlikda 31 ta loyiha (umumiy qiymati 120 million AQSh dollariga teng) amalga oshirilmoqda. Bu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin.

Shuni yaxshi anglab olishimiz kerakki, xorijdan sarmoya bilan birga zamonaviy texnologiya va intizom ham kirib keladi. Negaki, shuncha masofa bosib kelgan tadbirkor tezroq foyda ko'rish, sarflangan xarajatlaridan samara olish payida bo'ladi. Buning uchun dunyo bozorlarida har qanday raqobatga bardosh beradigan mahsulot haqida o'ylamagan rahbarning kelajagi yo'q, degan talablari hamisha dolzarbligicha qoladi.

Mustaqillik bergan imkoniyatlar tufayli yashnayotgan O'zbekistonimiz bag'riga chet el sarmoyalari kiraversin. Xalqimiz iborasi bilan aytganda, "kiraversin davlat, chiqaversin palakat!"

Shuhrat Jabborov

78-mashq. Ajratilgan so'zlarning talaffuzi bilan yozilishini chog'ishtiring.

Sayyohlar daraxti.

Amerikada, Braziliyada, Kavkazning Qora dengiz sohillarida, cho'llarda sayyohlar daraxti deb nomlanadigan ajoyib daraxtni uchratish mumkin. Bu daraxtda shox bo'lmaydi, yo'g'on tanasidan katta-katta barglar chiqaradi.

Barglarning tuzilishi yelpig'ichga o'xshaydi. Bargning tanada tutashgan joyida chuqurcha bo'lib, bu yerda hamisha suv turadi. Chanqab kelgan sayyohlar ana shu suvdan ichib, yana yo'lda davom etaveradilar.

N. Rahmatov

79-mashq. Matnlarni o'qing. Talaffuz bilan bog'liq bo'lgan 2ta mantiqiy va 7ta imlo xatosini tuzating, so'ngra fikrga o'z munosabatingizni bildirib, to'g'rilab ko'chirib yozing.

Orol va qit'a

Insoniyat Orol emas, qit'a bo'lib yashashni o'rgansa, ko'p bolalarning oldi olingan bo'lardi.

So'z mas'uliyati

Maktab o'kituvchisining so'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.

Universitet domlasining so'zi yuz talabaga etib boradi.

Notiqning sozi ming tinglovchiga yetib boradi.

Qalamkasning so'zi bir yo'la o'mming, yuz ming kitobxonaga yetib boradi. Demak, uning so'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming marta ortiqroqdir.

O'tkir Hoshimov

Xullas, o'zbek tili tovushlarining akustik, artikulatsion xususiyatlari, tasnifi va tavsifi, ularning miqdoriy, fonologik xossalari; rus tili tovushlari bilan qiyosiy izohi, orfoepiyasi va orfografiyasi, ishlatilish marotabasi haqidagi qisqacha ma'lumotlar shulardan iborat.

URG'U

Boshqa tillardagi kabi urg'u u yoki bu tovush, bo'g'in va so'zning akustik alohidalik bilan talaffuz qilinishidir. Alohidalik asosini o'sha tovush, bo'g'in yoki so'zning cho'ziqroq, kuchliroq va balandroq ovoz (ton) bilan talaffuz qilinishi ta'minlaydi. O'zbek tilida bu uch akustik tarkibning asosiysi vaqt komponenti bo'lib, ular alohida-alohida va birgalikda harakat qilishi mumkin. Masalan, vaqt va kuch; vaqt va ton; bundan tashqari har uch tarkibning birgalikda kelishi ham kuzatiladi.

Urg'uning tildagi vazifasi juda katta. U avvalo so'zni tashkil qiladi (tovushlarni bir so'zga uyushtiradi), ikkinchidan, o'zbek tilida bir so'zni o'zidan oldingi va keyingi so'zdan ajratish uchun ham xizmat qiladi. Bunday urg'u so'z urg'usidir. O'zbek tilidagi so'z urg'usining yana bir vazifasi so'zning qaysi turkumga mansubligini ko'rsatishdir. So'z oxiridagi urg'u uning ot turkumiga mansubligini, so'z boshidagi urg'u esa uning fe'l turkumiga mansubligini bildiradi.

O'zbek tilida urg'u asosan so'z oxirida keladi deb belgilangan edi. Eksperimental fonetik usul bilan tekshirish shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi urg'u so'z turkumini ham farqlaydi. Keng ma'noda ot turkumidagi so'zlarda (ot, sifat, son, olmosh), darhaqiqat, urg'u so'zning oxirgi bo'g'inidadir. Misollar: kitób, yaxshì, birinchi, ulàr kabi. Fe'l turkumidagi so'zlarda (fe'l va ravishda) urg'u so'zning birinchi bo'g'inidadir, kèldi, bó'lgan, tàshla, hózir, èrtalab, tèzda kabi.

Urg'uning bu xossasi ilk manbalarda so'z ma'nosini farqlovchi vosita sifatida ham ta'kidlangan.¹⁵

Masalan:

ot (keng ma'noda)	fe'l	ot	fe'l
olmà	ó'lmà	suzmà	süzma
kesmà	kèsmà	bog'làr	bóg'lar
termà	tèrma	qo'llàr	qó'llar

¹⁵ Фуломов А. Ўзбек тилида ургу. Т., 1947.

Bu holat uning soʻz turkumlarini ajratib berish xususiyatidan kelib chiqadi. Oʻzbek tiliga boshqa (arabcha, forsha, ruscha) soʻz oʻzlashuvi munosabati bilan urgʻu soʻz oʻrtasida ham uchrab qoladi. Misollar: **modómiki, albátta, afsúski, binóbarin.**

Arab tilidan kirgan ayrim uch boʻgʻinli soʻzlarning ikkinchi boʻgʻinida uchraydigan choʻziqlik urgʻu tarzida qabul qilinadi, lekin bu choʻziqlik oʻzbek tiliga xos emas. Shuning uchun ham urgʻu tushgan boʻgʻindagi unlining nutqda tushib qolish hollari kam uchraydi: Fotima – Fotma. Soʻz oxiridagi unli esa kuchayadi.

Gʻarb tillaridan kirgan soʻzlardagi urgʻu asosan oʻz oʻrmiida saqlanadi: rakéta, kompüter, televizor, kompozitor kabi.

Oʻzbek tilidagi ot soʻz turkumiga qoʻshiladigan ayrim affikslar urgʻu olmaydi, chunki ularning oʻrni soʻz oxirida. Oʻzidan keyin affiks qabul qilmaydi. Shu bilan urgʻu bajaradigan vazifani (soʻz tugaganiga ishora qilish vazifasini) bajaraveradi. Masalan: kelishik qoʻshimchalari. Demak, ot turkumidagi soʻzga ham affiks qoʻshilishi borasida har doim ham urgʻu soʻz oxiriga koʻchavermaydi. “Koʻrganlarimdan” soʻzida -dan qoʻshimchasi urgʻu olmaydi. Bunday affikslar oʻzbek tilida bir nechta.

Affiks - yuklamalar [-ku, -u, -yu, -da, -mi, -chi, -gina, -oq (-yoq)] urgʻu olmaydi: òldi-da, ishda-ku, sènmi? Biz-chi? Kesimlik affikslari (-niki, -dir, -man, -san, -di, -miz, -siz), ravish yasovchi qoʻshimchalar (-cha, -an, -larcha, -dek, -day) ham urgʻu olmaydi. Buning sababi ularning feʼl va ravish turkumiga mansub ekanligidir.

Bàrcha, hàmma, kìmdir, dóm, hózir, àslo; albátta, afsúski, bàlki, màyli, bóʻpti; hàtto, nahótki, xúddi, agàrda, góʻyo, tóki, chùnki, gàrchi, àmmo, lèkin kabi soʻzlarda urgʻu oxirgi bogʻinga tushmaydi.

Urgʻuning yana bir katta vazifasi bor. U jumladagi informatsion, mantiqiy nuqtayi nazardan eng muhim boʻlgan boʻlakni alohida qilib koʻrsatishidir. Shu jihatdan mantiqiy urgʻu bilan informatsion urgʻu bir-biriga oxshaydi. Urgʻu intonatsiyaning tarkibiy qismidir.

Leksik urgʻu soʻz boʻgʻiniga tushadi, logik urgʻu esa gapning biror boʻlagiga tushadi. Logik urgʻu gap boʻlaklaridan birining boshqalarga nisbatan kuchliroq tovush bilan aytilishidir. Soʻzlovchi oʻzi uchun muhim boʻlgan soʻzni logik urgʻu bilan talaffuz etadi, bu bilan oʻsha boʻlakning maʼnosini boʻrttirib koʻrsatadi. Logik urgʻu olgan soʻz odatda gapning kesimi bilan yonma-yon keladi. Masalan: ertalab *ular* kelishdi, kechqurun *biz* boramiz.

80-mashq. O'qing, ot so'z turkumiga doir so'zlarni ko'chiring. Urg'uli bo'g'inni aniqlab, urg'u belgisini qo'ying. Urg'usiz bo'g'inlarning aytilishiga e'tibor bering.

Kitob, kitobxon, kitobxonlar, kitobxonlarga, mehnat, mehnatkash, mehnatsevar, vatan, vatandosh, vatanparvar, o'quvchi, o'qituvchi, daftar, daftarcha, ter, terim, terimchi, terimchilar, terimchilarimiz, terimchilarimizga, kutubxona, kutubxonachi.

81-mashq. Nuqtalar o'miga gapning mazmuniga mos fe'llarni qo'yib, gaplarni ko'chiring. Fe'llardagi urg'uli bo'g'inni aniqlab, urg'u belgisini qo'ying.

1. Dehqonlar yer haydaydilar, ekin ..., ..., hosilini
2. Tikuvchi ..., 3. Duradgor ..., ..., 4. Shifokor kasalni ..., 5. Asalarichilar qutilarga asalari uyalarini 6. Bog'bonlar daraxtlarning ortiqcha shox va butoqlarni 7. O'quvchilar bahor gullaridan gerbariyalar

(Fe'llar: ekadilar, bichadi, tikadi, arralaydi, sug'oradilar, randalaydi, yig'ib oladilar, o'rnatadilar, ko'radi, davolaydi, kesadilar, tayyorlaydilar, parmalaydi)

82-mashq. Gaplardagi ajratilgan so'zlarni logik urg'u bilan o'qing.

1. *Qanchalik* so'z boyligim *ko'p bo'lsa*, boshqalarga *shu qadar* foydaliman, ta'sir doiram, e'tiborim *shu qadar keng* bo'ladi. (*Feyerbax*)

2. Har qanday xalqning urf-odatlarini bilay desang, avvalo uning *tilini bilishga* urin. *Pifagor*

3. Insonni *so'z* ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin. *Alisher Navoiy*

4. Gapiroman desang, *ikki* holatda: aytmoqchi bo'lganingni *obdan* o'ylab olgach yoki bir narsani aytish *zaruriyati tug'ilsagina* gapir. faqat shu *ikki* holatda sukut saqlashdan ko'ra gapirgan ma'qul; boshqa paytda esa indamagan afzal. Suqrot

83-mashq. Gaplarni ifodali o'qing va ko'chiring. Qaysi so'zlar oxiridagi qo'shimchalar va yuklamalar urg'u olmayotganini aniqlang. Shu so'zlarning tagiga chizing. Bir xil shaklga ega bo'lgan

urg'uli va urg'usiz affiks-morfemalarni qiyoslab talaffuz qiling. Jummalarni intonatsiya bilan ifodali o'qing.

1. Biz eng muhim bir fikrni chuqur anglab olishimiz zarur: faqat eksportning o'sishigina valuta tushumlarini keltiradi, faqat shu asosdagina ishlab chiqarishni texnik jihatdan yangrash masalasini hal etish mumkin. (*I.A. Karimov*) 2. Amalga yangi mingan hovliqma odamdek burni ko'tarilgan, yuzi ma'nosiz jiddiy va mag'rur. (*Oybek*) 3. Derazamning oldida bir tup O'rik oppoq bo'lib gulladi. (*H. Olimjon*) – Ko'kka qarab yana g'o'dillab oldida, bosib ketdi paxtazor sari. (*Uyg'un*) 4. Paxtakor o'zbekman – zabardast, mag'rur. (*G'. G'ulom*) 5. Men ustozimdan so'rardim, u javob qaytarardi. Dedim: “Ayb sanaladigan biror fazilat bormi?” Dedi: “Minnati sahovat.” Dedim: “Qaysi xislat ilmni yuksaltiradi?” Dedi: “To'g'rilik!” Dedim: “Qaysi odam aqli?” Dedi: “Oz so'zlab, ko'p tinglovchi va ko'p biluvchi.”

84–mashq. Orfoepik me'yorlar va urg'uga rioya qilib, she'rni ifodali o'qing va yod oling.

Qaro goshing, qalam qoshing
Qiyiq qayrilma qoshing qiz,
Qilur qatlimga qasd qayrab
Qilich qotil qaroshing qiz.

Qafasda qalb qushin qiynab
Qanot qoqmoqqa qo'ymaysan,
Qarab qo'ygil qiyo qalbimni
Qizdirsin quyoshing qiz.

E. Vohidov

INTONATSIYA (OHANG)

Intonatsiya tovushning ohangi (toni), tembri, kuchi, talaffuzga ketgan vaqt, logik va informatsion urg'u kabi prosodik (ustqurma) elementlardan tashkil topgan gapdagi turli ma'no va hissiyotlarni ifodalaydigan vositadir.

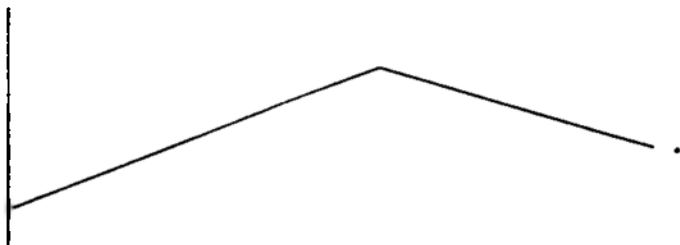
Har bir tilning intonatsiyasi o'ziga xosdir. Unda qaysidir darajada milliy xarakter aks etadi. Intonatsiya ovoz balandligi (ton), asosan uning harakati (pasayishi, ko'tarilishi), ovozga ketgan vaqtning davomiyligi va ovozning kuchi (qattiq yoki sust aytilishi), so'z va ma'no urg'ulari, so'z va so'z birikmalari chegarasidagi pauza, yuqoridagilarning o'zaro mutanosibligidan tashkil topadi.

Intonatsiyaning asosiy vazifasi:

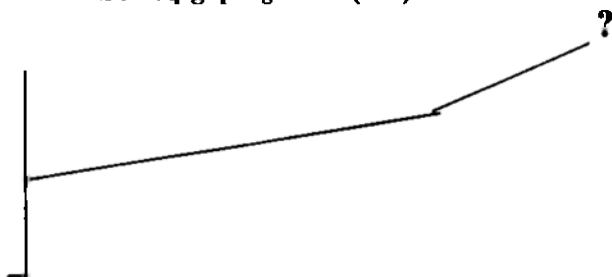
- 1) fraza chegarasini ko'rsatish;
- 2) gapni fonetik tomondan tashkil qilish;
- 3) gapning kommunikativ tiplarini belgilash;
- 4) gapga modallik bo'yog'ini berish.

O'zbek tilida asosan intonatsiya ovozning ko'tarilib borib, kesim (predikat) o'rniga kelganda tushishi bilan xarakterlanadi.

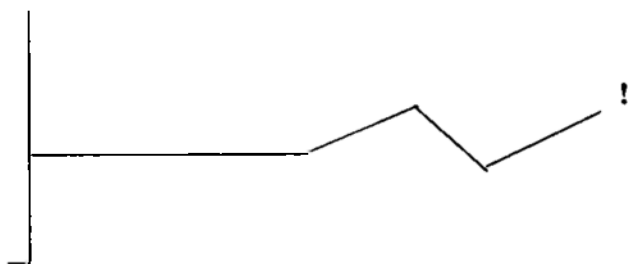
Darak gapdagi ovoz (тон) harakati

So‘roq gapdagi ovoz (ton) harakati

Undov gapdagi ovoz (ton) harakati

Nisbatan ovozning balandroqdan boshlanib, o‘rtacha me‘yorda davom etib, oxiri yanada balandroq davom etishi undov gapga xosdir.

Lekin bu sxematik uch asosiy model orasida intonatsiyaning minglab muqobillari borki, ular yalinish, e‘tiroz, tahdid, kinoya, achinish, tahsin kabi ma‘nolarni ifodalaydi.

O‘zbek tili intonatsiyasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri asosiy element vaqt va ton harakati ekanligidir. Shuning uchun ham o‘zbek tili yumshoq, sokin.

NUTQNING FONETIK BO‘LINISHI

Nutq ichki tomondan ma'nolar tizmasidan, tashqi tomondan esa tovushlar zanjiridan iboratdir. Ma'no bildiradigan eng qisqa, eng kichik bo'linmas qism **morfema** bo'lsa, tovush jihatdan eng kichik bo'linmas qism **bo'g'in**dir. Nutqda tovushlar (fonemalar) alohida-alohida talaffuz etilmaydi. So'zni tovushlarga bo'lib talaffuz qilib bo'lmaydi, u bo'g'inlarga bo'lib aytiladi: *ota* so'zini uchta alohida tovush tarzida talaffuz qilish mumkin emas. Uni *o-ta* deb talaffuz qilish mumkin. Nutqda tovushlar ma'lum tartibda ketma-ket birikkan holatda bo'ladi. Demak, nutq tovushlarining zanjirsimon ulanishidan, bu zanjir bo'g'inli bo'laklardan tashkil topishidan iboratdir. U talaffuz davriga ko'ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Bunday bo'linish segmentatsiya (lotincha *segmentus* – “bo'lak” ma'nosida) deb ham qo'llaniladi. Bunda har bir bo'lak **segment** deb ataladi. Nutqning bunday bo'linishi katta va kichik segmentlarni va ular o'rtasidagi ulanish tartibini aniqlashga imkon beradi. Har bir fonetik birlik o'z talaffuz xususiyatiga ega bo'lib, ular til qurilishining material tomonini tashkil qiladi.

Nutq quyidagi fonetik birliklardan iborat:

1. fraza (jumla);
2. takt (sintagma);
3. so'z;
4. bo'g'in;
5. tovush.

Fraza (jumla) nutqning ikki to'liq pauza orasidagi intonatsion butunlikka ega bo'lgan bo'lagi bo'lib, u ko'pincha tugal **bir gapga** tengdir. Pauza davrida so'zlovchi keyingi fraza-jumlaning talaffuzi uchun zarur nafas oladi.

E'tibor bering!

Davlat kutubxonasi Mustaqillik maydonida joylashgan. Unda hamma vaqt hayot qaynaydi: hamma o'z mutaxassisligi bo'yicha zarur bilimni egallashga shoshiladi.

Bu misolda ikkita fraza bo'lib, birinchisi sodda gapdan, ikkinchisi qo'shma gapdan hosil bo'lgan.

Fraza va gap bir xil hodisa emas: gap – sintaktik birlik, fraza – intonatsion butunlik orqali ifodalangan fonetik birlikdir.

Takt (sintagma) frazaning ikki qisqa pauzasi orasida aytiluvchi bo'lagidir. Yoyiq sostavli frazalar taktlarga ajratiladi. Masalan: Mayin tong shabadasi / rang-barang gullarni / asta tebratdi.

Ushbu jumlada 3-ta nutqiy takt mavjud. Har bir takt alohida bir bosh urg'u bilan aytilar ekan, shu urg'u biriktirgan so'zlar ham o'zaro grammatik va ma'no jihatdan bog'langan bo'ladi. Shunga ko'ra, nutqiy taktlarni tilning sintaksis bo'limida **sintagma** bilan **so'z birikmasi** mavzusi orqali ham tahlil qilinadi:¹⁶ so'z birikmasi gap qurish vositasidir. **Sintagma** grammatik-semantik yaxlitlikni ko'rsatuvchi fonetik butunlik bo'lib, ikki pauza orasidagi nutqiy element hisoblanadi. Bu xususiyatlar nutqiy taktning so'z birikmasiga, sintagmaga teng ekanligini ko'rsatadi. Ammo nutqiy takt hamma vaqt ham so'z birikmasi va sintagmaga to'liq mos kelavermaydi. She'riy misralarda buni kuzatish mumkin:

Derazamning / oldida bir tup
O'rik oppoq / bo'lib gulladi.

H. Olimjon

Bu she'riy misrada to'rtta takt bor, ammo shu jumalani (xabar) gap tarzida ifodalaydigan bo'lsak, uch sintagmaga bo'lib aytiladi: Derazamning oldida / bir tup o'rik / oppoq bo'lib gulladi.

So'z takt ichida o'zicha ayrim urg'u bilan aytiladigan bo'lakdir.

Kechasi salqin tushishi bilan boshlangan shabada / bog'ni kezish / naqadar nash'ali! (*Sh. Rashidov*)

Ushbu jumla 3 nutqiy takt bilan aytiladi. Qachon? so'rog'iga javob bo'luvchi nutqiy takt birliklari 6ta so'zdan iboratdir. Ular orasida pauza qilib bo'lmaydi, aks holda so'roqqa javob bo'luvchi ma'noni tushunish qiyinlashadi.

Nutqiy takt (sintagma) tarkibini tashkil qiluvchi so'zlar miqdori qancha ko'p bo'lsa, talaffuz tempi (sur'ati) shunchalik

¹⁶ A.F. Фуломов, М.А. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1987.

tezlashadi, va aksincha, takt tarkibidagi soʻzlar miqdori kam boʻlsa, talaffuz tempi sekinlashadi, «vazminlashadi»:

Vatan-/ ona soʻzi / naqadar laziz,
Sensan / har narsadan / moʻtabar, aziz.

Uygʻun

Eslab qoling!

Yordamchi soʻzlar oʻzidan oldingi mustaqil soʻz bilan birgalikda bir gap boʻlagi, bir nutqiy birlik tarkibiga qoʻshilib aytiladi: *Unsin uchun, / bechora qiz uchun / bu qanday mudhish motam!* (Oybek)

85–**mashq.** Tinish belgilari, urgʻu va nutqiy taktlarga eʼtibor berib, matnni ifodali oʻqing.

Nasrnavis qiz

Bobur qizchasini koʻtarib olib, peshonasidan oʻpdi, soʻng dasturxon oldiga kelib, uni tizzasiga olib oʻtirdi. Dasturxon toʻla noz – neʼmatlarni, chiroyli norinj (apelsin)larni koʻrsatib:

– Ne yeysan? – deb soʻradi.

Gulbadan odob bilan bosh chayqadi – u podshoh otasining oldida ovqat chaynab oʻtirishdan iymonar edi.

– Guli, – dedi Mohimbegim, – endi hazrat otangga bitta hikoya aytib bergin.

Gulbadan sekin otasining tizzasidan pastga tushdi–da, xuddi muallimga javob berayotgan talabadek tik turib, toshbaqa va chayon haqidagi mashhur hikoyatni aytib berdi. Xususan, toshbaqa chayonga yaxshilik qilib, uni daryodan oʻtkazib qoʻymoqchi boʻlganda, chayon unga zahar sollshga tirishganini, soʻng bu yomonligi uchun daryoga choʻkib oʻlganini shunday kellshtirib aytdiki, Bobur zavqlanib kuldi–da:

– Siz soʻzlab berganmidingiz? – deb Mohimdan soʻradi.

– Yoʻq, oʻzi "Toʻtinoma"ni bemalol fahmlab oʻqidi. Besh yoshga yetmay savod chiqargan qizchani men birinchi koʻrishim.

– Gulbadanga koʻz tegmasin, zehni oʻtkir.

Saʼdiyning "Guliston"idan ayrim hikoyatlarni yod bilur. Sheʼriyatga uncha oʻch emas, ammo nasriy hikoya xotirasiga soʻzma – soʻz naqshlanib qolur. Bogʻda, koʻchada koʻrganlarini ham kelishtirib hikoya qilur. Men oʻzimcha orzu qilurmenki, Gulbadan shoira boʻlmasa ham, hazrat otalarining nasrnavisligini meros olsa ne ajab?

Pirimqul Qodirov

BO'G'IN

Bir unli; bir unli, bir yoki bir necha undoshdan tashkil topgan, bir nafas bilan aytiladigan eng kichik nutqiy birlik bo'g'indir.

So'z bo'g'in yoki bo'g'inlardan tashkil topadi. So'zda qancha unli tovush bo'lsa, o'shancha bo'g'in bo'ladi. Undosh tovushning o'zi mustaqil ravishda bo'g'in tuza olmaydi, ular unli tovush bilan birgalikdagina bo'g'in hosil qiladi.

Turkiy tillarda so'zning birinchi bo'lmagan bo'g'ini albatta undosh bilan boshlanadi. Arab tilidan qabul qilingan *Qur'oni Karim*, *san'at*, *bid'at* kabi so'zlarda esa ikkinchi bo'g'in boshida *hamza* deb atalmish undosh tushib qoladi, bo'g'in strukturasi saqlash uchun *hamza* o'rni da tutuq belgisi qo'yiladi. Bo'g'in boshida undoshlarning ketma-ket kelishi, birinchi bo'lmagan bo'g'inning unli bilan boshlanishi va bo'g'in oxirida shovqinli undoshlarning ketma-ket kelishi o'zbek tiliga xos emas.

Shuningdek, rus tilidan va u orqali o'tgan *батальон*, *медальон*, *бульон* kabi so'zlarda ham oxirgi bo'g'in unli bilan boshlanadi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek imlosida bunday so'zlar unli oldidan (yumshatish belgisi o'rni da) *tutiq belgisi qo'yish bilan yozilishi lozim: batal'on, medal'on, bul'on.*

Bir bo'g'inli so'zlar bittadan tortib to'rttagacha (o'zlashgan so'zlarda beshtagacha) tovushdan tuzilgan bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida bo'g'in tuzilishi (strukturasi)ning quyidagi modellari mavjud:

(V – unli, C – undosh tovushni ifodalaydi)

1. V = unli; ochiq bo'g'in: o-na, o-pa, a-ka;
2. CV = undosh + unli; ochiq bo'g'in: bo-bo, bo-la, to-za, ki-tob, bi-lim;
3. CCV = ikki undosh + unli; ochiq bo'g'in: bri-ga-da, tru-mo, stu-dent;
4. VC = unli + undosh; yopiq bo'g'in: or-zu, os-mon, ep-chil, o't-kir;

5. VCC = unli + ikki undosh; yopiq bo'g'in: **umr, ost, ishq, aql-li, ust-ki**;

6. CVC = undosh + unli + undosh; oldi berk yopiq bo'g'in: **mak-tab, bog'-bon, dong-dor, ki-tob, ko'-ngil**;

7. CVCC = undosh + unli + ikki undosh; yopiq bo'g'in: **qarz, dars, sharq, g'arb**;

8. CCVC = ikki undosh + unli + undosh; yopiq bo'g'in: **stol, stul, kran, trak-tor, kres-lo**;

9. CCVCC = ikki undosh + unli + ikki undosh; yopiq bo'g'in: **sport, start, shtamp**;

Eslab qoling!

1. Ikki undosh bilan tugagan bo'g'inning oxirgi tovushi sonor bo'lsa, undoshlar orasida *u yoki i* ortadi: **hukm, rasm, shukur (shukr), rahim (rahm), rasim (rasm)**. Bu so'zlar ikki bo'g'inli qilib talaffuz etiladi, yozuvda esa o'z holati saqlanadi. So'z tarkibidagi unli lablangan bo'lsa – *u*, aks holda *i* qo'shiladi: qunt, mard.

2. Nutqda bo'g'inlar tovushlarga bo'linmaydi. So'zlarni bo'g'inlarga bo'lib talaffuz qilishda yangi alifboda qabul qilingan digrammalarga – ya'ni bir tovushni ifodalaydigan harf birikmalariga (*sh, ch, ng*) alohida e'tibor berish lozim.

86-mashq. Quyidagi so'zlarning talaffuzini qiyoslang, bo'g'in tarkibidagi undoshlarga e'tibor bering.

1. i ortadi

asr	mehr
ilm	rasm
aql	jahl
vazn	husn
vahm	qadr
dafn	zehn
jazm	zulm
janr	fasl
elektr	silindr
sentabr	uzr
hazm	sabr

2. i ortmaydi

po'st	bahs
bag	bayt
kort	jahd
zulf	kasb
mashq	ganch
shavq	zavq
sharq	shaxs
qirq	burch
qunt	ont
takt	urf-odat
ufq	neft

87-mashq. So'zlarni harf birikmalarining talaffuziga e'tibor berib o'qing, ko'p bo'g'inli so'zlarni ko'chirish qoidasiga rioya qilib yozing.

Tanga, singan, mangu, yengildi, mingoyoq, yengil, yangilik, kengash, singil, singlim, ko'ngil, ko'ngli, yanga, so'ngra, mashhur, chehra, yigitcha, mashina, maxsus, shoira.

88-mashq. Matnni taktlarga to'g'ri ajratib o'qing. Uning bir qismini ko'chirish qoidasiga ko'ra bo'g'inlab ko'chiring. Harf va tovushlar soni teng bo'lmagan so'zlarning tagiga chizing. Matnni qayta hikoya qiling va unga o'z munosabatingizni bildiring.

Kim vazir bo'ladi?

Vazir el boshlig'ining o'ng qo'lidir. U, shubhasiz, juda kerakli kishidir. Vazir tufayli og'ir yuklar yengillashadi, ishlar pishiq-puxta bo'ladi.

Vazirlik – ulug' ish. Bu ishga ishonchli, yetuk va sara, o'quv-idrokli, dono va yumshoq ko'ngil, ayni paytda dadil va jur'atli kishilar kerak. Vazir ko'zining to'q bo'lishi uni har xil mol-mulk oldida suqlanishdan asraydi. Ko'zi och odam bor olamni yesa ham to'ymaydi.

Vazirning ko'rinishi yoqimli, ishlari to'g'ri, fe'l-atvori ishlariga mos bo'lsa, el-yurt ham undan doimo bahra topadi. Kishining tashqi ko'rinishi uning ichki olamidan, ya'ni ma'naviy boyligidan xabardor qilishi mumkin. Bulardan tashqari, vazir dono, o'ktam, hisob-kitobni juda puxta biladigan, tetik hamda turli-tuman yozuvlarni biladigan bo'lishi ham talab etiladi. Vazir ochiq dil, ko'nglida kir saqlamaydigan bo'lmog'i kerak.

Vazirlikka butun, rostgo'y, yozuv-chizuv ishlaridan to'la xabardor bo'lgan kishi kerak. Uning qilig'i, xulq-atvori ko'pchilikka manzur, tili bilan dili bir bo'lishi lozim. Uyat-andisha egasi, dili tozalar bu amalga munosibdir. Ko'zi to'q, bilag'on, sezgir, yaxshiyomonning farqiga boruvchilar vazirlikka kengashchi bo'ladi. Kengashchilar bir ishni teng qiluvchidir.

Yaxshi vazir – yurtga boyluk, elga rohat.

Yusuf Xos Hojib

ORFOGRAFIYA VA UNING ASOSIY TAMOYILLARI

Ma'lum bir tildagi so'zlar, ularning o'zak-negizlari va bir necha muqobilda aytiladigan qo'shimchalarini bir xilda yozish haqidagi qoidalar to'plami **orfografiya** (imlo) deyiladi. Orfografiya yunoncha *orfo* – to'g'ri, *grafiya* – yozmoq so'zidan olingan.

Orfografiya so'z o'zak-negizlari va affikslarini to'g'ri yozish, qo'shma so'zlarning tarkibiy qismlarini qo'shib yoki ajratib yozish, bosh harflarni ishlatish, so'z bo'g'inlarini ko'chirish qoidalarini o'rgatadi.

Savodli bo'lish uchun imlo qoidalarini bilish shart.

O'zbek orfografiyasining asosi **fonetik, morfologik va tarixiy-an'anaviy** tamoyillardir.

Fonetik tamoyil

Fonetik tamoyilga ko'ra so'zlar va affikslar og'zaki nutqda qanday talaffuz etilsa, xuddi o'shanday yoziladi. Masalan, *-yapti* (bor + yapti) qo'shimchasidagi shaxs-son qo'shimchasi – *di* o'zidan oldingi jarangsiz *p* ta'sirida *-ti* tarzida aytiladi (aslida *p* ham bu o'rinda *b* ning jarangsizlashgan «variantidir»: borayotibdi > boryapti) va shunday yoziladi, chog'ishtiring: bor**ib**di.

Cho'tka, karavot, cherkov (щетка, кровать, церковь) kabi so'zlar o'zbek tilida qanday talaffuz etilsa, shunday yoziladi. Bu yozuv imloni jonli talaffuzga yaqinlashtiradi.

E'tibor bering!

Fonetik tamoyil asosida yoziladigan so'zlarning imlosini o'zlashtirib oling.

sayla + v = saylov
sina + v = sinov
aya + v = ayovsiz
so'ra + q = so'roq
bo'ya + q = bo'yoq

o'yin + a = o'yna
o'yna + qi = o'ynoqi
sayra + qi = sayroqi
o'qi + v = o'quv
qazi + v = qazuvchi
sovi + q = sovuq

89-mashq. Quyidagi so'zlarning imlosini izohlang.

bek + im = begim
yo'q + im = yog'im
tilak + im = tilagim
yurak + im = yuragim
kubok + i = kubogi
tayoq + i = tayog'i

qoshiq + i = qoshig'i
yaxshiroq + i = yaxshirog'i
ishtirok + i = ishtiroki
huquq + im = huquqim
ravnaq + i = ravnaqi
erk + i = erki

90-mashq. Quyidagi so'zlarga qo'shimchalar qo'shib, ularning ayrimlariga gaplar tuzib yozing. Hosil bo'lgan tovush o'zgarishini va ularning imlosini izohlang.

1) o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil so'zlarida egalik qo'shimchasini qo'shing;

2) qayir, ayir kabi fe'llarga majhul nisbat qo'shimchasi (-il) ni qo'shing;

3) ikki, olti, yetti so'zlariga -ov, -ala qo'shimchalarini qo'shing;

4) u, bu, shu, o'sha so'zlariga -da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha qo'shimchalarini qo'shing. Yuqoridagi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, qanday tovush o'zgarishiga uchraydi?

5) quyidagi so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shib yozing.

Bobo, orzu, parvo, obro', mavqe, avzo, mavzu.

6) men, sen olmoshlariga -ni, -ning, -niki qo'shimchalarini qo'shib gaplar tuzib, yozing.

Morfologik tamoyil

Morfologik tamoyilga ko'ra so'zlar va qo'shimchalar qanday aytilishiga qarab emas, balki har doim bir xilda, asl shakllariga muvofiq yoziladi. Masalan:

Og'zaki nutqda

ketti, o'tti
olipti, o'qipti
kitoptan
ushta
chetka
chigitti yog'i
piyozzi to'g'radi

Yozuvda

ketdi, o'tdi
olibdi, o'qibdi
kitobdan
uchta
chetga
chigitning yog'i
piyozni to'g'radi

91-mashq. O‘qing. Morfologik tamoyil asosida yozilgan so‘zlar qatorini topib ko‘chiring.

- 1) Chirilladi, taqillatdi, shovulladi, lovulladi, gurullab yondi.
- 2) Qurdirdi, yedirdi, kuldirdi, yondirdi; o‘tkazdir, tomizdir; tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir.
- 3) Tokka, yo‘lakkacha, ko‘nikkach, zerikkuncha, to‘kkani, kechikkudek bo‘lsa, bukkani, ekin, kichikkina; chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo‘rqqudek, achchiqqina, amakivachcha, xollavachcha.
- 4) Bargga, pedagogga, bug‘ga, sog‘ga, og‘gan, sig‘guncha.
- 5) Darvozabon, masxaraboz, ishda, misdan, ketdi, kelmabdi.

Tarixiy-an‘anaviy tamoyil

O‘zbek tili imlosida ayrim so‘zlar uslubga yoki boshqa talablarga ko‘ra, eski shakllariga muvofiq yoziladi: erdi (edi), borur (borar), qolur (qolar), ul (u), -mu (-mi) kabi. Bunday so‘zlarni eski uslubda yozilgan she‘riy asarlarda uchratish mumkin. Ayrim so‘zlarning tarixiy shakli maqol va matal kabi turg‘un birikmalardagina saqlanib qolgan, nutqda o‘zlashgan shakli ishlatiladi: Yurgan daryo, o‘tirgan bo‘ryo (hozir bo‘yra tarzida ishlatiladi; daryoning dayra shakli ham shevali holat sifatida saqlangan). Ko‘rinadiki, bunday yozuv tarixiy-an‘anaviy tamoyilga asoslangan. Bu tamoyilga ko‘ra, so‘zlar tarixiy taraqqiyot jarayonida yuzaga kelgan o‘zgarishlari e‘tiborga olinmay, asli qanday bo‘lsa, shundayligicha yoziladi. Masalan: **navqiron, xavf, Said, rais**.

Tarixiy-an‘anaviy tamoyil hozirgi o‘zbek orfoepiyasi va orfografiyasi uchun yetakchi o‘rin egallamasa-da, tarixiy davr ruhini jonlantirishda, tarixiy asarlardagi obrazlarning til xususiyatlarini, uslubini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, orfografiya bilan orfoepiya adabiy tilimizni takomillashtirishda, uni muntazam bir shaklga solishda muhim ahamiyatga ega. Orfoepiya bilan orfografiya og‘zaki va yozma nutqni bir-biriga yaqinlashtirishga, milliy-adabiy tilning birligini yaratishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ular adabiy tilning muhim amaliy qismi sifatida nazariy asos qismlari bo‘lmish **fonetika, grammatika (morfologiya)** bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganiladi.

Shunday qilib, o'zbek tili tovush tizimi, fonologik tahlili, ishlatilish marotabasi, tovushlar tavsifi va tasnifi, miqdoriy xossalari, so'z ichidagi o'zgarishlar, o'zlashgan so'zlarning strukturasiidagi o'zbek tiliga moslashuv uchun yuzaga kelgan o'zgarishlar, urg'u va uning vazifalari, nutq bo'laklari, qisman intonatsiya ustida to'xtalib o'tdik. Ushbu darslikda birinchi marta aytilgan bir qancha yangiliklar bor (ular asosan eksperimental fonetik tahlil natijalaridir):

- 1) unilarning miqdoriy xossalari mumkin qadar tiplarga bo'lib ko'rsatildi;
- 2) tovushlarning artikulyatsion holati rentgenogrammalarda berildi;
- 3) ba'zi unilarning tushish qonuniyatlari ochildi;
- 4) tovushlarning ishlatilish darajasi (chastotasi) birinchi marta berildi.
- 5) urg'uning morfologik, umuman lisoniy vazifa va xossalari ochildi.

92-mashq. O'qing. Fonetik va morfologik tamoyil asosida yozilgan so'zlarni ikki guruh qilib ajratib yozing. Nasihatlarning mazmuniga amal qiling.

Luqmoni hakimning aziz farzandiga qilgan yuz nasihatidan

1. Ey, farzandim, ulug' va qudratli yaratuvchini tani. 2. So'zni o'z qadringga loyiq gapir. 3. Do'stni qiyin kunda sina. 4. Dono va ziyrak do'stni tanla. 5. Yaxshi ishga qattiq kirish. 6. So'zni isboti bilan gapir. 7. Do'st-dushmaningga yuzingni ochiq tut. 8. Ota-onani g'animat bil. 9. Ustozni otangdek aziz deb bil. 10. Xarjni kiringa qarab qil. 11. Birovning uyiga kirganda ko'z va tilingga ehtiyot bo'l. 12. Libosingni va badaningni toza tut. 13. Etik va kavush kiyishni o'ng oyoqdan boshla, yechishni esa - chap oyoqdan. 14. Oz yeyish va oz gapirishni odat qil. 15. Ishni avval o'ylab, chora-yu tadbir bilan qil. 16. O'qimay ustozlik qilma. 17. Qilinmagan ishni qilingan hisoblama. 18. O'tgan janjalni eslama. 19. Aytgan so'zingni yana qaytarma. 20. Hamma odamni hurmatlashni unutma. 21. G'azabing kelganda so'zni tanlab gapir. 22. Kattalardan oldinda yurma. 23. Mehmonga ish buyurma. 24. Manman va takabbur bo'lma. 25. Xudodan qo'rqish, xalqqa insof qilish, ulug'larga xizmat, kichiklarga

shafqat, darveshlarga saxovat, do'stu yor, yoshlarga nasihat, dushmanlarga yumshoqlik, johillarga jimlik, olimlarga tavoze qilish bilan yasha. Birovning moliga tama ko'zi bilan boqma.

93-mashq. Matnni ifodali o'qing va yod oling. Tarixiy-an'anaviy tamoyil asosida yozilgan so'z va grammatik shakllarni ko'chiring, ularni hozirgi adabiy til me'yori bilan taqqoslab, izohlang.

Yurt qayg'usi

Ey, ulug' Turon, arslonlar o'lkasi!
Senga ne bo'ldi? Holing qalaydur? Nechuk kunlarga qolding?

Ey, Temurlarning, O'g'uzlar oilalarining shonli beshiklari!
Qani sening yuksak o'rinlaring? Qullik chuqurlariga nedan tushding?

Dunyoni "urho"lari bilan titratadurgan yo'lbars yurakli bolalaring qani? Yer tuprog'ini ko'klarga uchiraturg'on tog' gavdali o'g'lonlaring qani? Nechun tovushlari chiqmaydur?

Yer yuzining bir necha polvonlari bo'lgan botir turklaring qani? Nechun chekindilar? Nechun ketdilar? Kurash maydonlarini o'zgalarga nechun qo'ydilar? Nechun... Nechun... Nechun? Gapir menga, ey, ulug' Turon, arslonlar o'lkasi, senga ne bo'ldi?

Yer yuzining buyuk saltanatlarini sen qurmadingmi? Hindistonning, Eronning, Ovro'poning ulug' xoqonlarini sen yubormadingmi?

Ey, xoqonlar o'chog'i! Ey, qahramonlar to'g'oni! Qani u, chaqmoq chopishli botir xoqonlaring? Qani avval o'q yurishli o'tli beklaring? Nechun "urho"lari eshitilmaydur?

Dunyo xalqini bo'ysundurgan saltanatlarining nechun buzildi? Insonlik olamini qanotlari ostiga olgan xoqonlig'ing kuchi nechun o'ldi? Kuchingmi ketdi? Kimsasizmi qolding?

Yo'q... yo'q... Tangri haqi uchun yo'q!.. Sen kuchsiz emassan, sen kimsasiz emassan! Bugun Yer yuzida 80 million bolang bor. Bularning tomirlaridagi qon Temurlarning qonidir! Bularning kuchlari sening kuchingdur!

Ey, ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Qayg'urma! Eski davlating, eski saltanating, eski yigitlaring, eski arslonlaring hammasi bor, hech biri yo'qolmamishdur!

Yolg'iz... Oh, yana yolg'iz... tarqalmishdur.

Fitrat

94-mashq. O‘zbekiston Respublikasining Davlat Madhiyasini yoddan yozing.

O‘zbekiston Respublikasining Davlat Madhiyasi

Mutal Burxonov musiqasi
Abdulla Oripov she’ri

Serquyosh, hur o‘lkam, elga baxt, najot,
Sen o‘zing do‘stlarga yo‘ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqarat:

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag‘ri keng o‘zbekning o‘chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo‘r qanot!
Istiqlol mash’ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona yurt, mangu bo‘l obod!

Naqarat:

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon
Olamni mahliyo aylagan diyor

Nazorat diktanti

Sohibqiron o‘giti

Amir Temur o‘g‘lida uch xislat mujassam bo‘lishini istardi. Eng avvalo, insonparvarlik, so‘ng tejamkorlik va nihoyat, bosiqlik. Insonparvar odamgina dovyurak bo‘lmog‘i mumkin. Tejamkor bo‘lgan odamgina saxiy bo‘lishi mumkin. Bosiq odamgina hukmdor bo‘lishi mumkin. Kimki jasur bo‘lsa-yu, insonparvar bo‘lmasa, tejamkor bo‘lsa-yu, saxiylik qilmasa, dono bo‘lsa-yu, bosiqlik qilmasa, unday odam o‘zi bosh-qosh ishni ham, o‘zini ham halok etadi. Kimki dushmani bilan olishganda ham insonparvarlikni

unutmasa, u albatta engadi. Alloh Taolo hamisha unga madad beradi, insonparvarlik unga panoh bo'ladi.

U o'g'liga mamlakat adolat, urush esa dilovarlik va ayyorlik bilan boshqarilishini, mamlakatda taqiq qancha ko'p bo'lsa, avom (xalq) shuncha qashshoqlashishi mumkinligini, illo erkinlik va adolat bo'lsa, avom, demak, mamlakat boy bo'lishini uqtirdi. "O'g'lim, — derdi rahmatli otasi, — uzoqni ko'rolmag'on hukmdor yaqinidagi balolarg'a giriftor bo'ladi. Ammo yaqinini ko'rib ish tutgan hukmdor ham xato yo'ldadir". Amir Temur otasining bu gaplarini o'g'liga aytar ekan, o'zidan qo'shib ushbuni uqtirgan edi: "Podshohlar xulqi bamisoli shamol, avomniki maysadir. Shamol qay tarafga essa, maysa ham o'sha tomonga egiladi. Ammo podshoh hech qachon o'z qudratining asosi mana shu avom ekanini unutmasligi darkor".

Xurshid Davron

Topshiriqli nazorat diktanti

Ohangdor qo'shiq

Mana, 1992—yil 10—dekabrdan buyon madhiyamiz jaranglaganda, hammamiz uni tik turib eshitamiz, imkoni topilgan vaqtda jo'r bo'lib kuylaymiz. Madhiyamiz turli munosabatlar bilan chet ellarda yangraganda, biz uni boshqa davlatlar madhiyalari bilan taqqoslash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Mutal Burxonov madhiya janrining dunyodagi bir mukammal namunasini yaratgan. U har qanday o'zbekistonlikning ruhini ko'tarib, qalbini jo'sh urdiradi, faxr tuyg'usini kuchaytirib yuboradi.

Madhiya matnini O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Ori pov yozgan. She'rdan vatanparvarlik ruhi, yurt madhi bosh mavzu bo'lib kelgan. Matn o'zi bor — yo'g'i to'rt banddan iborat. Naqarot ikki marta kelganini hisobga olsak, jami o'n ikki satrda bor gap aytilgan — qo'ygan. Madhiyada jami bo'lib 60 ta takrorsiz so'z qo'llangan.

She'rdan tovushlar ohangdorligi ham juda kuchli. «O» tovushi har bandda 10—11 tadan takrorlanib, jami 132 unlining 31 tasini tashkil etadi. 11 tasi naqarotda yana qaytarilishi hisobga olinsa, bu tovushning qanday ohangdor musiqa yaratishini tasavvur qilish mumkin. Aynan «o», «a» va «i» tovushlari o'zbek tilida qo'shiqqa mos, quloqqa yoqadigan tovushlar hisoblanadi.

S.Olimov

Topshiriq. Madhiya matnida ishtirok etgan «o» harfi so'zlarni yoddan yozing va alifbo tartibiga soling.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN MATNLAR

Vatan mo'tabardir

Inson uchun havo, quyosh, suv, non, ota-ona qanchalik aziz va muqaddas bo'lsa, Vatan ham shunchalik mo'tabardir.

Vatan ona tuproqdan boshlanadi. Vatanga muhabbat uning dalalari, qir-adirlari, moviy rang tog'lari, dasht-u sahrolariga bo'lgan muhabbatdan boshlanadi.

Qadimda dushmanlar turk davlatining xoqoni O'g'uzxondan unga qarashli tashlandiq, hech narsa bitmaydigan bir parcha yerni talab qilishadi. Bobomiz shunda: "Vatan yolg'iz bizning mulkimiz emas. Mozorda yotgan otalarimiz va endi tug'ilajak avlodlarimizning bu muborak tuproqda haqlari bordir. Vatandan ozgina bo'lsa ham, bir qarich bo'lsa ham, yer bermakka hech kimning haqqi yo'qdir", – deb javob beradilar.

Biz Vatanni sevmoqni dono bobolarimizdan o'rganmog'imiz kerak.

Inson uchun Vatandan ortiq mehriyoh bormi? Yo'q, albatta! Vatan ona kabi yagonadir. Yagonaligi bilan muqaddas va bebahodir!

Oila – muqaddas Vatan

Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir. Oila jamiyat va davlat muhofazasida bo'lishi shart.

Oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'idir.

Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va hamjihatlikka erishiladi. Binobarin, mahalla-yurt mustahkam bo'lsagina davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli axloqiy fazilatlar: halollik,

rostgo'ylik, or-nomus, sharm-u xayo, mehr- u oqibat, mehnatsevarlik kabilar avval oilada shakllanadi.

Oila muqaddasligini ta'minlovchi birinchi omil – Ona pokizaligi, oqilligi, mehr-u muruvvati, sadoqati va vafodorligidir. Inson tabiati, fe'l-atvori go'dakligidan shakllanar ekan, milliy dunyoqarash ham bola vujudiga ona suti bilan kiradi. Ona allasi faqat chaqaloqning orom olishi uchungina aytilmaydi, balki uning vositasida bolaning ko'ngil dunyosiga milliy ruh kiradi. Ona tilidagi mehr-muhabbat, nasliy tuyg'ular va orzular go'dakning jism-u jonida ildiz qoldiradi.

Bularning mohiyatini va ahamiyatini inobatga olgan holda, oilalarga e'tibor tubdan o'zgartirish, ularni avvalo ijtimoiy jihatdan himoyalash, e'zozlash, qo'llab-quvvatlash bugungi kunimiz uchun muhim va dolzarbdir.

Odil hukmdor

Odil va xalqparvar Amir Temur o'z tarjimayi holida shunday deb yozadi: “Mening qudratli lashkarim Arzirum shahri atrofidagi butun cho'lni ishg'ol qilib turardi. Men o'z lashkarimga bir nazar tashladim-da, o'zimcha o'yladim: mana men bir o'zim aytarlik hech qanday kuchga ham ega emasman, lekin butun lashkar va har bir askar alohida mening irodamga so'zsiz bo'ysunadi.

Men biror buyruq bersam bas, darrov va to'liq bajariladi. Ana shu tariqa o'yga cho'mib, parvardigorga o'z bandalarining orasidan meni ko'tarib, ulug'laganligi uchun shukronalar aytdim. Va oliy darajadagi dono ulamolardan: “Shu tumonat odamning menga bo'ysunishining sababi nimada?” – deb so'radim. Ulamolar aytdilarki, bu – Tangrining amri, sendagi kuch va quvvat – Allohning qudrati. Ular Qur'onning shunday oyatini keltirdilarki, unda agar podshoh o'zining barcha qilmishlarida adolat bilan ish tutsa, u holda barcha fuqarolari unga so'zsiz bo'ysunadilar, dushmanlari esa undan qo'rqadilar.

Temur 21 yoshida piri Abu Bakr Taybodydan iltimos qilib, undan yo'l-yo'riq ko'rsatishni va pand-nasihati qilishini so'rganida, bu shayx unga duoyi fotiha berib, unga bir chig'anoq uzuk hadya qiladi. Uzukning ko'ziga forscha “rosti-rasti” degan so'zlar bitilgan ediki, ularning ma'nosi: haqqoniylik va odillik

har qanday balodan halos qiladi, omad keltiradi, demakdir. Temur butun umr bo‘yi mana shu so‘zlarga amal qildi.

Cholg‘uga havas

Odati bo‘yicha azonda uyg‘ongan chol avvalo otlarga beda soldi, taglarini tozaladi, keyin nay yasashga kirishdi. G‘arov namroq edi. Chol uning eng yaxshi joyini mo‘ljallab, o‘tkir pichog‘i bilan bir yarim qarichcha kesib oldi. Qunt bilan ichini tozaladi, qirqilgan tomonini qirtishlab silliqhladi. Qamishni dam-badam ko‘zlariga tutib aylantirar, sinchiklab qarar edi.

Kundagidan barvaqtroq uyg‘ongan Alisher yuvinib, kiyinib bo‘lgan hamon cholning oldiga yugurdi.

— Assalomu alaykum, bobo, nayni boplabsiz-ku! — deya uning qarshisiga cho‘kkaladi, sevinchidan ko‘zlari chaqnab ketdi.

— Vaalaykum assalom, Sherim, nechun barvaqt turibsiz? — dedi tabassum bilan chol. — O‘xshaydimi nayga? Nay ishini unutibmen, chamamda.

— Siz bilgan hunaringizni unutmaysiz, shoshirmaymen, olamda yagona qilib yasab bering.

Chol nayni takror-takror silliqhladi, puflab-puflab sozladi.

— Usta ko‘rgan shogird bir maqomga yo‘rg‘alar, toychog‘im, bizlar usta ko‘rmaganmiz-da, mayli, tavakkal. Hozircha yaxshi, chiroyli chiqyapti.

Cholning har bir harakatini kuzatib o‘tirgan Alisherning nazarida darrov nay tayyor bo‘la qolsa! Biroq chol shoshilmasdi, misli zargardek ishlar edi.

— Chamamda, nay tayyor bo‘ldi, — dedi tasmol bilan Alisher.

— Zerikdingmi chirog‘im? Bir oz o‘ynab kela qol. Eh-e, hali pardalarini qancha sozlashim darkor bo‘ladi. Bu ish — mushkul bir san‘at.

Oybek

Fasohat

Sohibqiron Amir Temur Ko‘ragonning nabirasi Mirzo Ulug‘bek bolalikdan boshlab zakovat va farosat sohibi bo‘lib, ko‘p

bilimlarni egallab, ustozlarini benihoya hurmat qiluvchi, ustozlari ham uni sevguchi edilar.

Mirzo Ulug'bek yosh bola paytida Amir Temur Rum mulkidan chaqirib keltirgan bir donishmanddan saboq olgan.

Rumlik donishmandning bir odati bo'lib, saboq berish davomida boshini egib, yerga qarab o'tirar ekan. Agar shogirdi biror jumlaning yanglish o'qisa yo boshqa bir xatoga yo'l qo'ysa, boshini ko'tarib, unga qarab qo'yar ekan.

Bir kuni Mirzo Ulug'bek ustozining oldida bir kitob o'qib edi. U: "Uddasidan chiqolmaydigan narsangizni nega va'da qilasiz?" - degan jumlaning o'qigach, ustozining boshini ko'tarib, unga bir qarab qo'yibdi. Ulug'bek Mirzo: "Ehtimol, yanglish o'qigan bo'lsam kerak", - deb jumlaning diqqat bilan qaytadan o'qibdi. Ammo ustozining bu gal ham boshini ko'tarib, unga qarab qo'yibdi.

Mirzo Ulug'bek saboqdan keyin bobosi yoniga kelib:

— Bobojon, ustozingizga biror narsa va'da qilgan bo'lsangiz, darhol va'dangizga vafo qiling, - deb bo'lgan voqeani Amir Temurga aytib beribdi. Amir Temur nabirasining hikoyasini eshitib:

— Ustozingiz mendan Rumda qolib ketgan kutubxonasini olib kelishga odam yuborishni so'rab, "Bu kitoblar menga emas, nabirangizga kerakdur", - deb iltimosini bayon qilgan edi, men odam yuborishga va'da qilgan edim, ammo esimdan chiqib ketibdi, - debdi. So'ng rumlik donishmandga bergan va'dasini darhol bajo keltirish uchun farmon beribdi.

Xurshid Davron

Amir Temur

Muhammad Tarag'ay Bahodir o'g'li Amir Temur yoshlik chog'idan mard, dovyurak, g'ururli, o'tkir zehn va aql-u idrok egasi bo'lib o'sdi. Turli dunyoviy ilmlarni, harbiy san'atni egalladi. Qur'oni Karimni yod oldi, Hadis ilmini o'rgandi. Imon-e'tiqodli, halol-pok inson bo'lib yetishdi.

U yoshligidan boshlab o'z oldiga ona-yurtning mo'g'ul bosqinchilaridan ozod qilish maqsadini qo'ydi, yer yuzida buyuk saltanat sohibi sifatida el va elatlarning boshini qovushtirdi. Mamlakat qudratini har sohada yuksaklikka ko'tardi, dunyoga mashhur qildi.

Amir Temur davlati qurilishi harbiy san'ati ko'p asrlar davomida sharq-u g'arb davlatlariga o'mak va andoza bo'ldi. Uning zamonida madaniyat, ilm-u fan, me'morchilik, tasviriy san'at, musiqa, she'riyat beqiyos rivoj topdi, xalqimizning ko'p an'analari takomilga yetdi. Amir Temurning madaniyat va din ahllariga ko'rsatgan cheksiz mehr-muruvvati ayniqsa ibratlidir.

Ko'hna tarix sahifalasi buyuk bobomizning millat va el-ulus manfaati bobida chekkan mislsiz zahmat hamda ko'rsatgan shijoatlariga guvohlik beradi.

Insof-imon tuyg'usi, diyonat mezoni Amir Temur hayotining mazmunini tashkil etadi. Olamning qariyb yarmiga hukmronlik qilgan jahongir bo'lsa-da, u kuch-qudrat zo'rlik, zo'ravonlikda emas, aksincha adolatda ekanini teran angladi.

Poytaxtimizda bunyod etilgan ulug' bobokalonimiz haykalida teran ramz bor - go'yoki jahongir tulporning jilovini tortib turibdi, qilichsiz qo'lini oldinga cho'zib, jahon xalqlariga omonlik tilamoqda, «Kuch adolatdadin» demoqda.

Donishmand ajdodimizning mazkur so'zlarini muhtasham yodgorlik poyiga zarhal harflar bilan bitib qo'yildi. Zamonlar tajribasidan o'tgan bu bebaho hikmatning qalbimizda doimo aks-sado berib turishini orzu qilamiz.

Abu Rayhon Beruniy

O'rta asrlarning — Sharq Uyg'onish davrining buyuk olimi Abu Rayhon Beruniy o'z zamonasidagi hamma fanlarni, ayniqsa, fizika, matematika, geometriya, biologiya, mineralogiya kabi fanlarni puxta egallaydi. Bu fanlar taraqqiyotiga shunday hissa qo'shdiki, uning nomi jahon fanining buyuk siymolari qatoridan mustahkam o'rin oldi.

Beruniy 973-yil 4-sentabrda Xorazmning qadimiy poytaxti Kat shahrida tug'ildi. U yoshlikdanoq ilm-fanga qiziqdi. O'sha vaqtda Xorazmda fanning turli sohalarida shuhrat qozongan ko'plab olimlar yashagan. Abu Rayhon Beruniy shular ta'sirida o'qib, ta'lim olgan. U shoir, adabiyotshunos, tilshunos ham bo'lib yetishdi. U ona tilidan tashqari arab, fors, yunon, qadimgi yahudiy tillarini egalladi, keyinchalik Hindistonda sanskrit tilini o'rgandi.

Abu Rayhon Beruniy ilm-fanning nihoyatda ko'p sohalarini bilan shug'ullandi. Akademik I.Y. Krachkovskiy so'zi bilan aytganda, bu olim qiziqqan sohalarini sanab chiqishdan ko'ra, qiziqmagan sohalarini sanab chiqish osonroq. Beruniy yaratgan ilmiy asarlar 152 kitobdan iborat. Uning «Geodeziya», «O'tmish ajdodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Minerologiya», kabi o'nlab asarlari dunyoga mashhurdir. Beruniy ilm doirasining kengligi va fikrlarining chuqurligi bilan kishilarni hayratda qoldiradigan tabiatshunos va zabardast faylasufdir. Beruniy 1048-yil 11-dekabrda G'aznada vafot etdi.

Abu Rayhon Beruniy nomini abadiylashtirish maqsadida O'zbekistonda fan va texnika sohasidagi eng yaxshi yutuqlarni taqdirlash uchun Beruniy nomidagi respublika mukofoti ta'sis etildi.

Mirzo Ulug'bek Muhammad Tarag'ay

Buyuk o'zbek olimi va davlat arbobi Mirzo Ulug'bek hukmdor bo'lishi bilan birga O'rta Osiyo xalqlari ilm - fani va madaniyatini O'rta asr sharoitida dunyo fanlarini oldingi safiga olib chiqqan olimlardan biridir.

Ulug'bekning bolaligi bobosi - davlat arbobi, sarkarda Temur harbiy yurishlari davrida o'tdi. Temur uni ko'pincha bu yurushlarga o'zi bilan olib ketardi, bu esa Ulug'bekning keyinchalik tadbirli hukmdor bo'lib etishiga katta hissa bo'lib qo'shildi. Ulug'bek 15 yoshida markazi Samarqand bo'lgan Movarounnahrda hukmdor bo'ldi.

Ulug'bekni o'sha davrning zukko va bilimdon murabbiylari tarbiyalab, xat-savodini chiqardilar, lekin u ko'p vaqtini saroy kutubxonasida o'tkazardi. Ulug'bek arab va fors tillarini mukammal bilgan, she'riyatni sevgan, tarix bilan shug'ullangan, biroq uning asosiy e'tibori astronomiya - osmon ilmi mashg'ulotlariga qaratildi. U Samarqandga o'z davrining mashhur olimlarini jalb qildi va ularning ko'magi bilan Samarqandda rasadxona (observatoriya) qurdirdi. U o'sha davrning yirik olimlaridan bo'lgan Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchilar bilan hamkorlikda o'z rasadxonasida tinimsiz ishlab, «Ulug'bek ziji» («Ziji jadidi

Ko'ragoniy» - «Yangi astronomiya jadvallari»)ni yaratdi. Ulug'bek bu asari bilan butun dunyoda astronom olim sifatida tanilib, unda 1019 yulduzning vaziyatlari jadvali berilgan.

Ulug'bek tashkil etgan kutubxonada turli fanlarga oid 15 000 dan ortiq kitoblar bo'lgan. Samarqandda u tashkil etgan madrasa (1420) rasadxona bilan birgalikda o'sha davrning akademiyasi edi.

Ulug'bekning ilg'or qarashlari, ilmiy shijoatlari feodal reaksiyasining mudhish fitnalari natijasida poymol etildi.

Ulug'bekning buyuk merosi ko'p mamlakatlar, ayniqsa, Vatanimiz olimlari tomonidan ardoqlab o'rganilmoqda. Ulug'bek haqida ko'plab asarlar yaratilgan.

«Buyuk siymolar, allomalar»dan

Ijtimoiy adolat, qonunchilik to'g'risida

Adolat bo'lmagan joyda norozilik, adovat, ziddiyat, qarama-qarshilik paydo bo'lishi muqarrar.

Insof-iymon tuyg'usi, diyonat mezoni Amir Temur hayotining mazmunini tashkil etadi. Olamning qariyb yarmiga jahongir ersa-da, u kuch-qudrat zo'rlik, zo'ravonlikda emas, aksincha, adolatda ekanini teran angladi.

Buyuk ajdodimiz Amir Temur aytganlaridek, «Bir kunlik adolat – yuz kunlik toat-ibodatdan afzaldir».

1. Qonunga bo'ysunib yashashni turmush tarziga aylantirmas ekanmiz, jinoyatchilikning oldini olish muammo bo'lib qolaveradi.

Odamlarning eskicha psixologiyasini o'zgartirib, ularda yangi huquqiy ongni shakllantirmog'imiz lozim.

Demokratlashtirish va tumushimizning barcha sohalarida tub islohotlar o'tkazish uzoq va uzluksiz davom etadigan jarayon ekanini aniq bilib olishimiz kerak.

Aholining huquqiy tarbiyasini tubdan yaxshilash, uning huquqiy madaniyat darajasini oshirish, huquqiy axborotning keng maydonini yaratib berish – huquqiy davlatning qaror topishida muhim yo'nalishlardir.

Hech bir mamlakatda boshqa bir davlatda qaror topgan demokratiyani to'g'ridan-to'g'ri, ya'ni nusxa ko'chirish yo'li bilan

joriy etib bo'lmaydi, chunki har bir inson, har bir jamiyat o'z hayoti bilan yashaydi.

Hayotimizda erkinlik va demokratiya tamoyillari chin ma'noda ustuvor bo'lishiga erishmog'imiz darkor.

2. Qonuniylik va huquq-tartibot tantana qilmasa, shaxsning huquqlari va erkinliklari, qattiq intizom yoki uyushqoqlik va mas'uliyat ustuvor bo'lmasa, qonunlar va an'analar hurmat qilinmasa, huquqiy davlatni tasavvur etib bo'lmaydi.

Xalq sudni faqat odamlarni qoralaydigan, jazalaydigan organ deb emas, aksincha, ularning haq-huquqlari va manfaatlarini himoya qiladigan organ deb bilishi kerak.

Agar kuchli ijrochilik hokimiyati bo'lmas ekan, eng odil va eng oqil qonunlar va qarorlar ham bajarilmay, shunchaki qog'ozda qolib ketishi mumkin.

Huquqiy madaniyatning yuqori darajada bo'lishi huquqiy davlatning o'ziga xos xususiyatidir.

Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Qomusnomadir.

Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi yangi jamiyatning ishonchli kafolatlarini shakllantiradi va mustahkamlaydi.

Konstitutsiya xalqning siyosiy donoligi va tafakkuri mahsulidir.

Xalqimiz asrlar, ming-ming yillar davomida adolatli davlat, farovon jamiyat va erkin hayot qurishni havas qilgan, orzu qilgan. Konstitutsiyamiz shunday davlat, jamiyat va erkin hayotni o'zida mujassamlashtirgan, uning shaklini, ma'naviy qiyofasini ko'rsatgan.

Mansabdor shaxslarning o'zlari qonunlarni oyoq osti qilsa, mazkur qonunlarning o'zi obro'sizlanadi, yanayam to'g'rirog'i, jamiyatning ma'naviy asoslariga putur yetadi.

Har bir kishi o'zini o'z mamlakatining haqiqiy fuqarosi deb his etishi, o'ziga berilgan huquqlar va erkinliklarni tushunib yetishi va qadrlashi, og'ir mehnatda, zo'r kurashda qo'lga kiritilgan demokratik qadriyatlarni e'zozlashi va himoya qilishi lozim.

Yagona mafkura hukmron bo'lgan joyda tenglik va adolat bo'lmaydi. Yuragi, tafakkuri, mafkurasi, niyati boshqa bo'lgan kimsalar bundan buyog'iga aravadan tushib qolaveradi.

3. Madaniyatimiz, tariximiz – bizning eng katta, ko‘z qorachig‘iday asraydigan boyligimiz. Ular hech qachon eskirmaydi, inqirozga yuz tutmaydi, yaroqsiz holga kelmaydi. Ular odamni, jamiyatni ma‘nan yoshartirib turadigan bebaho ne‘matlardir.

Tafakkur ozod bo‘lmasa, ong va shuur tazyiqdan, qullikdan qutulmasa, inson to‘la ozod bo‘lolmaydi.

Yangicha fikrlaydigan, zamonaviy talablar asosida ishlaydigan kishilarni tarbiyalashimiz, voyaga yetkazishimiz zarur.

Zero, ilm-u tafakkur – kishini ezgulikka boshlaydigan beqiyos kuch. Ilm va tafakkur odamlar qalbiga nur, ongiga ziyo, xonadoniga fayz-baraka keltiradigan buyuk mo‘jizadir.

Millati, dini, siyosiy e‘tiqodidan qat‘iy nazar, har bir fuqaro teng huquqqa egadir. Odamlar O‘zbekiston o‘zlarining umumiy xonadoni ekanini tobora teran anglamoqdalar.

Aholida inson huquqlari va erkinliklariga rioya qilish borasida yangi qadriyatlar va ko‘nikmalarni shakllantirish, pirovardnatijada esa inson huquqlariga hurmat-ehtiromni va ularga rioya etishni umummillat darajasida rivojlantirishga qaratilgan madaniyatni yuzaga keltirish g‘oyat muhimdir. Insonning o‘z huquqlari va majburiyatlaridan yaxshi xabardor bo‘lishi shaxs huquqlarining konstitutsiyaviy kafolatlarini ro‘yobga chiqarishning eng asosiy sharti bo‘lib qolishi kerak.

Har bir fuqaroning mustaqil davlat bilan mag‘rurlanishi uning o‘z davlatining mustahkamlanishi va gullab-yashnashi uchun shaxsiy hissa qo‘shishga tayyorligidandir. Faqat mana shundagina fuqaro davlatning ishonchli tayanchiga aylanadi.

Biz shunchaki demokratik jamiyat emas, demokratik odil jamiyat qurmoqchimiz.

Biz musulmon xalqimiz. Sharm-hayo, or-nomus har birimizda mustahkam. G‘arbda agar shu qadriyatlar haqida so‘zlasangiz, seni tushunmasliklari ham mumkin.

Yurt tinchligi va osoyishtaligi – bebaho boylik

Yo‘limiz shuki, biz tinchlik va osoyishtalikni saqlab, bozor iqtisodiyotiga o‘tishni shoshmasdan, aholining nochor qismini asrab-avaylab, ularga yetarli shart-sharoitlarni yaratib berib, ana undan keyin amalga oshirishga bel bog‘ladik.

Xalqning birligi, jipsligi, tinch-totuvligi bizning bebaho boyligimizdir.

O‘z qobig‘iga o‘ralib qolish esa ilm-fanda yo‘l qo‘yib bo‘lmaydigan holdir.

Ne-ne bahodirlarning yelkasini yerga tekkizgan afsonaviy Alpomish, zabardast Farhod haqidagi rivoyat-u dostonlar shunchaki afsona emas, xalq ruhining, xalq mardligining timsolidir.

Hayot tajribasidan yaxshi bilimizki, jamiyat va tuzum o‘zini o‘zi himoya eta olmas ekan, ichki siyosatda ham yaxshi natijaga erishib bo‘lmaydi.

O‘zbekiston uchun, bugungi va kelajak avlod uchun eng katta boyluk — elning tinchligi va osoyishtaligi.

Tinchlik va butlik qadriga yetaylik, azizlarim. Yakdil va hamnafas bo‘laylik.

Davlat o‘z fuqarolarini muhofaza qilishga qodir bo‘lsagina davlat bo‘ladi.

Kelajagimizni, davlatimiz, yurtimiz, uning xavfsizligini mustahkamlash, yomon ko‘zlardan asrash ishiga o‘zimizni baxshida etaylik.

Hozir bir kuni — bir oyga, bir oyi — bir yilga teng tarixiy davrni boshdan kechiryapmiz. Kechagi o‘lchovlar bugunga to‘g‘ri kelmaydi.

Mintaqa muammolarini hal etish orqali jahonshumul muammolarni hal etishga o‘tish kerak.

Aslida armiyada xizmat qilish — har bir yosh hayotidagi sinovdir. Bu yerda u chiniqadi, hayotni tushunadi, o‘z kuchiga ishonch hosil qiladi.

Men dilbar qizlarimizga murojaat qilib, “o‘ylab ko‘ringlar, uzrli sababsiz armiyada bo‘lmagan yigit bilan taqdiringizni bog‘lash, unga suyanish, ishonish mumkinmi?”, degan bo‘lardim.

Davlat, oila va jamiyat manfaatlari, soddaroq qilib aytsak, davlat va inson manfaatlari uyg‘unlashib ketmas ekan, rivojlanish sari olg‘a siljish bo‘lmaydi.

Bozor iqtisodiyoti va ma‘naviyat

Qadim zamonlardan buyon bozor halol mehnat va halol savdoning namoyon bo‘ladigan joyi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiga o'tar ekanmiz, milliy-tarixiy turmush tarzimizni, xalqimiz urf-odatlarini, an'alarini, kishilarning fikrlash tarzini hisobga olamiz.

Barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga asoslangan kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish pirovard maqsad bo'lib qolishi kerak.

Bozorga o'tish muqarrar. Bu – davr amri, ob'yektiv reallikdir. Ayni vaqtda bozor faqat maqsad emas, balki yangi qadriyatlarni shakllantirish, odamlar farovonligining sifat jihatidan tubdan yuqori darajasiga erishish uslubi va vositasidir.

Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ko'p ukladli bozor iqtisodiyotini shakllantirishda muhim o'rin tutishi kerak.

Bozor iqtisodiyoti deb inson ma'naviyatini unutish gunoh bo'ladi.

Agar iqtisodiy o'sish, taraqqiyot – jamiyatimizning tanasi bo'lsa, ma'naviyat-ma'rifat va siyosiy ong yetukligi uning ruhi, aqli va jonidir.

Mamlakatning iqtisodiy qudratini, uning ertangi kunini, boringki, taqdirini ham pirovard-natijada aql-zakovat, ma'naviyat hal qiladi.

Biz iqtisod va ma'naviyatni mushtarak holda tasavvur etamiz. Chunki iqtisodiy tanazzulga uchragan jamiyatning ma'naviyati ham qashshoqlashadi. Yoki aksincha, ma'naviy qashshoq jamiyat hech qanday islohotlarga qodir bo'la olmaydi.

Aravani otdan oldin qo'yib bo'lmaganidek, siyosatni ham iqtisoddan oldinga qo'yib bo'lmaydi.

Ma'naviyat va iqtisod bir-birini inkor etmaydi, balki bir-birini quvvatlab, o'zaro ta'sirlanib rivojlanib boradi. Milliy kamolot yo'li – shu.

Xalq farovonligi

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning oliy maqsadi – xalqimizga munosib turmush sharoiti yaratishdan iborat. Ya'ni, islohot – islohot uchun emas, inson uchun, uning farovon hayoti uchun xizmat qilishi kerak. Jamiyatimizdagi har qanday yangilanish, har qanday o'zgarish mohiyatida ana shu ezgu maqsad mujassamdir.

Bu haqiqatni odamlar ongiga singdirish, keng aholi qatlamlarining islohotlar mohiyatini anglab yetishiga va uning faol ishtirokchisiga aylanishiga erishish zarur. Buning uchun esa ularning dunyoqarashini, hayotga, mehnatga, yerga munosabatini tubdan o'zgartirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki farovon turmush asosi – erkinlik, tadbirkorlik va tashabbuskorlikdir.

Shuning uchun xalqimizda mulkka egalik hissini tarbiyalash, xo'jalik yuritishning zamonaviy usullarini o'zlashtirish, o'z kuchiga ishonch tuyg'ularini kamol toptirish milliy mafkuramiz vazifalariga kiradi.

Tabiiy boyliklar, yer resurslari, mamlakatimizning iqtisodiy salohiyati har bir fuqaroning ehtiyojlarini qondirish, o'zligini namoyon etish va bunyodkorlik qobiliyatini ro'yobga chiqarishning asosiy zaminidir.

O'zbekiston xalqidek mehnatkash, mirishkor, ishning ko'zini biladigan xalq o'z turmushini o'z qo'li bilan farovon qilishga qodir. Milliy istiqlol mafkurasi mohiyat e'tibori bilan fuqarolarimizda har qaysi inson va oila badavlat bo'lsa, jamiyat va davlat ham kuchli va qudratli bo'ladi, degan tushunchani tarbiyalashga xizmat qilmog'i lozim.

Komil inson

Komil inson g'oyasi ham milliy, ham umumbashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzotga xos eng yuksak ma'naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan, uni hamisha ezgulikka undaydigan olijanob g'oyadir.

Bu g'oya nafaqat alohida shaxslarni, balki butun-butun xalqlarni yuksak taraqqiyot sari yetaklagan, ularni ma'naviyat va ma'rifat bobida tengsiz yutuqlarga ilhomlantirgan. Komillikni orzu qilmagan, barkamol avlodlarni voyaga yetkazish haqida qayg'urmagan xalqning, millatning kelajagi yo'q. Bunday xalq va millat tanazzulga mahkum.

Komil inson g'oyasi azal-azaldan xalqimizning ezgu orzusi, ma'naviyatining uzviy bir qismi bo'lib kelgan. U islom falsafasidan oziqlanib, yanada kengroq ma'no-mazmun kasb etgan. Barkamol inson haqidagi yuksak g'oyalar Abu Nasr Forobo'iy va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarimizning asarlarida, ayniqsa, teran ifoda topgan.

Hazrat Navoiyning:

“Kamol et kasbkim, olam uyidin
Senga farz o‘l mag‘ay g‘amnok chiqmoq,
Jahondin notamom o‘tmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq”

degan fikrlari har bir inson komillikni o‘ziga shior qilib olishi zarurligini anglatadi.

Erkin fuqarolik jamiyatini ma‘naviy barkamol, ezgu g‘oyalar hayotiy e‘tiqodi bo‘lgan insonlarga bunyod eta oladi. Shuning uchun yangilanayotgan jamiyatimizda sog‘lom avlodni tarbiyalash, erkin fuqaro ma‘naviyatini shakllantirish, ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni yuksak darajaga ko‘tarish orqali barkamol insonlarni voyaga yetkazishga katta e‘tibor berilmoqda. Mamlakatimizda Sog‘lom avlod harakatining keng tus olgani, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” asosida ta‘lim-tarbiya tizimining tubdan isloh etilayotgani ham ana shu ulug‘vor maqsadni amalga oshirish yo‘lidagi muhim qadamlardir.

Millatlararo totuvlik

Bugungi kunda yer yuzida 1600 dan ortiq, mamlakatimizda esa, 130 dan ziyod millat va elat vakillari istiqomat qiladi. Har bir millat Yaratganning mo‘jizasidir. Bu olamdagi tabiiy rang-baranglik bilan jamiyatdagi milliy o‘ziga xoslik dialektikasini ifodalaydi.

Millatlararo totuvlik g‘oyasi umumbashariy qadriyat bo‘lib, turli xil xalqlar birgalikda istiqomat qiladigan mintaq va davlatlar milliy taraqqiyotini belgilaydi, shu joydagi tinchlik va barqarorlikning kafolati bo‘lib xizmat qiladi.

Bu g‘oya bir jamiyatda yashab, yagona maqsad yo‘lida mehnat qilayotgan turli millat va elatlarga mansub kishilar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, do‘stlik va hamjihatlikning ma‘naviy asosidir.

Bu g‘oya har bir millat vakilining iste‘dodi va salohiyatini to‘la ro‘yobga chiqarish uchun sharoit yaratadi va uni Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi kabi ezgu maqsadlar sari safarbar etadi.

Muayyan mamlakatga nom bergan (titul) millat bilan unda yashaydigan boshqa xalqlar o‘rtasidagi hamjihatlik ijtimoiy

taraqqiyotning ahamiyatini tushunib yetmaslik jamiyat hayotini, tinchlik va barqarorlikni izdan chiqarishi mumkin.

Millatlararo hamjihatlikka rahna soluvchi illat, bu tajovuzkor millatchilik va shovinizmdir. Bunday zararli g'oyalar ta'siriga tushgan jamiyat halokatga yuz tutishi muqarrar. XX asrda Yevropa xalqlarini asoratga solgan va ayrim davlatlarning tanazzuliga sabab bo'lgan fashizm g'oyasi bunga yaqqol misol bo'ladi.

O'zbekiston hududida qadim-qadimdan ko'plab millat va elat vakillari bahamjihat istiqomat qilib keladi. Ular o'rtasida asrlar davomida milliy nizolar bo'lmagani xalqimizning azaliy bag'ri kengligini ko'rsatadi.

Shu bois, bugungi kunda mamlakatimizda yashab kelayotgan millatlarni o'zaro hamjihatlik ruhida tarbiyalash istiqol mafkurasi asosiy maqsadlaridan biridir. U xalqimizga xos bo'lgan olijanoblik va insonparvarlik fazilatlariga asoslanadi.

«Milliy istiqol mafkurasi»dan

Ko'ngil

Kongil, sen munchalar nega
Kishanlar birla do'stlashding?
Na faryoding, na doding bor,
Nechun sen muncha sustlashding?
Haqorat dilni og'ritmas,
Tubanlik mangu ketmasmi?
Kishanlar parchalanmasmi,
Qilichlar endi sinmasmi?
Tiriksan, o'lmagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsen:
Kishan kiyma, bo'yin egma,
Ki sen ham hur tug'ulg'onsen!

Cho'lpon

Temur boboga

Davlatpanoh bo'lmoq osonmas aslo,
Unga tog'dek metin suyanchiq kerak.
Yulduzlarni o'nglar botirga samo,

Unga Olloh bermish arslondek yurak.
Turonda o'ratdi azm-u adolat,
Davlatning muhridir shohlik uzugi.
Boqiy istiqloldan yakto adolat –
Ulug' sohibqiron Temur Tuzugi
Iskandar mabodo zamondosh bo'lsa,
Mute' shogird kabi ushlab yoqasin,
Ustoz etigidan olardi bo'sa,
Temur tulporining o'pib taqasin.
O'rmonlardan o'tgan chog'da Shahanshoh
Termulib, ta'zimda turgan kiyiklar.
Uning kalomidan hamisha ogoh
Kurra bo'ylab hushyor yurgan buyuklar.
Oh, sen Bibixonim, sohibqironning
Mashriqda vafoli ko'zi suzugi!
Sening mehring bilan yorug' jahonning
Ufqini yoritdi «Temur Tuzugi».
Cho'ng Turon zaminda Temur bobodan
Bizga meros bo'lib o'tsin dunyodan –
Inson inson bo'lib o'tsin dunyodan -
Vasiyati qoldi, shavkati qoldi.
Ey, shonli Vatanim – O'zbekistonim,
Temur ruhi-poki sendan shod bo'lsin.
Mustaqil davlatim – sharafim, shonim,
Umring boqiy, baxting umrbod bo'lsin!

Hamid G'ulom

Jozibali ijod

Shoir – xalq qalbining tarjimoni, uning ezgu ideallari, orzu-intilishlarining ifodachisi, xalq xotirasidir.

Zamondoshim, uzoq ijod yo'lida hamfikr va hamkasbimiz Zulfiya haqida o'ylasam shunday fikr yodimdan kechadi. Zulfiyaning oddiy temirchi qizidan qahramon shoira darajasigacha bosib o'tgan yo'li – bu Sharq xotin-qizi, o'zbek ayolining shonli yo'lidir.

O'ttizinchi yillarning birinchi yarmidan ijod qila boshlagan Zulfiyaning poetik ovozi tobora baland va baralla ko'tarila bordi. Zulfiya bu poetik faoliyatini do'sti va turmush o'rtog'i Hamid

Olimjon bilan birgalikda boshladi, undan ko'p narsalarni o'rgandi, o'z ijodida uning an'analarini davom ettirdi.

Zulfiyaning lirikasi, she'rlari xalqlar do'stligi motivi bilan sug'orilgan. Shoiras asarlarining qimmatini shundaki, ular xotin-qizlarni ijodiy mehnatga, kurashga chorlaydi. Zotan, ayollarning taqdirini juda yaxshi biladi va tushunadi.

Uning she'rlari ayol qalbining ulkan baxt, farovon turmush, yer yuzida tinchlik uchun kurash yo'lidagi kechinmalarga boy.

Komil Yashin

Nur

Onam mehr to'la dil amri bilan,
Uxla, deb so'ndirib ketdi chiroqni.
Va lekin ko'zlarim oldida birdan
Ochdi poyoni yo'q yaqin-yiroqni.
Chiroqsiz uyda ham yorug' dil bilan
Kezib chiqish mumkin jahonni butun.
Taqdiringda zulmat qolmagan ekan,
Tunda ham bir nurli she'r yozish mumkin.
Keksa ko'ngli tinchib uxlasin, mayli,
Chiroqni yoqmadim qayta men turib.
O'zi ilk tanitgan inson tufayli
Dilimda nur yonar hech so'nmas bo'lib.

Majnuntol

Yalong'och daraxtlar aro majnuntol,
Shoir xayoliday latif, serhasham.
Butun novdalar-u tanlari zilol,
Shu yerda tavallud topmish ilk ko'klam.
Zilol bu yomg'irning tagida bir chol
Umr va qish yuklaridan go'yo olar dam.
Yuz-ko'zida yayrar bahoriy xushhol,
Kiftga zilol toldan to'n yopmish ko'klam.
Majnuntol yig'loqi, boshi xam derlar,

Qo'llarin cho'zgan-chun tuproq taftiga.
Hayot-chun, husn-chun, rizq-chun ta'zim-la
Lablarin qo'ymoqchi saxiy kiftiga.
Daraxt ham insonday yerdan olar jon,
Inson qachon yerdan ketgan uzilib?
Majnuntolda zilol shodlik bir jahon:
Yashaydi tuproqqa sadoqat bo'lib.
Sadoqat bo'lmasa, odamzod albat.
O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt.

O'riklar gullar

Shoir sevgan o'lka ko'ksida
Xushbo'y bahor kezib yuradi.
Ne bog'! Hatto qoya ustida
O'rik oppoq bo'lib gulladi.
Juda ham ko'p gulladi o'rik,
Zero cho'llar bog' bo'lib ketgan.
Hamma yerda ochilgan qo'riq,
Yurtin xalqi guliston etgan.
Do'st-u yorlar jamul-jam bukun,
Aziz noming mehr nurida.
Ming bor uzr, bugun sen uchun
Men o'ltirdim to'ying to'rida.
Bugun senga to'lmish etmish yosh,
Yarmi bizdan qaylarda kechdi?
O'ttiz besh bor gul ochib qiyg'och
O'ttiz besh bor o'riklar pishdi.
Oramizda seni mo'ysafid
Ko'rganlarning bilmam nomini.
Kuylab ishqni, tongni muttasil
Menga qo'yding umr shomini.
Men shomlardan saharlar yasab,
O'ttiz yoshli bo'lib yuraman.
Har bahorga chiqqanda qo'msab,
Qaynoq qo'llaringdan tutaman.
Va yuraman yoningda o'ktam,
El omonlik etar seni shod.

Seni ko'rgan va ko'rmagan ham,
Bu muborak noming qilar yod.
Va bilasan, keksarmas umrning,
Donday yoyiq yillar qatiga.
Kuylay berib yoshlik qo'shig'in,
Mangu qolding yoshlik faslida.
Ne-ne go'zal yoshliklar kelar,
Umri boqiy hayot yo'lida.
O'shanda ham o'riklar gullar,
Sen bo'lasan dillar to'rida.

Zulfiya

Qo'riqxon

Asraymiz o'simlik xillarini tayin,
Asraymiz hayvonlar kamyob zotini.
Hatto atroflarini o'rab atayin
Qo'riqxon deyimiz so'ngra otini.

Sayoq ovchilarga u yon yo'l bo'lsin,
Jarima solamiz, qamaymiz hatto.
To u jonzotlarni tinchiga qo'ysin,
Qirilib bitmasin tirik dunyo to.

Munis mavjudotga mehr-u shafqat bu,
Bu inson qalbida balqqan hamiyat.
To yashar qaydadir bu yanglig' tuyg'u,
Har nechuk qirilib ketmas tabiat.

Olamda ko'p narsa kamyob bir qadar,
Ne-ne tuyg'ular ham kamyobdir, alhol,
Men derdim – sof qalbni uchratgan safar,
Darhol o'rab oling atrofin, darhol.

Insof yo'qolmasin, o'rang mustahkam,
To uni yuzsizlik etmasin xarob.
Ezgulikni asrang, olamda u ham
Tojdor tuma kabi bo'lmasin kamyob.

Oqibatni asrang, oqibat go'yo
Ayiqday qaydadir topmasin zavol.
Hayoni asrangiz, kuymasin hayo
Otashga duch kelgan polapon misol.

Imonni asrangiz, u doim tanho,
Undadir mujassam inson matlabi,
Avlodlar axtarib yurmasinlar to
Uni allaqanday Qor odam kabi.

Vijdonni asrangiz har nedan ortiq,
Yagona zaminni asragansimon.
Bobolardan qolgan noyob bu tortiq
Toki avlodlarga yetolsin omon.

Ezgu, latif hislar bo'lmagin tahqir,
Bulbulni boyqushga topshirmang zinhor.
Xudbin va dilozor kimsaning axir
Og'zi qon yirtqichdan qanday farqi bor?!

To'qayga o't ketsa yongay bus-butun,
Adolat borliqqa yolg'iz onadir.
Dunyo ham, insonlar qalbi ham bugun
Yovuzlikdan zada Qo'riqxonadir.

Abdulla Oripov

Donolardan o'n besh nasihat

1. Senga hayot baxsh etgan ota-onangni va har vaqt senga yordam berib, hayotingni qo'riqlovchi zotlarni hurmat qil, ularning izzat va ikromlarini bajo keltir.

2. Aka-uka, opa-singil, qarindosh-urug' va yor-do'stlaringga muhabbat va sadoqat ipi bilan bog'lan.

3. Vatanning chin, haqiqiy farzandi bo'l, vatan va xalqqa xizmat qil, manfaat yetkaz.

4. Ma'nosiz yo'llardan, sharaf va nomusingni barbod qiladigan ishlardan yiroq bo'l.

5. Yoshligingni, hissiyoting, sof pokligingni, sihating, nomusing, obro'ying va e'tiboringni qo'riqla.

6. Sevishni bil, muhabbat va sog'lom aql o'z umr yoldoshingni tanlashingda yo'lboshchi bo'lsin.

7. Uylanishni istar ekansan, sadoqatli, olijanob, sog'lom, umuman, moddiy va ma'naviy jihatdan go'zal xislatlarga ega bo'lgan qizni tanla.

8. Kuching yetgan vaqtda darhol uylan, bir oila tashkil qil, o'zingga bir saodat oshyonini hozirla. Bu ishing insoniy va ijtimoiy bir vazifa, o'xshashi bo'lmagan saodat vositasidir.

9. Oilaning butun moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini ta'min qilishga intil, g'ayrat qil.

10. Jamoat ehtiyojini o'taydigan farzandlar yetishtir. Farzandlaringni faqat o'zing uchun emas, vataning, xalqing uchun va insoniyat uchun tarbiya qil.

11. O'g'illaringni sabrli, matonatli, fazilatli va shijoatli qilib yetishtir. Qizlaringni ham o'zingga umr yo'ldoshi etib tanlab olgan xotining singari go'zal xislatli qilib tarbiyala.

12. Oilang hayotini go'zal suratda davom ettir. Oila davrasini sev, u ko'zga yoqimli, qalbga zavq-shavq baxsh etishi uchun kuchingni sarf qil.

13. Uying eshigi samimiy do'stlaring uchun doim ochiq bo'lsin.

14. Lutfkor va shafqatparvar bo'l. Boshlariga mushkul ish tushgan va falokatga yo'liqqanlarga tasalli ber, mushkulidan qutulishida ularga yordam qil.

15. Bo'sh vaqtlaringdan bir qismini odob va axloqqa qarshi bo'lmagan o'yin-kulgilarga sarf qil.

«Hikmatlar xazinasi»dan

«O'zbek xalq maqollari»dan

Adolat qilichi kesgan qo'l og'rimas.

Aql ko'pga yetkazar,
Hunar — ko'kka.

Aqlning qayrog'i — bilim.

Armondan qolsang ham, darmondan qolma.

Arzon beillat bo'lmas,
Qimmat — behikmat.

Avval iqtisod, keyin siyosat.

Avval taom, badaz kalom.

Baland nom baland tomdan ulug'.

Befoyda so'zni aytma,
Foydali so'zdan qaytma.

Bola zamonasiga o'xshar.

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

Buromad bo'lmasa, daromad bo'lmas.

Daromadga qarab buromad.

Daryo suvini bahor toshirar,
Odam qadrini mehnat oshirar.

Do'stlik — barcha boylikdan afzal.

Do'stsiz kishi bor, dushmansiz kishi yo'q.
El sog'lig'i — yurt boyligi.

Erinchoqning qo'li yetmas,
Qo'li yetsa ham ishi bitmas.

Ertakkan erta o'rar.

Farzand — belning quvvati.

Fikri ravshanning so'zi ravshan.

Fosiqdan hayo tilama,
Zolimdan — vafo.

Gap quvgan baloga yo'liqar,
Yo'l quvgan — xazinaga.

Gapning qisqasi yaxshi,
Qisqasidan — hissasi.

Gunohiga yarasha jazosi.

Go'zallik husnda emas, mehnatda.

**Har daryoning o'z kemasi bor,
Har hunarning – o'z chashmasi.**

Harakat, harakatda barakat.

Haq gap tosh kesar.

Haqiqat oltindan qimmat.

Hisobli do'st ayrilmas.

Hunar bilan ilmning o'g'risi yo'q.

**Hunarli er xor bo'lmas,
Do'st-dushmanga zor bo'lmas.**

**Hunarmandning noni butun.
Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan.**

**Hurmating – savlating,
Mehnating – davlating.**

Ikki kemaning boshini tutgan g'arq bo'lar.

Ilmni mehnatsiz egallab bo'lmas.

Intizomli lashkar yengilmas.

Ish ustasidan qo'rqar.

**Ishlaganing mingga,
O'rganganing o'zingga.**

Ishning ko'zini bil, yeming – tilini.

Jag'likka jag' bo'lguncha,
Aqliga qo'l bo'l.

Jon koyitmay ish bitmas.

Joy berganga joy ber,
Jon berganga — jon.

Johil ulfat — boshingga kulfat.

Jo'xori eksang, tubiga ko'za botsin.

Kattaga hurmatda bo'l,
Kichikka izzatda bo'l.

Kattaga salom ber,
Kichikka - kalom.

Ko'p bo'lsa, ketar,
Oz bo'lsa, yetar.

Ko'pchilik — mo'lchilik,
Ozchilik — kamchilik.

Laylakning ketishiga emas, kelishiga boq.

Mehnat qancha qiyin bo'lsa,
Keti shuncha shirin bo'lar.

Mehr — ko'zda, aql — so'zda.

Molini quritaman degan pul qilar,
Donini quritaman degan un qilar.

Nafs — xiyonat yo'li.

Narvonga chiqsang, shoshmay chiq,
O'z haddingdan oshmay chiq.

Nomardga ishi tushmagan
Mardning qadrini bilmas.

Nomusni yoshlikdan ehtiyot qil.

Odam bo'lish oson,
Odamiy bo'lish qiyin.

Olim bo'lsang, olam seniki.

Olish o'rgatmas, sotish o'rgatar.

Ona yurtning omon bo'lsa,
Rangi ro'yning somon bo'lmas.

Ota rozi — xudo rozi.

Otalar so'zi — aqlning ko'zi.

Otangning duosidan ustozning faxri yaxshi.

Osh qolsa — davlat
Ish qolsa — mehnat.

Oshning ta'mi tuz bilan,
Odamning ta'mi so'z bilan.

Patirdan qil chiqmas,
Baxildan — pul.

Piring kuchli bo'lguncha,
Biliming kuchli bo'lsin.

Podsho zolim bo'lsa, yurt to'zar,
Podsho odil bo'lsa, yurt o'zar.

Pul bermas ma'raka buzar.

Pulning onasi — tiyin.
Pul topguncha hisob top.

Puxtaning ishi besh,
Shoshmaning ishi bo'sh.

Qadam qo'y asta-asta,
Qadam yetguncha ilm ista.

Qish g'amini yoz yegan
Xo'ragini soz yer.

Qunt bilan o'rgan hunar,
Hunardan rizqing unar.

Qunt bilan ilm o'rganish,
Igna bilan quduq qazish.

Qush tilini qush bilar.

Rahmat olgan omondir,
La'nat olgan yomondir.

Rejasiz ish — qoli psiz g'isht.

Rohatning onasi — mehnat.
Rost so'z haqqa qaror topar.

Rost so'z — qilichdan o'tkir.

Sabog'ingni bilmasang,
Do'konda bo'z to'qitar.

Saqlasang, ming kunlik,
Saqlamasang, bir kunlik.

Savolni javobsiz qoldirma,
Do'stni — e'tiborsiz.

Sevdigan ham til,
Bezdirgan ham til.

Suvdan ilgari – to‘g‘on,
Balodan ilgari – sadaqa.

Suvning oqishiga qara,
Xalqning xohishiga qara.

So‘zdan so‘zning farqi bor,
O‘ttiz ikki narxi bor.

Tadbir bilan mushkul oson bo‘lar.

Tekin boylik axtarguncha,
O‘zingga bop hunar top.

Tikansiz gul bo‘lmas,
Mashaqqatsiz – hunar.

Tig‘ yarasi tuzalar,
Dil yarasi tuzalmas.

Toma-toma ko‘l bo‘lur,
Tommay qolsa, cho‘l bo‘lur.

Tosh bilan otganga osh bilan ot.

Ulug‘lik yoshda emas, boshda.

Ustadan shogird o‘zar.

Uydagi hisob bozorga to‘g‘ri kelmas.

Uyiga sig‘magan eliga sig‘mas.

Uyning vayronasi yomon,
Undan ko‘ngil vayronasi yomon.

Uzoqqa tuzoq qo‘yma.

Vafosizda hayo yoq,

Hayosizda vafo yoq.

Vatan gadosi – kafan gadosi.

Vatanning vayronasi,
Umring g'amxonasi.

Va'daga vafo – mardning ishi,
Va'dasiz – subutsiz kishi.

Xalq so'zi – haq so'z.

Xalqqa suyansang, to'lasan,
Xalqdan chiqsang, so'lasan.

Xazina g'oyibdan emas, mehnatdan.

Xizmati oz – minnati ko'p.

Yaxshilarga yondashsang,
Maqsadingga yetarsan.

Yer qadrini bilmaydi yer ekmagan dehqonlar,
El qadrini bilmaydi el ko'rmagan nodonlar.

Yer to'ymaguncha, el to'ymas.
Yer – xazina, suv – oltin.

Yetti o'lchab, bir kes.

Yong'ir bilan yer ko'karar,
Duo bilan – el.

Yurishga yo'l yaxshi,
Aytishga – baxshi.

Yutuqning kaliti – mehnat.

Yo'lda yursang tuya ishlat,

Elda yursang — miyya.

Zamon senga boqmasa,
Sen zamonga boq.

Zamon seni o‘qitar,
Tayoq bilan so‘qitar.

Ziyrakning aqli tosh yorar,
Nomardning mushti — bosh.

O‘ylab qilingan ish bitar,
O‘ylamay qilingan ish yitar.

O‘qigan boshqa, uqqan boshqa.

O‘qimay mulla bo‘lgan —
Cho‘qimay qarq‘a bo‘lar.

O‘qishning erta — kechi bo‘lmas.

O‘choqdagi o‘t boshqa,
Yurakdagi o‘t boshqa.

G‘am yuki tog‘dan og‘ir.

G‘at-g‘at qilgan karnaychi
Baloga qolgan surnaychi.

G‘ayrat etgan tog‘ni kesar.

G‘urur g‘urbatga solur.

Sheriklashib ishlaganning
Yuragi sherday bo‘lar.

Shirin so‘z — shakardan shirin.

Shoshganning ishi unmas.

**Shoshmasang, tez yetasan,
Shoshgandan o'zib ketasan.**

Chin boylik – imon boylik.

**Chin so'z – mo'tabar,
Yaxshi so'z – muxtasar.**

**Cho'pon ko'p bo'lsa,
Qo'y harom o'lar.**

**Chumchuq so'ysa ham,
qassob so'ysin.**

ILOVALAR

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

DAVLAT TILI HAQIDA (yangi tahrirda)

1-modda. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va ellatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda. O‘zbek tilining O‘zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi.

Tilning Qoraqalpog‘iston Respublikasida amal qilishiga bog‘liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonuni hujjatlari bilan belgilanadi.

Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog‘liq udumlarni ado etishda qo‘llanishini tartibga solmaydi.

Fuqarolar millatlararo muomala tilini o‘z xohishlariga ko‘ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tilini o‘rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va ellatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo‘lish ta‘minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o‘qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko‘rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa ularning tillarida faoliyat ko‘rsatadigan maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarini tashkil etish ta‘minlanadi.

6-modda. O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta‘lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi. O‘zbekiston Respublikasida davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, o‘rta maxsus va oliy ma‘lumot olishni ta‘minlaydi.

7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan unga hamma e'tirof qilgan ilmiy, texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tilidagi nutqqa joriy etiladi.

8-modda. O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi.

9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar anjumanning ish tili hisoblanadi.

10-modda. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda. Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

12-modda. O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki sharoit talab qilgan taqdirda, boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda. Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasi takrorlanishi mumkin.

14-modda. O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat

birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'iy nazar, o'z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda. Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda. Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlamini hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda. Pochta-telegraf jo'natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko'ra, boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda. Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar, qo'shma korxonalarining, shuningdek, milliy madaniyat jamiyatlari va markazlarining muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlari matnlarning tarjimai davlat tilida takrorlanadi.

20-modda. Lavhalar, e'lonlar, narxnomalar va boshqa ko'rgazmali hamda og'zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e'lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimai berilishi mumkin.

21-modda. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo'riqnomalar, etiketkalar bilan ta'minlanadi.

22-modda. Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalari va jug'rofiy ob'ektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o'zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda. O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi.

Fuqarolarning o'zaro muomola, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

**O'zbekiston Respublikasining
Prezidenti**

I. KARIMOV

Toshkent shahri,
1995-yil 21-dekabr

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

“LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O‘ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO‘G‘RISIDA”

1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-yil, № 9, 331-modda).

1995-yil 6-mayda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi qonuni (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 119-modda) tomonidan O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonuniga kiritilgan o‘zgarishlar bilan.

Ushbu qonun O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o‘zbek yozuvining lotin alifbosiga o‘tilgan 1929-1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda respublikaning har tomonlama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi.

1-modda. O‘zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 26 harf va 3 ta harflar birikmasidan iborat o‘zbek alifbosi joriy etilsin.

2-modda. Lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosini joriy etish bilan birga O‘zbekiston xalqining milliy iftixori bo‘lmish bebaho ma’naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o‘rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinsin.

**O‘zbekiston Respublika
Prezidenti**

I. KARIMOV

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORI

O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonunni bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari (ilova qilinadi) tasdiqlansin.

2. Respublika vazirliklari, idoralari, hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosidagi barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarni joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqsinlar va amalga oshirsinlar.

3. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, Xalq ta‘limi vazirligi, Davlat matbuot qo‘mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo‘llanma sifatida o‘zbek tilining imlo lug‘atini, kishi ismlari va joy nomlari lug‘atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralarini ko‘rsinlar.

4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta‘lim va fan hamda ijtimoiy masalalar va madaniyat bo‘limlariga yuklansin.

Vazirlar Mahkamasining Raisi

I. KARIMOV

Toshkent shahri,
1995-yil 24-avgust
№ 339

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI

HARFLAR IMLOSI

Unlilar imlosi

1. A a harfi:

1) aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr kabi so'zlarda old qator, keng, lablanmagan unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida, vaqt, vahm kabi so'zlarda a aytiladi va yoziladi.

2. O o harfi:

1) ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat kabi so'zlarda orqa qator, keng, lablangan unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) boks, poyezd, tonna, talon; agronom, mikrofon; direktor, termos kabi o'zlashma so'zlardagi o'rta keng, lablangan unlini ifodalash uchun yoziladi;

3. I i harfi:

1) ish, iz, qil; xirmon, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, biroq, sira, qishloq, chiroq kabi so'zlarda old qator, tor, lablanmagan unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) o'tin, o'rik, bo'lim kabi oldingi bo'g'inida o unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida i aytiladi va yoziladi.

4. U u harfi:

1) uy, kun; buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchuq, usul, yulduz; mafkura; ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley kabi so'zlarda orqa qator, tor, lablangan unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) qovun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmoviq kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida o unlisi kelsa, keyingi yopiq bo'g'in boshidagi v undoshidan keyin u aytiladi va yoziladi.

5. O' o' harfi:

o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'tako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin kabi so'zlarda orqa qator, o'rta keng, lablangan unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. E e harfi

ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr, atelye; e'lon, ne'mat she'r kabi so'zlarda old qator, o'rta keng, lablanmagan unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. **Yonma-yon keladigan unililar imlosi:**

1) unililar orasiga ba'zan **y** undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

- a) **ia**: material, milliard, radiator, tabiat, shariat kabi;
- b) **io**: biologiya, million, stadion, radio kabi;
- c) **ai**: mozaika, ukrain, said, maishat kabi;
- d) **oi**: alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;
- e) **ea**: teatr, okean, laureat kabi;

2) **ae**, **oe** unililari so'z ichida kelganda ikkinchi unli **y** aytilsa ham, asliga muvofiq **e** yoziladi: aerostat, aeroport kabi.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unililar odatda aynan aytiladi va yoziladi: manfaat, kauchuk, aorta, saodat, poema burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, rioya va boshqalar.

Undoshlar imlosi

8. **B b** harfi:

1) bobo, bahor, bir, majbur, zarb kabi so'zlarda jarangli, portlovchi, lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) kitob, yuzlab, kelib kabi so'zlar oxirida **p** aytilsa ham, **b** yoziladi;

3) qibla, tobla kabi so'zlarda ba'zan **v** aytilsa ham, **b** yoziladi.

9. **P p** harfi:

paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop kabi so'zlarda jarangsiz, portlovchi, lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. **V v** harfi:

1) ov, suv, kuyov, ovoz, savol, volida, vatan kabi so'zlarda ovozdor, sirg'aluvchi, lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) avtobus, avtomat kabi o'zlashma so'zlarda **v** ba'zan **f** aytilsa ham, **v** yoziladi.

11. **F f** harfi:

1) fan, fe'l, futbol, fizika, asfalt, juft, insof, isrof kabi so'zlarda jarangsiz, sirg'aluvchi, lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) fasl, fayz, Fotima, fursat kabi so'zlarda **f** tovushi ba'zan **p** aytilsa ham, asliga muvofiq **f** yoziladi.

12. **M m** harfi:

moy, muborak, tomon, umum kabi soʻzlarda ovozdor, lab-lab, burun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. **D d** harfi:

1) dala, odat, bunyod, modda, jiddiy kabi soʻzlarda jarangli, portlovchi, til oldi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) obod, savod, marvarid, zavod, pud, sud; badqovoq, badxoʻr kabi soʻzlarda t aytilsa ham, d yoziladi.

14. **T t** harfi:

tong, tun, butun, oʻtin, oʻt, kut kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. **Z z** harfi:

1) zar, zamon, toza, oʻzbek, yoz, gʻoz kabi soʻzlarda til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) iztirob, izquvar, boʻzchi, tuzsiz kabi soʻzlarda jarangsiz undoshdan oldin s aytilsa ham, z yoziladi.

16. **S s** harfi:

sogʻ, somon, oson, asos, olmos kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. **Sh sh** harflar birikmasi shahar, shisha, shodlik, ishq, pishiq, bosh, tosh kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi, ikki toʻsiqli undoshni ifodalash uchun yoziladi.

Sh harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga tutuq belgisi qoʻyiladi: Isʻhoq, asʻhob kabi.

18. **J j** harfi:

1) jon, jahon, juda, tijorat, rivoj, vaj kabi soʻzlarda til oldi, jarangli, ikki toʻsiqli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) jurnal, projektor; gjda, ajdar, tiraj kabi oʻzlashma soʻzlarda til oldi, jarangli, ikki toʻsiqli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. **Ch ch** harflar birikmasi: choy, chevar, chiroyli, chaman, achchiq, uchun, bichiqli, kuch, kech kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, ikki toʻsiqli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. **R r** harfi:

rahmat, rohat, orom, doira, bor, diyor kabi soʻzlarda til oldi, ovozdor, titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. **L l** harfi:

lola, loyiq, laʼl, iloj, mahal kabi soʻzlarda sirgʻaluvchi, ovozdor, yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. N n harfi:

1) non, nomus; ona, tana; bilan, tomon kabi soʻzlarda til oldi, ovozdor, burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) shanba, yondosh, jonbozlik, yonma-yon, koʻrinmaslik kabi soʻzlarda n tovushi baʼzan m aytilsa ham, n yoziladi.

23. G g harfi:

gul, goʻzal; ega, gugurt; teg, eg kabi soʻzlarda til orqa, jarangli, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. K k harfi:

koʻl, koʻylak; uka, moki; tok, bilak kabi soʻzlarda til orqa, jarangsiz, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. Y y harfi:

yoʻl, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuya, dunyo, tayyor; soy, tuy kabi soʻzlarda til oʻrta, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. Ng ng harflar birikmasi:

yangi, koʻngil, dengiz, singil, bordingiz; keling; tong, ming, teng kabi soʻzlarda til orqa, ovozdor, burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. Q q harfi:

qizil, qimiz, qirq; haqiqiy, aql, oq, uq, sariq kabi soʻzlarda chuqur til orqa, jarangsiz, portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. Gʻ gʻ harfi:

gʻoz, bagʻir, togʻ kabi soʻzlarda chuqur til opqa, jarangli, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. X x harfi:

xabar, xoʻroz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix kabi soʻzlarda chuqur til orqa, jarangsiz, sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. H h harfi:

hosil, hamma, bahor isloh, nikoh kabi soʻzlarda jarangsiz, sirgʻaluvchi, boʻgʻiz undoshni ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) baland, Samarqand, poyezd; boʻst, artist, gʻisht kabi soʻzlarda d, t tovushlari baʼzan aytilmasa ham, yoziladi;

2) metall, kilogramm, kilovatt, kongress kabi oʻzlashma soʻzlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday soʻzga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qoʻshilsa,

soʻz oxiridagi bir harf yozilmaydi: metall + lar = metallar, kilogramm + mi = kilogrammi kabi.

32. ʻ- tutuq belgisi:

1) aʻlo, baʻzan, maʻyus, taʻzim; raʻy, taʻb; eʻlon, eʻtibor, eʻtiqod, meʻmor, neʻmat, sheʻr, feʻl, Nuʻmon, shuʻla kabi oʻzlashma soʻzlarda unli dan keyin shu unli tovushning choʻziqroq aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi; moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar kabi soʻzlarda oʻ unlisi choʻziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qoʻyilmaydi;

2) inʻom, sanʻat, qatʻiy, masʻul kabi oʻzlashma soʻzlarda unlini oʻzidan oldingi undosh tovushdan ajratib ifodalash uchun qoʻyiladi.

Asos va qoʻshimchalar imlosi

33. Qoʻshimcha qoʻshilishi bilan soʻz oxiridagi unli oʻzgaradi:

1) a unlisi bilan tugagan feʻllarga -v, -q, -qi qoʻshimchasi qoʻshilganda a unlisi oʻ aytiladi va shunday yoziladi: sayla-saylov, sina-sinov, aya-ayovsiz; soʻra-soʻroq, boʻya-boʻyoq; oʻyna-oʻynoqi, sayra-sayroqi kabi;

2) i unlisi bilan tugagan koʻpchilik feʻllarga -v, -q qoʻshimchasi qoʻshilganda, bu unli u aytiladi va shunday yoziladi: oʻqi-oʻquvchi, qazi-qazuvchi, sovi-sovuq kabi. Lekin i unlisi bilan tugagan ayrim feʻllarga q qoʻshimchasi qoʻshilganda, bu unli i aytiladi va shunday yoziladi: ogʻri - ogʻriq, qavi - qaviq kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha feʻllarga -uv qoʻshiladi: ol - oluv, yoz - yozuv kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor feʻlga -uq qoʻshiladi: uz-uzuq, yut-yutuq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchuriq (shuningdek, bulduriq) kabi soʻzlarining uchinchi boʻgʻinida i aytiladi va shunday yoziladi.

34. k, q undoshi bilan tugagan koʻp boʻgʻinli soʻzlarga, shuningdek, bek, yoʻq kabi ayrim bir boʻgʻinli soʻzlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda, k undoshi g undoshiga, q undoshi gʻ undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: tilak - tilagi, yurak - yuragim, kubok - kubogi, bek - begi; tayoq — tayogʻi, qoshiq - qoshigʻi, yaxshiroq - yaxshirogʻi, yoʻq - yoʻgʻi kabi. Lekin koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarga, bir boʻgʻinli koʻpchilik soʻzlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda k, q tovushi aslicha aytiladi va

yoziladi: ishtirok - ishtiroki, ocherk - ocherki, erk-erki, huquq-huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq-yuqi kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, qayir, ayir kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi -il qo'shimchasi qo'shilganda, ayrim sifatlarga fe'l yasovchi -ay qo'shimchasi qo'shilganda ikki, olti, yetti so'zlariga -ov, -ala qo'shimchalari qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: o'rin—o'rnim, qorinqorni, burun—burning, o'g'il—o'g'li, ko'ngil—ko'ngli, yarim-yarmi; qayir-qayril, ulug'-ulg'ay, sariq -sarg'ay, ikki-ikkov, ikki-ikkala, yetti-yettov kabi;

2) u, bu, shu, o'sha olmoshlariga -da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha qo'shimchalari qo'shilganda, n tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: unda, bunday, shunday, o'shanча kabi; bu olmosh va ravishlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: buningiz, o'shanisi kabi;

3) o, o', u, e unilari bilan tugaydigan so'zlarga qo'shimchalar quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari -m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si (yoki -lari) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: bobom, bobong, bobosi; bobomiz; orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzulari kabi

b) parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda, bir y tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yimiz, obro'yingiz kabi, III shaxs egalik qo'shimchasi parvo, avzo, obro', mavqe so'zlariga -yi shaklida, xudo, mavzu so'zlariga esa -si shaklida qo'shiladi: avzoyi, mavzusi kabi. Dohiy, vodiy kabi y undoshi bilan tugagan so'zlarga ham III shaxsda -si qo'shiladi: Farg'ona vodiysi kabi;

4) men, sen olmoshlariga -ni, -ning, -niki qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimchadagi n aytilmaydi va yozilmaydi: meni, mening, meniki; seni, seniki kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) -bon, -boz qo'shimchalari -von, -voz aytilsa ham, hamma vaqt -bon, -boz yoziladi: darvozabon, masxaraboz kabi. Lekin -

vachcha qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: amakivachcha, xolavachcha kabi.

2) o'rin-payt kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi -di qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan t aytilsa ham, d yoziladi: ishda, misdan, ketdi, kelmabdi kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zlardan fe'l yasovchi -illa (chirilla, taqilla) qo'shimchasi so'z tarkibida v yoki u tovushi bo'lganda -ulla aytiladi va shunday yoziladi: shovulla, lovulla, gurulla kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi -dir qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (kel so'zidan boshqa), shuningdek, z undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha -tir aytiladi va shunday yoziladi: tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga, chegara bildiruvchi -gacha, ravishdosh shaklini yasovchi -gach, -guncha, -gani, -gudek, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, buyruq maylining ikkinchi shaxs ko'rsatkichi -gin, shuningdek, -gina qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, bu qo'shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkani, ekin, kichikkina kabi;

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, bu qo'shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqqudek, achchiqqina kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat'iy nazar, g yoziladi: bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha kabi.

Qo'shib yozish

38. Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat,

orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsfat, suvtalab kabi.

39. -(a)r (inkor shakli -mas) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas kabi.

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: pikipirak (pir-pir+ak), hayhayla (hayhay+la), gijgijla (gij-gij+la) kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan yasalgan narsa-buyum nomini bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: karnaygul, qo'ziqorin otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida hosil qilib, predmet nomini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: tog'olcha, cho'laypiz, suvilon, qashqargul kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: mingboshi, so'zboshi, olmaoqi kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki obod so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: Yangiyo'l, Tortko'l, Mirzacho'l, Sirdayo, Kosonsoy, Yangiobod, Xalqobod kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: Orta Osiy, Kohna Urganch, O'rtacha Chirchiq kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan so'zlar qo'shib yoziladi: kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: SamDU, ToshDUning kabi. Lekin

yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: O'z XDP MK (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki va undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: yo'o'q, nimaa, himm, uff kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft so'z va takror so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan kabi.

Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq kabi;

2) juft so'z qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz) kabi;

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: yozdi-oldi, borasan-qo'lasan. uxlabman-qolibman kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi qi p-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin oppoq so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: ro'baro', darbadar kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: unter-ofitser, kilovatt-soat kabi.

55. -chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey) yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-

yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-yey kabi. Ammo -mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, qina) yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: keldimi?, keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, -nchi, -inchi qo'shimchasi o'miga chiziqcha (-) qo'yiladi: 7-sinf, 5-«A» sinf o'quvchisi, 3-, 7-, 8- sinf o'quvchilari, 60- yillar, 1991- yilning 1- sentabri kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: XXI asr, IX sinf kabi.

Ajratib yozish

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: sarf qil, ta'sir et, tamom bo'ldi, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan) kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: shu bilan, soat sayin, bo'lgan sari, bu qadar, kun bo'yi kabi. Lekin bilan ko'makchisining -la shakli, uchun ko'makchisining -chun shakli chiziqcha bilan yoziladi: sen-la, sen-chun kabi.

60. Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa kabi. Lekin birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon so'zlari qo'shib yoziladi: qayoqqa, qayerda kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och kabi so'zlar ajratib yoziladi: tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi kabi.

63. Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismli chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi ko'pdan ko'p, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga yi

shaklida qo‘shiladi: dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so‘zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o‘zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so‘zlar qo‘shib yoziladi: gulbeor (guli beor), dardisar kabi.

Bosh harflar imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Dilbar, O‘rinova, Muhabbat Majidova, Azamat Shuhrat og‘li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So‘fizoda, Mannon Otaboy, Navoyi, Furqat; Yelpig‘ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyo‘l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig‘atoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq (yaylov), Qoratog‘, Pomir (tog‘lar), Oqtepa, Uchtepa (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal), Turkiya, Hindiston (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi relyef nomi) kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo‘lib kelganida bosh harf bilan boshlanadi: Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san‘at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo‘yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: “Tong” (mehmonxona), «Saodat” (firma), «Navro‘z” (xayriya jamg‘armasi), «Kamalak” (matbaa birlashmasi), «Guncha” (bog‘cha), «Botanika” (sanatoriy), «Paxtakor» (stadion), «Qutlug‘qon» (roman), «Dilorom» (opera), «Tanovor» (kuy), «Ozodlik» (haykal), «Jasorat” (yodgorlik), «Sino» (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro‘z bayrami kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: O‘zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti,

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so‘zgina bosh harf bilan boshlanadi: Bosh vazirning o‘rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Sog‘liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: “O‘zbekiston Qahramoni” (unvon), «Oltin Yulduz” (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so‘zgina bosh harf bilan boshlanadi: “Sog‘lom avlod uchun” (orden), “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi” (faxriy unvon), “Matbaa a‘lochisi” (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so‘zi bosh harf bilan boshlanadi: Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim (O. Yoqubov)

Eslatma:

1) ko‘chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so‘zi (agar u atoqli ot bo‘lmasa) kichik harf bilan yoziladi: “Bu men”, – qo‘rqibgina javob berdi To‘lagan. (O. Yoqubov);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziqcha qo‘yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi: Ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishni ko‘rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

- mazkur ishni ko‘rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

- ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to‘g‘ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo‘yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi: Hozirgi o‘zbek adabiy tilining lug‘at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so‘zlar, 2) o‘zbekcha so‘zlar, 3) tojik tilidan kirgan so‘zlar, 4) arab tilidan kirgan so‘zlar, 5) rus tilidan kirgan so‘zlar (“O‘zbek tili” darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo‘lmagan ba‘zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi:

AQSH (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibidabo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satriga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, esnik-dan kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: dia-gramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: silin-drik, ka-san-dra kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko'chiriladi: pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-»A» sinf, V «B» guruh, 110 gr, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: «Navro'z-92» (festival), «O'qituvchi-2004» (ko'rik-tanlov), «Andijon-9», «Termiz-16» (g'o'za navlari), «Boing»-767" (samolot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82. A. J. Jabborov, A. D. Abduvaliyev kabilarda ismning birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

H va X harfli so'zlarning imlo lug'ati

h — so'z boshida

ha	hamdam	harfina — harf
habash	hamd — u sano	hargiz
habib	hamiyat	harom
had	hamisha	harorat
hadeb	hamjihot	hars — hars
hadiksirash	hamkasb	harsillamoq
hadis	hamkor	harchand
hadya	hamla	hasad
hafsala	hamma	hasanot
hafta	hammabop	hasayni (uzum)
haftafahm	hammol	hasip
haftiyak	hammom	hasrat
hah	hamon	hassa
ha — ha	hamqishloq	hatlamoq
ha — huv	hamroh	hatto
haj	hamsoya	havas
hajm	hamxona	havaskor
hajv	hamyon	havo
hakam	hamshahar	havza
hakim	hamshira	hayajon
hakka	handalak	haybat
hakkalamoq	handasa	haydamoq
hal	hangoma	haydovchi
halim	hansiramoq	hayfsan
halinchak	hanuzgacha	hayhot
halitdan	haq	hayiqmoq
halloslamoq	haqgo'y	hayit
halokat	haqida	haykal
halol	haqiqat	hayo
halovat	haqiqatan	hayot
halqa	haqorat	hayqirmoq
halqob	haqqoniy	hayrat
halqum	har	hayron
ham	harakat	hayvonot
hamal	harbiy	hay'at
hamda	hardam	hazar

hazil
hazil — huzul
hazm
hazrat
hasham
hashamatli
hashar
hasharot
hech
hibsxona
hidlamoq
hidoyat
hijjalamoq
hijob
hijrat
hijriy
hijron
hikmat
hikoya
hil — hil (pishgan)
hilol
hilpiramoq
himmat
himmatli
himoya
hind
hindi
hiringlamoq
hirotlik
hirs
his
his — hayajon
hiq — hiq
hiqildoq
hiqichoq
hiqillamoq
hisobot
hissadorlik
hissiyot
hiyla

hiylakor
hingillamoq
hodisa
hofiz
hojat
hojatxona
hoji
hokazo
hokim
hokimiyat
hol
holat
holbuki
holva
homiy
hordiq
horimoq
hormang
horg'in
hosil
hotamtoy
hovli
hovliqmoq
hovoncha
hovuz
hovuch
hozir
hozirjavob
hoshiya
huda — behuda
hudud
hujjat
hujra
hujum
hukm
hukmdor
hukmron
hukumat
hulkar
humo

hunarmand
huquq
huquqshunos
hur
hurkak
hurkmoq
hurmat
hurpaymoq
hurriyat
husayni (uzum)
husn
husnixat
huvillamoq
huzur — halovat
hush
hushtak
hushyor
hushyorxona
ho'l
ho'plam
ho'plamoq
ho'ng — ho'ng
ho'ngramoq

h — so'z o'rtasida

ahamiyat	behisht	goho
ahbob	behol	gulbahor
ahd	behuda	gulchehra
ahl	behuzur	guvohnoma
ahil	bemahal	
ajdarho	benihoya	ihota
alahlamoq	berahm	ilhaq
alayhissalom	bo'hton	ilhom
alhamdu	daha	ilhombaxsh
alhazar	dahan	ilohiy
allamahalda	dahanaki	imtihon
alohida	dahliz	intiho
anhor	daho	islohot
aslaha	dahshat	istehkom
ayyuhannos	darhaqiqat	istehzo
	darhol	istihola
badhazm	dehqon	istirohat
badjahl	dehqonchilik	izhor
baham	dohiyona	ishtaha
bahamjihat		
bahavo	ehha	jabha
bahaybat	ehhe	jahannam
baho	ehrom	jahd-jadal
bahodir	ehson	jahl
bahona	ehtimollik	jaholat
bahor	ehtitrom	jahon
bahr	ehtiros	jahongir
bahramand	ehtiyoj	jahonshumul
bahs	ehtiyot	jarohat
bahuzur	es-hush	javohir
bamaslahat		jihat
barham	fahm-farosat	jihaz
barhayot	fahmlamoq	johil
befahm	fasohat	jumhuriyat
behad	fotiha	
behi		
behisob	gavhar	kaltafahm
	gohida	kamhafsala

kamhosil	mashhur	obihayot
kampirdahan	mehmon	ohak
karohat	mehnat	ohho
kohin	mehr	ohangrabo
	mehribon	ohista
lahja	mehrob	ohor
lahza	mohir	ohu
lavha	mohiyat	oh-voh
lohas	mubohasa	
loyiha	mudhish	pahlaviy
	muhabbat	pahlavon
madhiya	muhandis	parhez
mahal	muharrir	payhon
mahalla	muhayyo	payraha
mahbub	muhim	pinhona
mahbus	muhit	podishoh
mahkam	muhlat	
mahkama	muhofaza	qabihlik
mahkum	muhojir	qabohat
mahliqo	muhokama	qahatchilik
mahliyo	muhr	qahhor
mahmadona	muhtaram	qahqaha
mahobat	muhtasham	qahqahlamog
mahorat	muhtoj	qahr
mahr	mulohaza	qahramon
mahrum	musohaba	qahraton
mahsi	mustahkam	qahvaxona
mahsul	muttaham	qimmatbaho
mahtal	mushohada	
mahv		radiohavaskor
mahzun	nahor	rahbar
majhul	nahotki	rahmat
malham	nasihat	rahm-shafqat
malohat	navbahor	rahnamo
marhabo	nihol	rayhon
marhamat	nihon	rohat
marhum	nihoyat	ruhan
maslahat	nihoyatda	ruhoniyy
mavhum	nogahon	ruhshunos
mazhab	nomahram	

sadarayhon	uhlamog	shahar
sahar	umumjahon	shahd
sihat-salomatlik	umumshahar	shahd-shakar
sahifa		shahid
sahn	vahhobiylar	shahlo
sahna	vahima	shahloko'z
sahro	vaholanki	shahriston
siyohdon	vahshiy	shahriyor
salohiyat	vajohat	shahzoda
sarhad	valiahd	shak-shubhasiz
sarhisob	voha	shohi
sariavha		shohid
sa'y-harakat	xayrixohlik	shohnoma
sayhon	xohlamoq	shohona
sayohat	xushhavo	shohsupa
sehrqar		shubha
soha	yahudiy	shuhrat
sohibqiron	yahudiycha	shuzahoti
sohil	yuho	
subhidam		chehra
suhbat	zahar	chorraha
suhbatdosh	zaharli	
sulhparvar	zahmat	
	zarhal	
tahammul	zahn	
tahdid	zinhor	
tahluka	zohir	
tahlil	zuhal	
tahqirlamoq	zuhur	
tahririyat	zulhijja	
tahsil		
tahsin	o'ho	
tanho	o'hho'	
tansihatlik		
tarahhum	g'am-hasrat	
toshmehr	g'am-hasratli(siz)	
to'y-hasham	g'unchadahan	
tuhfa		
tuhmat		

h — soʻz oxirida

Alloh anduh arvoh astagʻfirulloh	maddoh majruh makruh mohir	tanbeh tarh tarovih tasbeh tashbih timsoh
banogoh bazmgoh beh-beh	namozgoh nigoh nikoh nogoh	uh
dargoh dastgoh dilsiyoh dugoh	ogoh oh olampanoh	xayrixoh xilvatgoh xonaho
eh evoh	panoh	oʻyingoh shahonshoh shoh shohruh shukuh
fath fiqh fotih	qabih qadah qarorgoh qiblagoh	choh chorgoh choshgoh
giyoh goh-goh gulruh gumroh gunoh guruh guvoh	rasululloh ruh	
iloh inshoolloh izoh	sath sayilgoh sayrgoh sayyoh segoh si poh siyoh	
janggoh jarroh	solih subh sulh	
kuloh	sulloh	

x-so'z boshida

xabar	xaspo'shlamoq	xirillamoq
xafa	xastalik	xirmon
xafaqon	xat	xiroj
xala	xatar	xirom
xalal	xatib	xirs
xalaqit	xatcho'p	xir-xir
xalat	xatlamoq	xislat
xalfa	xatm	xit
xalifa	xatna	xitlanmoq
xaloskor	xato	xitob
xaloyiq	xat-xabar	xitoy
xalq	xavf	xitoycha
xalqaro	xavotir	xivich
xalta	xaxolamoq	xiyla
xaltura	xayol	xiyobon
xam	xayr	xiyol
xamir	xayr-ehson	xiyonat
xamsa	xayrixoh	xizmat
xanda	xayriyat	xizr
xandaq	xazina	xoda
xandon	xazon	xodim
xanjar	xashak	xoh
xarajat	xesh-aqrabo	xohish
xari	xijil	xoin
xarid	xijolat	xoja
xaridor	xilma-xil	xok
xarita	xilof	xokandoz
xarj	xilqat	xokisor
xarjlamoq	xilvat	xokisor
xarob	xil-xil	xokkey
xaroba	xilxona	xol
xarsang	xina	xola
xartum	xippa	xoli
xarxasha	xipcha	xoliq
xas	xipchin	xolis
xasis	xira	xolos
xaskash	xirgoyi	xom
xasib		

xomaki
xomashyo
xomkalla
xomsurp
xomtalash
xomtama
xomtok
xomush
xom-xatala
xomcho't
xon
xona
xonadon
xonaki
xonanda
xonatlas
xonavayron
xonim
xontaxta
xonqizi
xoqon
xor
xorij
xos
xosiyat
xossa
xotima
xotin
xotira

xotirjam
xrom
xudbin
xuddi
xudo
xufiyona
xufton
xullas
xulosa
xulq-atvor
xum
xumdon
xumkalla
xumor
xun
xunob
xunrez
xunuk
xurjun
xurmacha
xurmo
xurofot
xurrak
xurram
xursand
xuruj
xususiyat
xutba
xush

xushbichim
xushbo'y
xushmanzara
xushmuomala
xushmulozamat
xushnud
xushomad
xushovoz
xushro'y
xushtor
xushvaqt
xushxabar
xushxat
xushchaqchaq
xo'ja
xo'jayin
xo'mraymoq
xo'p
xo'ra
xo'rak
xo'randa
xo'rda
xo'rliamoq
xo'rlik
xo'roz
xo'rozqand
xo'rsinmoq
xo'sh

x — soʻz oʻrtasida

abxaz	bronxit	gultojixoʻroz
alaxsitmoq	buxgalteriya	gulxan
arxaizm	buxorolik	gulxayri
arxar		
arxeologiya	daraxt	ibodatxona
arxitektor	darvozaxona	iftixor
arxivshunoslik	darsxon	issiqxona
axborot	dasturxon	ixlos
axir	dastxat	ixtisos
axloq	daxldor	ixtiyoriy
axtarmoq	daxma	ixcham
ayronxoʻrlik	daxmaza	ishxona
	devonxona	
badaxloq	dilxasta	jonbaxsh
badaxshonlik	dilxiroj	jurnalxon
badbaxt	diixush	joʻjaxoʻroz
badxat	donxoʻrak	joʻxori
badxulq	dorixona	
badxoʻr	doxil	
bamaylixotir	duoxon	kabobxona
barxan	duxoba	kalxat
baxayr	doʻzax	kamxarj
baxil	doʻxtir	karaxt
baxmal	dushxona	kasalxona
baxt		kimxob
baxtiyor	elchixona	kirxona
baxya	er-xotin	kitobxon
baxshi		korxona
bedilxonlik	fan-texnika	kutubxona
bexabar	faxriy	koʻmirxona
bexatar	faxrlanmoq	
bexato	fotomuxbir	laxtak
bexosdan	fotonusxa	lagʻmonxona
bodomnusxa		loyxoʻrak
bojxona	gazetxon	
bosmaxona	ginaxonlik	makkajoʻxori
boxabar	gulixandon	masxaraboz
		maxdum

maxfiy	oxirgi	sarf-xarajat
maxluq	oxirzamon	sartaroshxona
maxraj	oxun	sartaxta
maxsus	oxur	sarxil
maxzun	oshtaxta	savodxonlik
mazaxo‘rak	oshxamir	saxiy
merosxo‘r	oshxona	saxovat
mexanizatsiya	oshxo‘rlik	serxarxasha
mixdon		sinxron
molxona	palaxsa	six
moxora	palovxo‘rlik	somonxona
moshxo‘rda	panshaxa	somsaxo‘rlik
murodbaxsh	paroxod	soxta
mutaxassis	patriarxal	sudxo‘rlik
muxammas	paxsa	suratxona
muxbir	paxtakor	suxandon
muxlis	pashshaxona	suxandonlik
muxolif	pashshaxo‘rda	sxolastika
muxtasar	peshtaxta	taxallus
muxtoriyat	pixillamoq	taxir
muzxona	poxol	taxlam
	poytaxt	taxlit
namozxon	puxta	taxminan
navoiyxonlik	puxtalamoq	taxmon
novvoyxona		taxt
noxush	qabulxona	taxta
nusxa	qiroatxonlik	taxtakach
nusxakash	qiymataxta	taxchil
no‘xat	qorixona	tekinxo‘r
no‘xatsho‘rak	qorxat	tekinxorlik
	qo‘qonjo‘xori	teploxod
odamoxun	rasadxona	texnika
olmaxon	raxit	texnologiya
olxo‘ri	raxna	tixirlik
omixta	ruxsat	tuxum
onaxon	ruxsatnoma	tug‘ruqxona
otashxona	ruxsor	to‘xtam
otaxon	ro‘yxat	to‘xtamoq
oxiri		
oxirat		

ukaxon	yotoqxona	shaxmat
umidbaxsh	yoxud	shaxs
umumxalq	yuz-xotirchilik	shaxsan
ustaxona	zarkimxob	shaxt
ustuxon	zavqbxash	shaxta
uxlamoq	zax	shaxtor
	zaxa	shayx
vaqtixush	zaxalanmoq	shifobaxsh
vaxta	zaxira	shifoxona
va'zxonlik	zaxm	shirinsuxanlik
	ziyoratxona	shirxo'rda
yakkaxon	o'xshamoq	shox-shabba
yaxlamoq	o'xshatma	sho'rxok
yaxlit	o'xshashlik	sho'x
yaxmalak	o'xchimoq	sho'xchan
yaxna	g'amxo'rlik	
yaxob	g'ayriixiyoriy	charxpalak
yaxxona	g'azaxon	charxlamoq
yaxshi	shaxdam	choyxona
yemakxona	shaxobcha	choyxo'rlik
yemxona		
yetimxona		

x — so'z oxirida

almanax	mix	zax
ax	nasx	shox
farax	ruх	sho'x
mazax	six	charx
	tarix	

S. OTAMIRZAYEVA, M. YUSUPOVA

O‘ZBEK TILI

(O‘quv qo‘llanma)

ТОШКЕНТ — 2004

Nashr uchun mas'ul	<i>N. A. Xalilov</i>
Muharrir	<i>M. Sa'dullayeva</i>
Musahhiha	<i>M. Usmonova</i>
Kompyuterda sahifalovchi	<i>Sh. Hazratova</i>

Bosishga ruxsat etildi 25.06.2004. Bichimi 84x108¹/₃₂. Ofset qog'ozi. Shartli bosma tabog'i 10,5. Nashr tabog'i 10,0. Adadi 1000 nusxa.

Buyurtma № 26

XF“NISIM” bosmahonasi SH.Rashidov ko'chasi 71

«O'AJBNT» Markazi, Toshkent, Paxtakor ko'chasi, 3

Andoza nusxasi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining «O'AJBNT» Markazi kompyuter bo'limida tayyorlandi